

FRÅN BORÅS OCH
DE SJU HÄRADERNA

1981

KULTURHISTORISKA FÖRENINGEN

FRÅN BORÅS OCH
DE SJU HÄRADERNA
1981

ÅRGÅNG 34

KULTURHISTORISKA FÖRENINGEN

Redaktör:
ANDERS LARSON

Författarna är ensamma ansvariga
för innehållet i sina uppsatser

ESKIL JOHANSSONS TRYCKERI AB BORÅS
1982

1981-års Från Borås Och De Sju Häraderna — ett temanummer om textilindustri

I föregående årsbok skildrades hur förlagsverksamheten och det nya råmaterialet bomull lade grunden för den textila stordriften i Sjuhäradsbygden. Bomullens roll för den blomstrande förlagsverksamheten på 1820-talet samt dess efterföljare den tidiga textilindustrin, kan synas svärbegriplig i en trakt som Sjuhäradsbygden där den tidigare textiltförädlingen dominerades av ull och lin. I denna årsbok återkommer Folke Millqvist därför med en bomullshistorisk bakgrund till den lokala textilindustrins utveckling.

Artikeln ”Bomullens tidiga historia och spinningens mekanisering” har givits ett riksvenskt perspektiv med internationella utblickar för att ge den historiska bredd som eftersträvas i det tema av textilindustriartiklar vilka planeras för 1980-talets årsböcker. I anslutning till Folke Millqvists artikel vill vi tacka alla de institutioner och privatpersoner som ställt värdefullt material till förfogande. En speciell litteraturförteckning och källförteckning har även medtagits då uppgiftskällor och referenser inom detta specialområde visat sig vara mycket svåröverskådliga.

Årsbokens andra och dominerande avdelning har ägnats den textilindustriinventering vilken sedan 1972, och fortfarande, bedrivs vid Borås Museum med Tekomuseum. Inventeringens metodiska utveckling presenteras i en inledningsartikel varefter prov ges på sammanställningar av två olika inventeringsobjekt — Rydahls industrisamhälle och Fritz Sjöbloms trikåfabrik. Artiklarna tjänar endast som exempel på det material vilket under åren insamlats för arkivering och framtida sammanställningar på museet. För att ge en service till andra institutioner och intresserade har i årsbokens slut medtagits ett register över de industrier och arbetsplatser som hittills berörts av undersökningarna. Arkivmaterialet är, som framgår av listan, delvis mycket omfattande samt innehåller delar vilka p.g.a. sin natur ej får publiceras eller bearbetas av utomstående inom fastställda sekretesstider. Det är emellertid vår förhoppning att man i en framtid skall kunna skapa sig en god bild av bygdens näringsliv och de däri involverade människorna genom de pågående faktainsamlade undersökningarna.

Jag vill slutligen återkomma till föregående årsbokstema — textil förlagsverksamhet — vilket enligt många kontakter från allmänheten har rönt stort intresse. I större faktasammanställningar av detta slag insmyger sig alltid fel, vilka välvilligt har korrigerats av våra läsare. Museets förhoppning är att detta samarbete skall kunna vidareutvecklas även i framtiden.

Uppgifter kring gårdfarihandlare, förläggare och industri mottages med tacksamhet och tillföres våra arkivsamlingar — speciellt gäller detta uppgifter om verksamheter utanför de primära kärnområdena ex. textil förlagsverksamhet i andra häraden än Mark.

*Anders Larson
Borås Museum*

INNEHÅLL

BOMULLENS TIDIGA HISTORIA OCH SPINNINGENS MEKANISERING

av Folke Millqvist

I. Internationell utblick på bomullsområdet med spinneriteknisk-historisk översikt	7
II. Svensk manufakturpolitik och bomullsförädling i äldre tider	22
III. Tidiga bomullsväverier under frihetstiden	32
IV. Bomullsspinning under frihetstiden	34
V. Johan och Carl Axel Nordberg — Nordbergiska bolaget — svensk-dansk pionjärinsats	42
VI. Spinnemechanicus	48
VII. Tidiga ullspinnerier — ångmaskindrift — linspinningsmaskin — Norrköping och Västsverige tar ledningen	57
VIII. Kullen — Sjuntorp, Hummel — Strimberg — Bagge	60
IX. Tre tidiga bomullsspinnerier — Mekaniseringsepoken	68
Förkortningar	72
Litteratur och källmaterial	72
Personregister	82

INDUSTRIMINNEN FRÅN SJUHÄRADSBYGDEN — Erfarenheter

från ett inventeringsfält 1972—1980	87
---	----

av Eva Goliger

INDUSTRISAMHÄLLET RYDAL INVENTERINGSRAPPORT .....

av Karin Ekerman

Samhället Rydal — Beskrivning	99
Rydahls Manufaktur AB	109
Människan i fabriken	129
Människan i fabriken 1980	155
Människan i samhället	163
Bolaget i samhället	184
Rydal idag	207
Källförteckning	209

FRITZ SJÖBLOMS TRIKÅFABRIK I BORÅS .....

av Karin Ekerman och Anders Larson

TEXTILINDUSTRIINVENTERINGAR UTFÖRDA AV BORÅS

MUSEUM/TEKOMUSEUM 1970—1980

Register	237
Förteckning över företagsarkiv på Borås Museum 1981	248

DE SJU HÄRADERNAS KULTURHISTORISKA FÖRENING

Årsberättelse	249
Gåvor 1980	263

FRÅN HEMBYGDSFÖRENINGARNA .....

BOMULLENS TIDIGA HISTORIA OCH SPINNINGENS MEKANISERING

AV
FOLKE MILLQVIST

PÅ KARAVANVÄGAR FRÅN INDUSDALEN

Ofta hör man uppfattningar om bomullen som en i sen tid tillkommen fiber. Så tidigt som omkring 2000 år f.Kr har emellertid bomullstyger daterats i fynd, gjorda vid Mohenjo-Daro i Indusdalen. Babylon upprätthöll närmast ett monopol på tyghandeln omkring 1000 f.Kr. I det egna landet producerade ylleytyger kompletterades med karavanvägarnas siden från Kina och bomull från Indien. Vid denna tid hade även Egypten börjat odla bomull på buskar inplanterade från Indien.

I Europa tycks bomullen först ha dykt upp med morernas erövringar på spanska halvön. Bomullsvävning kom där igång under 900-talet dock utan att nå någon större spridning. Under 1100-talet finns belägg för att viss export förekommit av bomullsväv från Italien. Handeln dominerades emellertid av Bysans, Konstantinopel, som efter Babylons fall övertog rollen som textilt centrum. Venedig lyckades efterhand bryta detta monopol.

Fasta handelsförbindelser skapades bl.a. av bröderna Polo under deras mångåriga vistelser i Asien. Dessa förstärktes ytterligare genom den långa handels- och upptäcktsresa, som år 1271 inleddes av Marco Polo, son till en av bröderna. Vid hemkomsten medförde han en stor packe av de finaste bomullstyger.

TRÄDULL

Långsamt spred sig kännedom om bomullen norrut i Europa. Med förundran såg man på denna "ull som växte på träd". Det tyska "Baumwolle" blev på svenska bomull, trädull. Augsburg och Ulm i Västtyskland och Antwerpen, Ghent och Amsterdam blev tidiga centra för handel med bomull och tyger i Norra Europa. Under 1700-talet framväxte kring Zürich i Schweiz en vitt förgrenad hemindustri inriktad på bomull. Stadsköpmän fungerade som vävnadsförläggare genom att finansiera och organisera verksamheten.

Under 1600-talets religionskrig på den europeiska kontinenten flyttade många hugenotter och andra förföljda minoriteter till det mera frisinnaade England. Bland dem fanns åtskilliga spinnare och vävare av bomull, vars verksamhet kom att få betydelse bl. a. för det stora bomullscentrum, som växte fram kring Manchester.

EFTER 4000 ÅR GENOMBROTT I STORBRITANNIEN

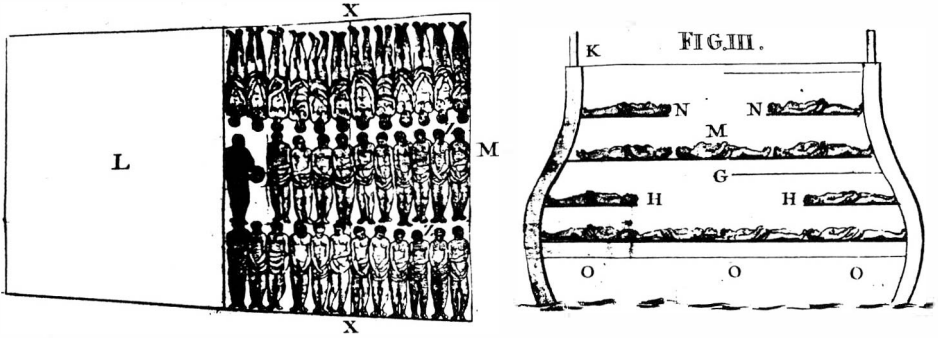
Under nära 4000 år bibehöll Indien sin ledande ställning som producent och exportör av bomullsvaror. Fina, stundom florstunna musliner, ofta i form av tryckta s. k. kattuner (av franska coton för bomull) tillhörde modet inom Ludvig XIV:s hov.

Schalar, s. k. indiennes, förblev under lång tid framåt en av de finaste modeartiklarna i Paris. De ostindiska handelskompanierna gjorde det s. k. Dacca-muslinet från Bengalen berömt över hela Europa. I slutet av 1700-talet inleddes emellertid den stora mekaniseringsepoken i Storbritannien, med åtföljande långvariga internationella dominans på bomullsvaruområdet. I början på 1800-talet började engelsmännen med framgång konkurrera även i fråga om musliner. Samtidigt övertog Nord-Amerika en alltmera ledande roll som råbomullproducent. En världshandel uppstod efter nya vägar, där även Indien blev storimportör av bomullsväv från England. Efterhand byggde dock engelsmännen upp väldiga fabriksanläggningar i Indien med åtföljande ändringar i handelsmönstret kring det "vita guldet".

SVART BLOD OCH SVETT FÖR DE VITAS VITA GULD

Råbomullen kom ursprungligen till Europa från Ost-Indien och Egypten. Senare uppträdde även Syd-Amerika och Väst-Indien som leverantörer. Under 1600-talet började plantager att anläggas i Nord-Amerikas sydöstra delar. Bomullsskörden och den efterföljande tidsödande frörensningen gav upphov till en kännbar arbetskraftbrist, allteftersom plantagerna utvidgades. Redan i början av 1500-talet hade spanjorerna erfarit, att de klena byggda indianerna dukade under i arbetet i gruvor och växtodlingar. En spansk biskop utverkade hos kejsar Karl V tillstånd att av "humanitära skäl" importera 4000 negerslavar. Därmed inleddes ett av de mörkaste kapitlen i mänsklighetens historia. I en inkomstbringande triangeltrafik fördes socker och bomull till Europa, varifrån båtarna lastades med tyger, vapen, pärlor och annat kram till Afrikas västkust. Som boskap föstes de svarta samman under veritabla slavjakter och packades sedan närmast som sardiner i de ofta primitiva farkosterna. De sanitära förhållandena var olidliga och "utfodringen" ofta nästan obefintlig, vilket medförde en dödlighet under transporter som uppskattats till 15—20%. Centralpunkt i denna trafik blev efterhand Liverpool.

Rapporter om denna rovdrift upprörde sinnena i upplysta kretsar i Europa. En av de ledande förgrundsgestalterna i den motståndsrörelse som uppstod var sven-

Slavskeppen fullpackades med infödingar (Wadström, *An Essay on colonization*).

sken Carl Bernhard Wadström, som i slutet av 1700-talet levde i England och Frankrike. Det är samme man som år 1779 erhöill det första svenska privilegiet på tillverkning av bomullspinnmaskiner — härom mera senare.

Den snabba ökningen i efterfrågan på råbomull, som i slutet av 1700-talet utlöstes av spinningens mekanisering i Storbrittanien medförde en akut arbetskraftbrist på bomullsplantagerna. Eli Whitney från Westboro i Massachussets — tidigare pionjär i fråga om serieproduktion av vapen — gav sig i lag med uppgiften att finna en teknisk lösning.

År 1794 presenterade han en maskin "saw-gin" eller "cotton-gin", som mycket snabbt revolutionerade plantagernas bomullshantering. Redan efter 10 år ha-

Saw-Gin — Eli Whitneys bomullsrensningmaskin (Broström, *Så väver vi*).

de den amerikanska bomullsproduktionen 10-dubblats utan någon större ökning av arbetskraften. Slavhandeln avtynade efterhand p.g.a. motstånd och förbud. Negerslaveriet i USA upphörde dock först under 1860-talet efter det stora amerikanska inbördeskriget. Föregående årsbok har belyst hur detta krig skapade ett stort avbräck i bomullsleveranserna. Under dessa bomullshungerns år tvingades exempelvis flertalet svenska spinnerier att under ett par år stänga driften. För de många hemvävarna i Sjuhäradsbygden uppstod en katastrofal nöd. De förmådde senare aldrig hävda sig mot den framträngande fabriksindustrin.

FRÅN SLÄNDA TILL ROCK

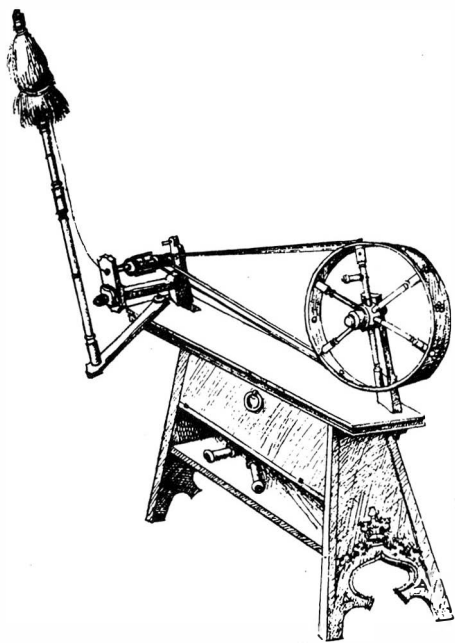
Bilder på gravväggar, på vaser och andra bevarade föremål ger belägg för att spinningen sedan äldsta tider underlättats av ofta enkla men rationella redskap; tenar, sländor o. dyl. Från början har spinningen nästan hos alla folkslag varit en kvinnlig bisyssla, en hemslöjd, medan vävningen ofta var ett manligt yrkesbetonat hantverk. Sländan är en uråldrig symbol för kvinnan, t. o. m. människoödena spanns av nornorna. Spinn sida i högre grad än motsatsbegreppet svärdssida lever kvar ännu i dataåldern oberoende av alla jämlikhetssträvanden.

Spinnredskapen utvecklades något olika i olika länder, vartill kommer betydande tidsförskjutningar länderområden emellan sammanhängande med variationer i kulturell och teknisk standard. En god bild av huvudlinjerna i den tidiga spinneritekniska utvecklingen erhålles emellertid av följande utdrag sammanställda ur artikeln: Att spinna av Sven T. Kjellberg i Kulturens årsbok Lund 1942 (som nästan helt sammanfaller med texten i hans bok Ull och Ylle).

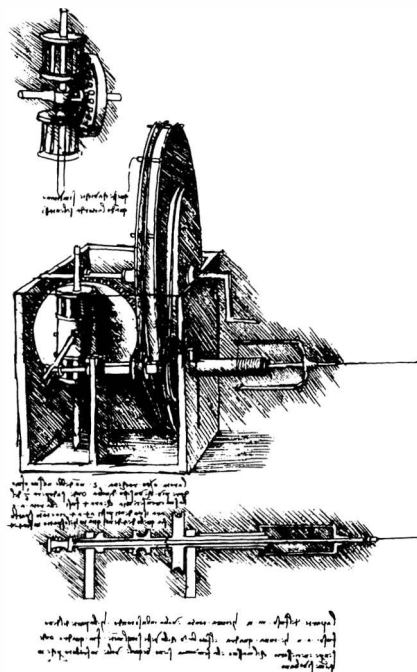
”Om i naturen funnits ett material med sådana egenskaper, att det omedelbart kunnat användas som tråd till vävnader, skulle människan icke behövt uppfinna de många olikartade tekniska detaljer, som nu ingå i spånadskonsten. Men eftersom tråden måste sammansättas av en mängd tunna fibrer, som var en för sig är alltför svag och alltför kort till ett sådant ändamål, har hon varit tvungen att finna ut den serie av metoder, som till sist frambringat våra dagars högeffektiva spinnmaskiner.

Ordet spinna är besläktat med spänna och betyder i detta sammanhang den rörelse, varigenom materialet utspännes eller sträcker till tråd. Denna förklaring täcker likväl icke hela betydelsen, ty spinnandet sker genom en rörelse, som samtidigt utsträcker och sammansnor materialets fibrer.

Sländan, handtenen eller tenen ersatte metoden att spinna med fingrarna och var en betydande nyskapelse, ett av spånadskonstens grundelement. Den består av en stav, som har en viss tyngd, vare sig denna uppnåtts genom att staven tillverkats av metall eller, såsom vanligen skett, en smäcker träten blivit belastad med en rund trissa, som kunde vara av sten, lera, ben eller dyl. I översta ändan av tenen finns en krok, på vilken fibrerna häktas. Spinningen tillgår på så sätt, att sländan sättes i rotation och får utföra sin rörelse fritt i luften medan den spinnande med handen matar fram fibrer till tråden. Härvid utför tenen två av momenten: 1:o snor tråden genom sin rotation, vilken förstärkes av den svänghjulslika trissan, och 2:o utsträcker tråden genom sin tyngd. När spinningen fortgått

Vår äldsta spinnrocksbild i *Das mittelalterliche Hausbuch* c 1480 (se Almut Bohnsack).

Lionardo Da Vincis vingdon, ritning c 1500 i *Codico Atlantico*.

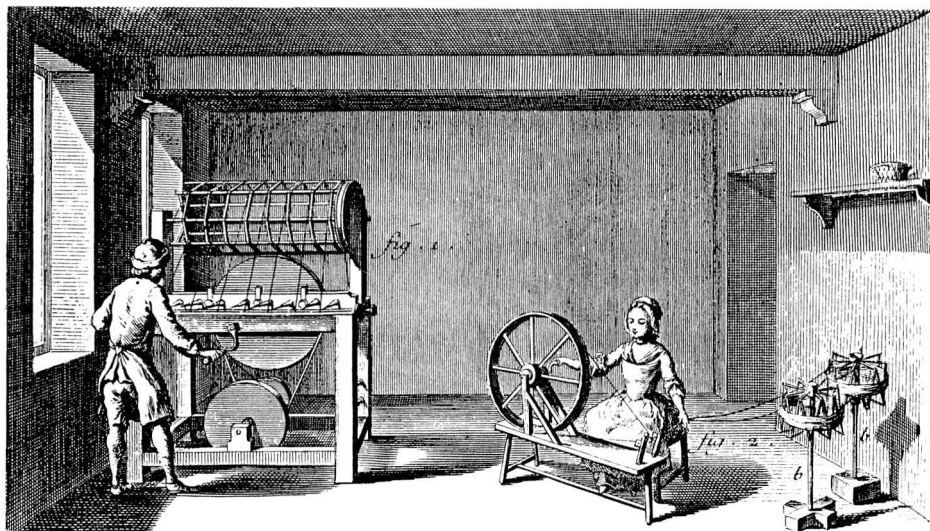
så långt, att tenen når golvet, måste arbetet avbrytas och den spunna tråden lindas upp. Härvid fullgör tenen det 3:dje momentet, i det att den tjänstgör som spole för trådens upplinding. Detta enkla redskap uppbär sålunda de fordringar, man ännu ställer på en spinnmaskin.

Vi har från medeltiden de två benämningarna slända och ten på vad som förmodas vara samma redskap. För min del skulle jag under dessa båda namn vilja söka finna två olika redskap, av vilka tenen eller handtenen representerar det ovan beskrivna medan sländan sammanhänger med den under medeltiden uppträdande långrocken.

Långrocken består av en slända, som vilar horisontalt på två lagerbockar fastsatta i ett bräde. För att sländan skall kunna kringvridas är den försedd med en trissa, över vilken löper ett drivsnöre från ett likaledes i brädet anbringt större drivhjul

Då detta hjul vrides runt med handen, överföres dess kraft till sländan, som därvid erhåller en roterande rörelse. För att möjliggöra spinning har sländan en långt utskjutande spinnten.

Både vid spinning på handten och långrock måste arbetet avbrytas efter en viss längd spunnet garn för att linda upp detta. Långrocken var i detta avseende emellertid mera tidsbesparande än handtenen. Nästa fas i utvecklingen måste därför vara att söka övervinna detta avbrott och få fram en apparat, som möjliggjorde,

Långrock och spolmaskin (A Diderot Encyclopædia).

att tråden lindades upp samtidigt med att spånaden skedde — att övervinna den avbrutna, periodiska, spinningen och uppnå den fortlöpande, kontinuerliga.

Detta förverkligades vid medeltidens slut genom uppfinningen av det kombinerade vingdonet och rullen eller bobinen, d.v.s den mekanism, som finnes på våra vanliga spinnrockar. Vem som funnit denna geniala lösning av problemet är okänt. Den finnes emellertid i ritning av den framstående italienske konstnären och mekanikern Lionardo Da Vinci från tiden omkring 1500. I sin fulländade form med trampanordning tillskrives den en tysk bildhuggare Johan Jürgens och anses härstamma från tiden omkring 1530. De första spinnrockarna av detta slag infördes 1552 från Lübeck till Stockholm och överlämnades till fatburshustrun på slottet. För 3 rockar betalades 6 fårskinn, vilket förefaller att ha varit mycket billigt. (Se John Böttiger, Svenska statens samling af väfda tapeter I s. 13.)” Så långt Sven Kjellberg.

MEKANISERING UNDER MOTSTÅND

I vår textila historia blev 1800-talet den stora mekaniseringsepoken, under vilken maskinerna så småningom slog ut hemarbetarna. Mekaniseringens historia är emellertid betydligt äldre. Redan år 1607 publicerades i Padua i Italien en beskrivning över maskinell silkestvinning, som efterhand fick en ganska stor spridning, och där även vattenkraften utnyttjades för driften. Till England överfördes denna teknik och vidareutvecklades av Thomas Lombe hundra år senare.

I Leyden i Holland konstruerades redan 1604 en handvevsdriven bandvävstol försedd med skyttlar, som löpte på kuggjul. Stolar med ända upp till 24 band i bredd kom i bruk på olika håll i Europa. I England vållade denna ”djävulska uppfinning” stormiga protester bland handvävarna i London. I Manchesterområdet, där vävandet då ännu icke hade någon större omfattning blev mottagandet

betydligt mer positivt. Ett enormt motstånd ofta i form av tumultartade uppträden från etablerade hantverkare, mötte emellertid den fortsatta mekaniseringen även inom Manchesterområdet.

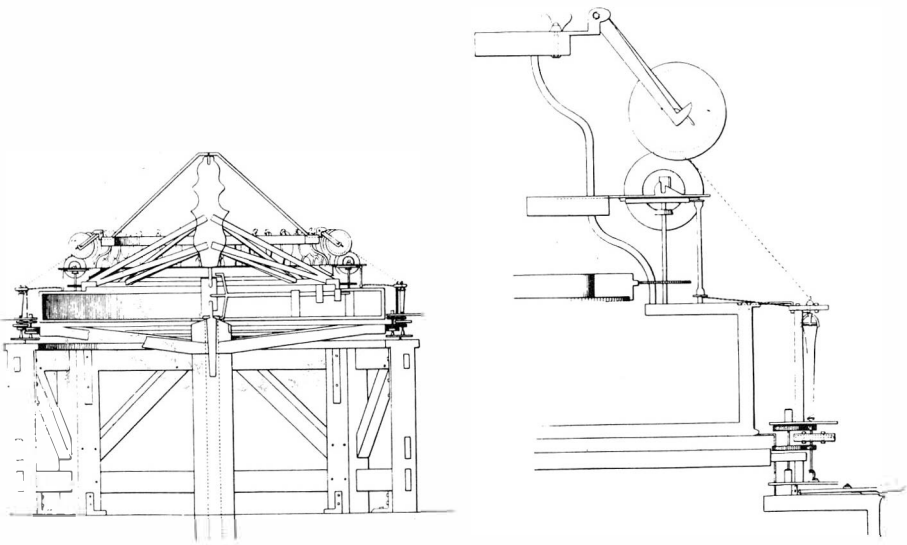
Jämfört med handvävning är spinning en långsam process. G.W. Daniels uppger att det 1736 erfordrades fyra spinnerskor för att hålla takt med en väverska. Detta kan jämföras med uppgifter i Sverige så sent som 1828, då i en skrivelse till Kommerskollegiet från landshövding Mörner framgår, att i Ångermanland en väverska sysselsatte tre linspinnerskor. Samma relation gällde alltså 1847 enligt Kommittén för Slöjdindustrins Upphjälpande i Norra Halland (Civildepartementets akt den 14.1.1848 — i Riksarkivet.)

LÅNGVARIG ENGELSK HEGENOMI

Frankrike låg under 1600-talet före England i industriell utveckling. Merkantilismens statsunderstödda drivhusklimat kom med alla sina förordningar att efterhand verka som en tvångströja för den tekniska utvecklingen. I England förelåg visserligen här och var ett motstånd från hantverkare och hemarbetare mot mekaniseringen, men den av statsingripanden i stort sett oberörda fria engelska marknadsekonomin blev utslagsgivande och lade grunden till den industriella revolutionen. I England, som under 1700-talet trädde fram som Europas tekniskt ledande land, var det naturligt att många uppfinnare gav sig i lag med uppgiften att snabba upp spinningsprocessen.

DEN FÖRSTA SPINNMASKINEN — PAUL — WYATT

Redan år 1738 erhöll Lewis Paul patent på en maskinkonstruktion, som han i Birmingham tagit fram tillsammans med den konstruktive John Wyatt. Ett antal valsar fick ersätta spinnarens fingrar för utsträckning av bomullshärvorna, var-

Den första spinnmaskinen, Paul-Wyatt (Edward Baines).

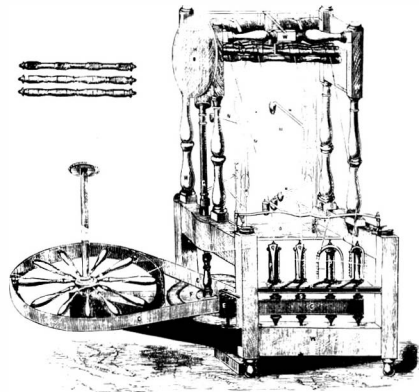
efter samtidigt uppspolning skedde på ett flertal spindlar. Den första maskinen drevs med hjälp av två mulåsnor. Några år senare hade de två uppfinnarna i Northampton fått igång fem vattendrivna spinnmaskiner med totalt 250 spindlar. Maskinerna var försedda med enkla vingdon och arbetade i princip kontinuerligt. Även kardningen mekaniserades.

SVENSK INDUSTRISPION 1743

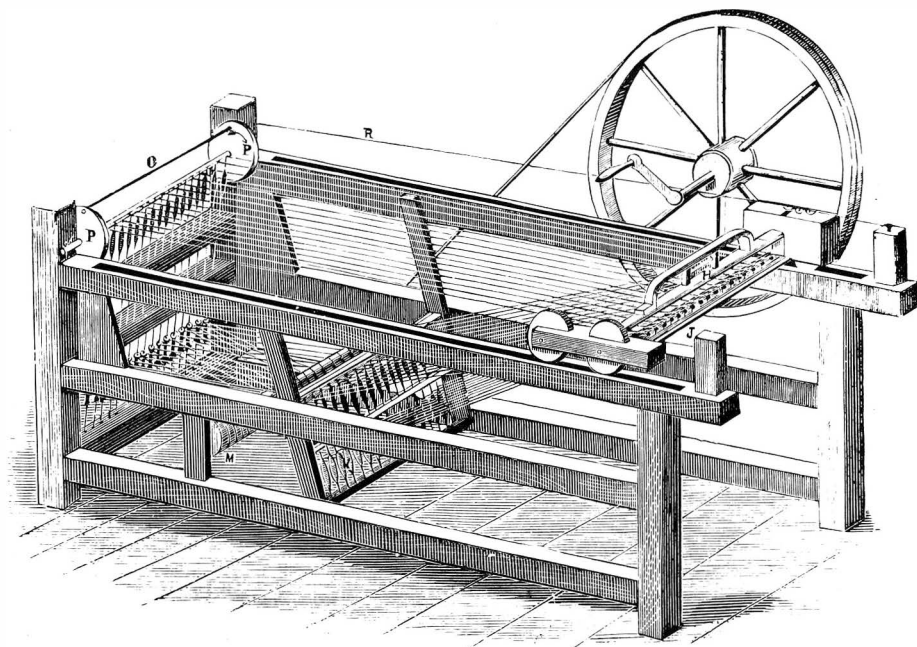
En svensk mekanikus, Anders Ekelöf, besökte England år 1743 med resestipendium från det några år tidigare inrättade Manufakturkontoret. Hans reseberättelse ingår i Manufakturkontorets brevbok för 1744. Han tog sig in i ett stort antal fabriker ofta unde falska förespeglningar och reste stundom under ett annat namn. I första hand var han i kontakt med fabriker för metallmanufaktur, knappar, fingerborgar o.dyl. Men han kom även till en rationell klädesfabrik med ett stort spinneri. Här blev han dock avvisad men hann till sin överraskning få en ögonblicksbild av ett stort vattenhjul, som drev hela det mekaniserade spinneriet. Fabriken låg i Chesterfield i Derby. Hans intressanta iakttagelser är överraskande. Antagligen rör det sig om en installation av maskiner från Paul-Wyatt. Efter hemkomsten fick Ekelöf tillverkningsprivilegium för en metallmanufaktur i Stockholm.

RICHARD ARKWRIGHT

Den Paul-Wyattska konstruktionen torde i vissa avseenden ha varit ofullständig. Tiden var ännu inte mogen för ett allmänt genombrott och idén hann falla i glömska, innan den återuppfanns några decennier senare. År 1769 fick frisören och perukmakaren Richard Arkwright patent och 15 års ensamrätt på en maskin baserad på sträckvalsprincipen. Den arbetade med ett stort antal spindlar och var utrustad med vingdon för ett kontinuerligt arbetsätt. Den blev därigenom en naturlig vidareutveckling av tramprocken. Sträckvalsarna gav god styrka åt det färdigtvinnade garnet. Det var väl ägnat till varp liksom till grövre inslagsgarner. I en tid då bomullstygera bl.a. i form av s.k. fustians i Europa i stor utsträckning hade lin i varpen blev det främst linet, som fick känning av den nya konkurrensen.

Arkwrights water-frame (Evan Leigh).

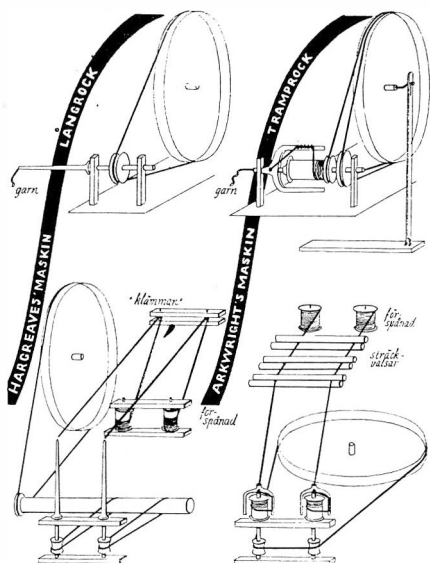
Hargreaves Spinning Jenny.

JAMES HARGREAVE

Även långrocken fick sin diskontinuerliga maskinella motsvarighet i den s.k. Spinning Jenny, som en vävare i Blackburn, James Hargreave konstruerade under åren 1764—67, enbart med tanke på att höja den egna familjens inkomster och utan sikte på maskinförsäljning till utomstående. När patent söktes var detta för sent, då maskinen hunnit bli känd och den kunde fritt kopieras. Ett ordinärt spinnrockshjul fick spindlarna att rotera. En sträckning åstadkoms genom att garnhärvorna leddes i spår mellan två stänger upphängda i en vagn, som manuellt förflyttades fram och åter gentemot den fasta spindelraden. De ursprungligen 8 spindlarna utökades efterhand till 120. Den jämförelsevis enkla och opatenterade konstruktionen skapade snabbt en marknad bland hemspinnare. Garnet blev "löst" och fint. Det lämpade sig utmärkt till väft även i höga garnnummer. Däremot saknade det den för en varp erforderliga stadgan och kompletterade sålunda utmärkt Arkwrights maskin med dessa grövre garntyper. Härmed uppstod konkurrens även för de hemarbetande bomullspinnarna och för importen.

SAMUEL CROMPTON

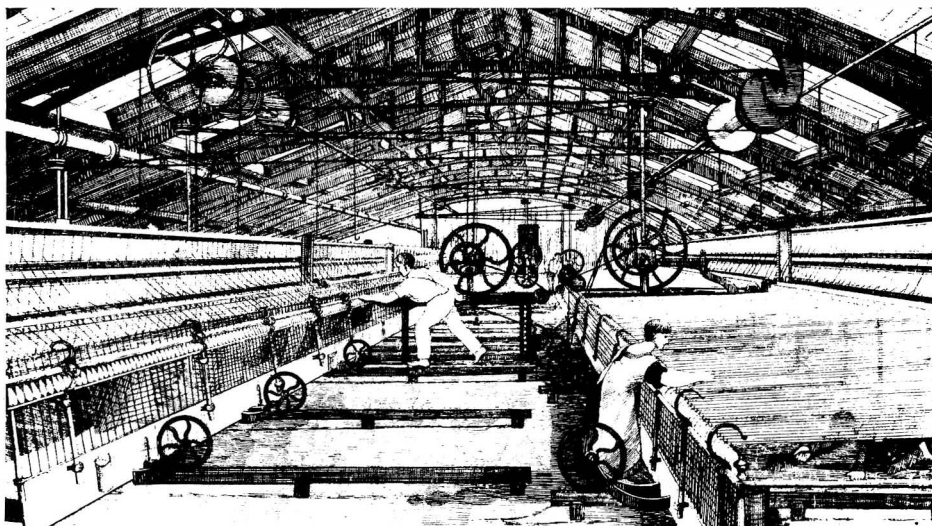
Efter långvariga experiment lyckades Samuel Crompton från Bolton år 1779 taga fram en Spinning Jenny försedd med sträckvalsar och med automatiserad vagntransport. Maskinen var på så sätt närmast en hybrid mellan de båda tidigare maskintyperna. Liksom mulåsnan var den sålunda en korsningsprodukt och

Långrock och Hargreave contra tramrock och Arkwright (Kjellberg Kulturen 1942).

namnet blev i folkmun mule och mulespindlar. Särskilt lämpad blev mulen för väftgarn, men den kunde även användas till varp. Framförallt skapade maskinen förutsättningar för produktion av fina garner i höga nummer, för t.ex. musliner till jämförelsevis låga priser. Därigenom bröts det tidigare indiska monopolet.

Gemensamt för alla uppfinnarna var att de utsattes för hårda protester och svårartade maskinförstörelser från uppretade hemarbetare, som såg sin sysselsättning försvinna. Hargreave lyckades aldrig få några större inkomster på sin uppfinning. Crompton vann något större framgång och fick även sent omsider ett erkännande i en statlig innovationspremie, som dock på grund av rådande

Mulespinnsal från 1830-talet eller tidigare (Andrew Ure)

orostider blev jämförelsevis måttlig. Ett lysande undantag var Arkwright, som erhöll stora inkomster och skapade en betydande förmögenhet på sin framgångsrika fabriksverksamhet. Han blev adlad och sir Richard har gått till historien som en av industrialismens förgrundsfigurer.

VATTENKRAFT

Pauls och Wyatts första maskin drevs av två mulåsnor. I den fabrik med fem spinnmaskiner, som de år 1742 uppförde i Northhampton, svarade ett vattenhjul för kraftöverföringen, en vid denna tid mycket avancerad teknisk prestation.

Både Hargreaves och Arkwrights första maskiner drevs manuellt. I en fabriksanläggning 1772 i Northhampton installerade Arkwright en hästvandring, men fyra år senare var vatten drivkraften i hans mönsteranläggning i Cromford, där även kardning och förspinning mekaniserats enligt nya principer. I och med vattendrivningen benämndes denna spinnmaskin "water-frame", ett namn som levtt kvar in i vår tid. Garnet kallades water-twist.

För mulemaskinen skapade den intermittenta driften kraftöverföringsproblem. Vid ett vattenfall i New Lanark i Skottland lyckades dock William Kelly tämja överföringsproblemet år 1790.

Spinningens mekanisering medförde en snabb utbyggnad av vattenfallen på olika håll i Storbritannien. Handspinningen var i stor utsträckning lokaliserad till landsbygden. Vattenkraftens utnyttjande medförde en ytterligare decentralisering till ofta ensligt belägna vattentillgångar. Detta fick en viss hämmande inverkan på utvecklingen särskilt vad beträffar storskaledrift.

ELD- OCH LUFTMASKINER

Enkla ved- eller koldrivna s.k. eld- och luftmaskiner hade redan börjat tagas i bruk under 1600-talet. Ett visst framsteg uppnåddes med Newcommens "atmosfäriska" maskin. Fram till slutet av 1700-talet hade emellertid dessa tidiga typer av kraftmaskiner sin huvudsakliga användning för pumpning av gruvvatten.

Året 1769, då Arkwright patenterade sin spinnmaskin, blev ett märkesår även därigenom, att James Watt då tog ut det första grundpatentet till framtidens ångmaskin. Den avgörande vändpunkten kom emellertid, när han 1782 tillsammans med Matthew Boulton konstruerade en ångmaskin icke blott för fram- och återgående rörelser utan även för roterande axlar.

Den första installationen i ett spinneri skedde på en water-frame maskin. Därvid uppstod ett visslande strypljud kring spindlarna, som gav upphov till ett nytt namn, throstle, som likaledes länge levat kvar även sedan helt nya konstruktioner kommit fram. Snart anpassades också mulemaskinen till ångmaskindrift.

Under den snabba mekaniseringsvägen omkring sekelskiftet förelåg en hård kamp mellan mule och throstle. Trots den intermittenta driften var mulen, som bl.a. kunde inrättas med dubbelmaskiner med ett stort antal spindlar skötta av en enda operatör, hastigare och effektivare än throstlen. När dessutom garnsortimentet var avsevärt mycket bredare höll throstlen på att bli utkonkurrerad. Här fick emellertid vävningens mekanisering en oväntad inverkan.

VÄVSTOLENS MEKANISERING — EN LANGSAM UTVECKLING

På stickområdet utvecklades redan tidigt på kontinenten och i Storbritannien en jämförelsevis avancerad teknik. Mekaniserade strumpvävstolar hade stor utbredning under 1700-talet. Tygtillverkningen var mer komplicerad och mer traditionsbunden genom starka skråorganisationer, medan handspinningens hembetare var oorganiserade. Som redan omnämnts vållade t.o.m. de enkla vevdrivna bandvävstolar som framkom på 1600-talet stormiga protester. Mekaniseringsproblemen på vävområdet var vidare komplicerade, och utvecklingen blev därför mycket långsam och mindre dramatisk än på spinnområdet. Här kommer den endast att ytligt beröras. I vår förenings årsbok har denna utveckling speciellt vad gäller mönstervävningen behandlats av C.A. Lindstam år 1970.

Spinningens mekanisering medförde en radikal uppsnabbning av den tidigare mest tidsödande proceduren i bomullsproduktionen. Därmed uppstod en helt ny kapacitetssituation. Som redan berörts riktades ett hårt tryck mot bomullsodlarna, som dock på 1790-talet lyckades mekanisera den arbetskrävande rensningsoperationen. Vävstolarna, som på grund av brist på spånad ofta stått sysslösa, förvandlades på några få årtionden till produktionskedjans trånga sektor.

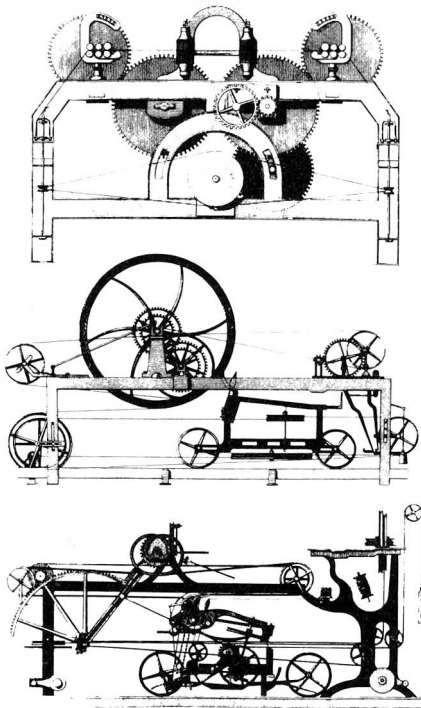
Den avgörande vändpunkten kom visserligen 1785 genom den engelske prästen Edward Cartwright. Men anpassningen av hans mekaniska vävstol till vatten- och ångkraft tog lång tid. Stora svårigheter förelåg att någorlunda snabbt stanna maskinerna vid förekommande vävfel. Ständiga avbrott i driften vållades vidare av olika nödvändiga förberedelsearbeten, som t.ex. klistring av varpen. En synkronisering mellan de olika operationerna erhöles dock genom olika uppfinningar så som den år 1803 i Stockport hos Radcliffe & Ross framtagna automatiska varpklistringsmaskinen. Genom succesiva förbättringar, bl.a. i form av en jämnare ångmaskindrift, kom det slutgiltiga genombrottet för den mekaniska vävstolen i Storbritannien i mitten av 1820-talet främst genom förnämliga konstruktionsinsatser av Sharps & Roberts i Manchester. Under 1830-talet fick ångkraften allt större dominans både för vävning och spinning. Fram till mitten av århundradet behöll dock de engelska handvävarna ett starkt grepp om den finare mönstervävningen, ett område där engelsmännen dock icke hade samma internationella konkurrenskraft som ifråga om de maskinvävda standardvarorna.

FORTSATT KONKURRENS MELLAN THROSTLEN OCH MULEN

Maskinvävningen ställde ökade krav på styrkan hos garnet särskilt i fråga om varpen. Detta blev räddningen för throstle-systemet. Mulemaskinerna förbättrades emellertid efterhand i detta hänseende, samtidigt som en utveckling skedde även på råbomullsområdet. Särskilda sorter som den extra långfibriga Sea-Island från Bahamaöarna och östra Georgia ägnade sej väl även för maskinspinning av fina garner. Nästan hela skörden hamnade länge hos de engelska spinnerierna.

Båda systemen drog fördel av nya konstruktioner för uppsnabbning och synkronisering av rensning, kardning och förspinning. Redan under 1790-talet presenterades system för en kontinuerlig drift även på mulemaskinerna. Först på 1820-talet kan man emellertid tala om i verklig mening ”självspinnande”, selfac-

Throstle, mule och selfacting mule (Andrew Ure).

ting'', mulemaskiner. Reparation av brustna trådar blev då i stort sett det enda återstående handarbetet, vilket kunde skötas av minderårig arbetskraft. I Storbritannien, som särskilt på export specialiserade sig på för mulen lämpade jämförelsevis fina garner, blev throstlen därigenom närmast utkonkurrerad under större delen av 1800-talet.

I USA gick utvecklingen andra vägar. Under 1830-talet uppfanns en ny typ s.k. ringspindlar för throstle-maskinerna. Dessa möjliggjorde efter olika maskinförbättringar mycket höga hastigheter och även spinning av finare garner. Mulemaskiner fick därigenom i USA aldrig någon större spridning. Under 1800-talets slut och särskilt under 1900-talet expanderade ringspindlarna efterhand kraftigt även i Europa med undanträngande av mulespindlarna.

I dataåldern har tekniken slutligen funnit nya vägar. En från början tjeckisk uppfinning, där spindlarna eliminerats, har inlett en ny epok dock något hämmad i introduktionen av att spinningen i stora delar av västvärlden starkt reducerats på grund av konkurrensen från låglöneländer.

MANCHESTER CENTRUM FÖR DEN INDUSTRIELLA REVOLUTIONEN

Före ångmaskinens segertåg var fabrikena endast lokaler, där ett antal handarbetare sammanfördes i anslutning till hemmet, eller också var man hänvisad till lokalisering vid vattenfall, ofta i avlägsna bygder. Ångmaskindriften vände med

ens på denna decentraliseringstrend resulterande i en allt starkare koncentration till stadsområden främst Manchester-distriktet.

Under 1770-talet hade kanaler öppnats som skapade en billig transportförbindelse tvärs över England från Liverpool och Manchester till östkusten med en vid förgrening till olika kolfält och tätorter. När man ungefär samtidigt äntligen tekniskt lyckats ersätta träkolet med stenkol för tackjärnsframställningen var grunden lagd till en ekonomisk energiutvinning i stor skala.

En svensk, Th Svedenstierna besökte England och Skottland 1802—1803. I hans reseberättelse beskrivs Manchester, som en stad med 70.000—80.000 invånare huvudsakligen sysselsatta med spinning och vävning av bomull.

Nästan alla spinnmaskinerna drevs med "eld- och luftmaskiner". Med särskilda anordningar minskades skadan av skorstensröken. Stor fördel hade man i Manchester av närheten till Liverpool, som vuxit upp till centrum för den internationella handeln. På grund av de nya spinnmaskinerna hade sidenet trängts ut av bomullen nästan över hela Europa.

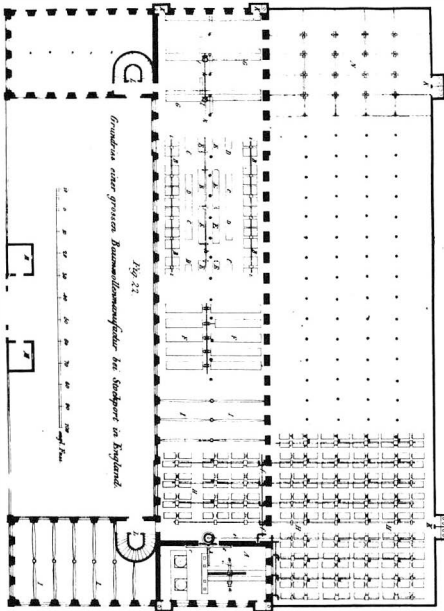
Intressant är även Svedenstiernas kommentar, att bomullsfabrikerna utanför Storbritannien närmast hade karaktären av "oskyldiga tidsfördriv". Han anser emellertid, att det fanns tillverkningar naturliga för varje land. För Sverige gällde detta bland annat stångjärnssmidet och linvävandet i Norrland liksom i en del av Västergötland, "vilka på grund av utmärkt godhet och lågt pris bör kunna exporteras".

Utvecklingen i Manchester gick explosionartat vidare under den starka lokaliseringskoncentration som ångmaskinen medförde. Bomullen gav Manchester och hela Storbritannien stora exportinkomster.

Medaljen hade emellertid en ful fränsida. I skuggan av fabriks-etablissemangen uppstod här och var en skriande social nöd. Storskaledriftens teknisk-ekonomiska fördelar hade ingen motsvarighet inom samhällsutvecklingen. Städerna var helt enkelt icke rustade för att absorbera en väldig folkomflyttning kopplad till en snabb befolkningstillväxt. Många stadsbygder fick karaktär av en samling fabrikskorstenar med kringliggande bostadsslum. Samtidigt bör dock ihågkommas, att fattigdomen torde varit än högre på många andra håll i Europa, men den var där inte på samma sätt koncentrerad till oformliga, trista fabriksghetton.

FABRIKSSYSTEMETS FRAMVÄXT

Vid sidan av James Watt framstår Richard Arkwright som den främsta förgrundsgestalten i den industriella revolution, som i England inleddes i slutet av 1700-talet. Det är icke i första hand hans spinnmaskin som ger honom denna plats. Han konstruerade även maskiner som rationaliserade hela det tunggrodda förberedelsearbetet till spinningen: rensning, kardning och förspinning. Samtidigt skapade han en organisation för stordrift av hela spinningprocessen i anläggningar med totalt ca 5.000 anställda. Han har kallats för det moderna fabriksystemets grundare. Här låg säkerligen den främsta orsaken till att han vann stora ekonomiska framgångar till skillnad från de övriga tidiga uppfinnarna, och

Progettskizze einer grossen Baumwollmanufaktur bei Stockholm.

Det moderna fabrikkssystemet grundlades i den engelska bomullsindustrin (Evan Leigh).

detta trots att hans tekniska konstruktion delvis blev utkonkurrerad av Samuel Cromptons mulemaskin.

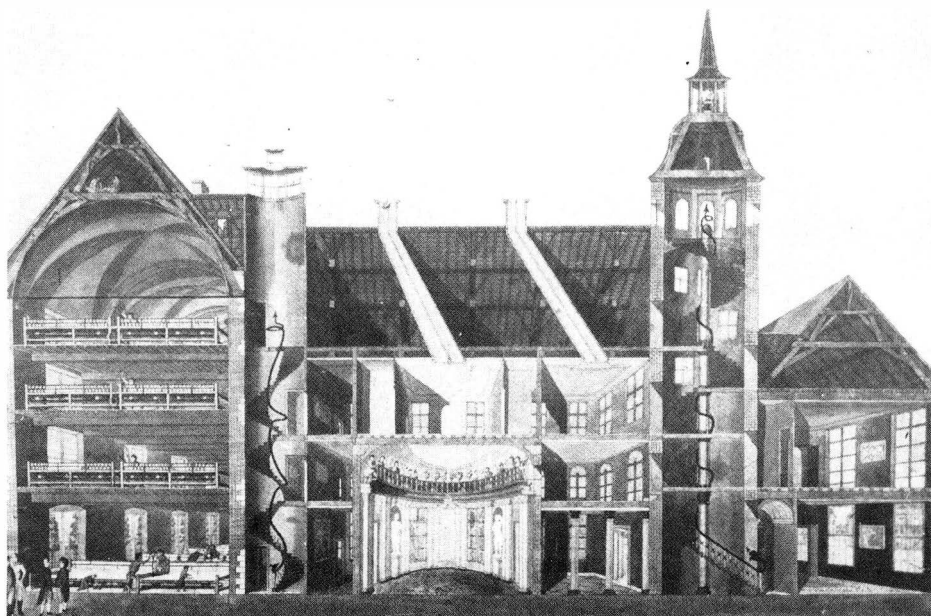
Sharps & Roberts i Manchester har redan omnämnts för sina epokgörande insatser för maskinvävningens genombrott. Även på maskinspinningsens område presenterades rationella totala konstruktionspaket och därutöver stundom kompletta maskinuppläggningar med ritningar för hela bomullsfabriker.

De engelska bomullsspinnerierna blev föregångare i fråga om tillskapande av välplanerade gediget byggda fabrikslokaler. Fairbairn & Lillie i Manchester var härvid en ledande pionjär med installationer redan under tidigt 1800-tal. Fairbairn gjorde sig vidare känd för avancerade konstruktioner bl.a. av vattenhjul och anslutande växelverk. Både Rydboholm och Rydahl tog sina första vattenkraftsutrustningar därifrån.

DISKRIMINERANDE EXPORTFÖRBUD

Engelsmännen, som levde högt på sin tygexport, var måna om att skydda sitt tekniska försprång från utländsk insyn och efterapning. Exportförbud infördes för maskiner år 1774 och övervakades mycket strängt, vilket även en del svenskar bittert fick erfaras. Förbudet har emellertid alltid varit till för att kringgå. Härvid var man mest framgångsrik i Flandern i Belgien. Under falska förespeglningar om att sätta upp en fabrik i England lyckades garvaren Lieven Bauwens, en i alla avseenden hänsynslös industriman, att under åren 1797—1798 smugla ut en ångmaskin jämte ett antal förberedningsmaskiner och 70 mulespinnmaskiner. Han lockade även över ett 40-tal engelska yrkesarbetare via Hamburg till Gent.

Ungefär samtidigt tog sig en engelsman William Cockerill, som tidigare besökt Sverige, med ett antal arbetare i hemlighet över till Verviers och startade där en maskinfabrik. Senare flyttade fabriken till Liege, och blev där storleverantör till

Tvårsnitt gm Lieven Bauwens bomullsspinneri i ett kartusiankloster i Gent. (Museum voor Industriële Archeologie en Textiel).

den uppväxande europeiska bomullsindustrin. Bland kunderna fanns ett flertal av de spinnerier som under 1820 och 1830-talen växte upp i Sverige. Priserna låg skyhögt över de engelska, men kunde tagas ut i skydd av det engelska exportförbudet. Ett alternativ var smugglingen från England, som bl. a. i en organiserad trafik ägde rum via Hamburg. Mellanhändernas förtjänster var höga, men likafullt var priserna konkurrenskraftiga gentemot de belgiska. Uppgifter i Rydboholmsboken om att engelska maskiner levererats över Hamburg torde här ha sin förklaring.

För de engelska maskintillverkarna var exportförbudet givetvis en nagel i ögat. År 1842 hävdades emellertid detta förbud resulterande i en väldig maskinexport. Daniel Bagge har i sin bok om de tidiga svenska bomullsspinnerierna dramatiskt skildrat, hur han nåddes av detta beslut just under en resa, då han var ute för att införskaffa engelska maskiner till den fabrik som uppfördes vid Harg efter den stora spinneribranden vid Stadsgården i Stockholm.

Även utanför de egna gränserna installerade engelsmännen mer eller mindre kompletta, nyckelfärdiga anläggningar. Särskilt omfattande blev denna verksamhet i Indien, där efterhand många jätteanläggningar byggdes upp med engelskt men även indiskt kapital. Storbritannien, en av Indiens ursprungliga "lärlingar" hade övertagit rollen som läromästare.

SÄLLSYNT LYXVARA I 1600-TALETS SVERIGE

Bomull omnämndes redan under medeltidens senare hälft i ett par svenska läkarböcker. För att stilla blodflöde "häll sakta kallt vatten på ådrorna; tag däref-

ter bomull och hetta upp och lägg den sedan varm eller het på ådrorna”. Även föreskrevs, att ”var och en som har ont i magen, han skall dricka brännvin och hålla sådant på bomull eller linnekläde och lägga det på naveln” (citerat efter Efraim Lundmark). Bland relikier i Erik den heliges skrin i Uppsala domkyrka finns några bomulls- och sidentygbitar. Ingegerd Henschen har också berättat om olika medeltida förekomster av fina bomullstyger, s. k. sätrar bl.a. i drottning Blankas fatabur. En liten kista invändigt försedd med ett rött säterfoder frambars vid skrinläggningen av Katarina av Vadstena, dotter till heliga Birgitta.

I de i Uppsala domkyrka bevarade kläderna från Sture-morden år 1567 ingår foder av parkum med lin i varpen och bomull i väften.

Före 1700 finns i övrigt endast sporadiska uppgifter om bomull i Sverige. Bomullen var vid denna tid över hela Europa en dyrbar lyxvara, ofta jämställd med siden och silke. En obetydlig förbrukning av plagg med visst bomullsinnehåll har dock förelegat vid det svenska hovet, bland adelsmän och förmögna borgare. I Axel Oxenstiernas Brevväxling redovisas i ett bihang en importstatistik för 1637. Till Stockholm och Göteborg infördes sammanlagt 1.838 alnar bomullslärf och till Norrköping 48 alnar kattunlärf. (Kattun av franska coton = bomull).

I förteckningen upptages även 334 stycken parkum och 158 bäddparkum, som troligen innehöll bomull. Vidare infördes 17 pund bomull och 127 pund bomulls ljusgarn. Under rubriken kramvaror redovisas ytterligare ett antal artiklar, som kan ha haft bomullsinnehåll. Längre hade bomull sin främsta användning för annat än vävnader; ljusvekar, vantar, strumpor, nattmössor och vadd. Holger Rosman har påvisat att bomull 1685 var åtta ggr och så sent som 1738 sex ggr dyrare än lin, vilket kanske är överraskande i en tid, då bomullen blivit en billig massvara.

De återkommande överflödsförordningarna bl. a. 1686 och 1694 mot den tilltagande klädlyxen och därav förorsakad ”onödig” import hade sin udd även riktad mot bomullen. I några förbud nämndes sålunda finare lärfter, kattuner, parkum och bomersin, ett tyg med varierande sammansättning.

FÖRLAGSVERKSAMHET

Vävning var ett av de hantverk, som tidigast visade sig otillräckligt för att klara de stigande behov, som utanför självhushållningens ram förelåg dels hos krigsmakten och dels hos de högre stånden. Stundom uppträdde därvid handelsmän som förläggare genom att mot legolön engagera ett antal hantverkare eller hemarbetare. De tillhandahöll råvaran, organiserade verksamheten och ombestyrde färdigvarornas försäljning. Förlagsverksamhet av detta slag drevs i stor skala i Amsterdam och andra kontinentala städer. I Sverige fick förläggare sin främsta betydelse för att få fram tillräckligt med spånad till väverierna under 1700-talet och som organisatörer av hemindustriell vävning och stickning främst i Sjuhäradsbygden ända in i vår tid.

MANUFAKTURPOLITIK MED TRÖGT PORTFÖRE

Alltsedan Gustav Vasa hade de styrande sökt få till stånd olika manufakturer. För krigsmaktens behov inrättades gevärsfaktorier. Ylletyger, främst uniforms-kläde, tillhörde de omhuldade områdena. Även inom bergshanteringen — som vanligen dock ej inräknades bland manufakturerna — nåddes vissa resultat men i övrigt var manufakturpolitiken föga framgångsrik. Särskilt transportererna på ett miserabelt vägnät skapade problem för all produktion i större skala.

I 1500-talets fåtaliga vantmakerier — det äldsta kända i Strömsrum i Kalmar län — avlöstes under följande århundrade av ett antal klädesmanufakturer. De mest kända inrättades i Norrköping och vid Barnängen i Stockholm. Även ett par linne-manufakturer i bl.a. Jönköping, Söderköping och Stockholm anlades.

PARKUMPRODUKTIONEN PÅ SÖDERMALM 1665

Bland Kommerskollegiets svåröverskådliga privilegiehandlingar i Riksarkivet finns ett ärende från 1665, där utan angivande av namn ”participienterna allerede ha sig beflitat att bringa till manufaktur såväl linne som ull och bomullsvaror”. De var villiga att sysselsätta fattiga barn och andra ”tjenliga” under införskrivna mästare, om de erhöll stöd ur tobaksaccismedlen. Ett lån på 2.000 dr beviljades. Troligen rör det sig om det linväveri, som enligt Rosman år 1662 hade grundats av skotten Daniel Young, adlad Leionancker, tillsammans med rådmannen Hans Olufsson, och som blev grunden till den stora klädesmanufakturen vid Barnängen. Enligt vad Stråle uppger, producerades där parkum och bomersin i bomull. Utan tvekan var dock denna produktion helt obetydlig, och Anders ålderman anmälde 1668, att varorna var smalare och sämre än de utländska. För bomullsproduktionen hade man 6 vävstolar och en ”hästcalander”. Leionancker hade många projekt på gång och installerade bl.a. på Ösel, som då var svenskt, sex parkumstolar för vävförsäljning i Estland men även till Ryssland.

En fransman Etienne de la Fosse erhöll år 1689 privilegium att färga skinn och silke, vilket följande år utvidgades med bomull och varjehanda andra lärfter. Han erhöll ensamrätt i 10 år men någon verksamhet kom aldrig till stånd liksom inte heller i Danmark, där han några år tidigare erhållit tillstånd att etablera färgeri och kattuntryckeri. I ett år 1692 till Carl Godefroi i Stockholm lämnat färgeritillstånd omnämnes endast silke, ull och linne. Följande år grundade i Göteborg rådsförvanten Jacob Utfall — vars dotter enligt en legend berättad i föregående årsbok införde drällvävningen i Istorp i södra Mark — ett färgeri och lärftryckeri, som dock helt torde ha varit inriktat på traktens linvävnader. Dessa tillverkades i stora mängder i Västergötland och Halland enligt Utfalls ansökan.

MERKANTILISMEN I HÖGSÄTE

När Sverige efter Karl XII:s död utmattat äntligen fick fred, gällde det för de styrande att stärka upp det svenska näringslivet. Efter mönster utifrån kom merkantilistiska, importfientliga och på manufakturer starkt inriktade strömningar snart att dominera politiken. Manufakturerna omhuldades under hela frihetstiden främst av hattpartiet under ledning av högaristokratin och förmögna borga-

re. Mössorna var däremot mer inställda på en friare handel och färre regleringar. Kommerserådet David Silvius presenterade år 1723 en utredning med förslag till krafttag för att bygga upp inhemska "Manufacturer och Hantwårkerier" som en motvikt mot importvarorna.

En ekonomisk skrift i tidens anda var *Arcana Oeconomiae* författad 1730 av Anders Bachmansson, adlad Nordencrantz. I skriften framhölls, att bortsett från kattuner var den svenska konsumtionen av bomullstyger obetydlig. Råvaran var ej inhemska, men Sverige hade samma förutsättningar som andra länder. Visserligen hade bomull ännu ej "varit brukad" i manufaktur, men "för riket nyttiga wårk" borde kunna upprättas. Ett problem var dock, att det fattades erforderliga plockare, kardare, spinnare, tvinnare och blekare.

1739 ÅRS MANUFAKTURFÖRORDNINGAR

Vid 1738/39 års riksdag genomtrufade hattarna en mängd manufakturvänliga förordningar, delvis på bekostnad av hantverkets tidigare omhuldade skråförordningar. Den "skadliga" importen av utländska kramvaror beskars hårt. Endast inrikes tillverkningar borde brukas till kläder, och vävnader blev den viktigaste manufakturprodukten. Vävning även av lyxvaror som siden och bomull tillhörde de gynnade "sällskapsnyttiga" manufakturerna. En fördel för siden och bomull liksom klädet och specialtyger av olika slag var, att de slapp den besvärliga konkurrensen från hemslöjden, som däremot helt dominerade bl.a. de enkla massvarorna i linne och vadmal.

Gruvornas och brukens råvaruförädling hörde naturligt landsbygden till, men manufakturerna önskade man lokalisera till städerna. Stadshandeln omhuldades samtidigt genom hårda förbud mot alla former av "landsköp" utanför de av Kommerskollegiet godkända och i en särskild almanacka publicerade marknaderna. Ofta kallades manufakturerna för fabriker. De var i själva verket att betrakta som lokaler, dit man sammanförde utbildade hantverkare och oskolad arbetskraft utanför den egna bostaden. Därigenom uppnåddes framför allt i fråga om materialhanteringen vissa begränsade rationaliseringsvinster. Ofta var manufakturerna kopplade med förlagsverksamhet, varvid råvaror utdelades för bearbetning till hemarbetare mot legolön.

För att lokalt övervaka verksamheten inrättades i städer med manufaktur s.k. hallrätter, som styrdes av borgerskapet. De fungerade som domstolar i näringsfrågor men hade även administrativa uppgifter. De årliga fabriksberättelser, som inlevererades till Kommerskollegiet, utgör ett mycket värdefullt forskningsmaterial.

Centralt inrättades ett mäktigt Manufakturkontor under ett par årtionden med självständig ställning utanför Kommerskollegiet. Kommissarie för detta kontor blev Eric Salander, som var företagsledare för den stora klädesmanufakturen vid Barnängen, men som även i ett antal skrifter gjort sig känd som merkantilismens främste förkämpe. I hans anda utfärdades år 1748 en förordning med hårda begränsningar av husslöjden. Dess "polypoliska kladdande" drog arbetskraft från allmogens uppgifter i jordbruket och skadade städernas manufaktur, där all

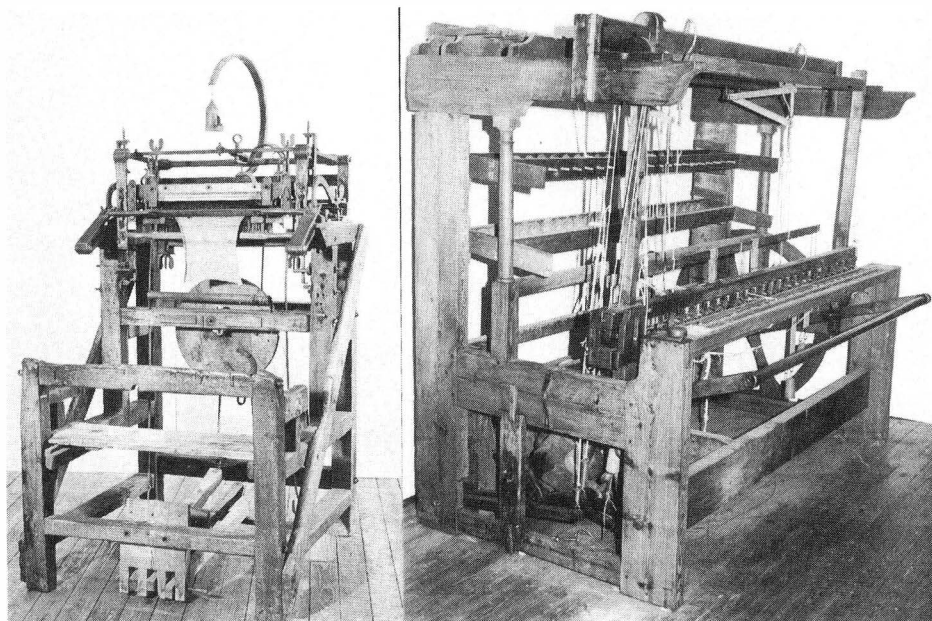
varuförädling borde bedrivas. Förbud utfärdades mot att sälja eller kringföra hemvävda tyger och mot att på landet väva för förläggare. Även i städerna förbjöds de enskilda hushållen att väva för avsalu, dock med undantag för ”husväverskor” efter särskilda tillstånd av magistraten. Bland de varor som omfattades av dessa förbud uppräknades även bomullsvävar. Förordningen möttes dock av en storm av protester och måste dragas tillbaka redan efter ett par månader. Eric Salander påverkades icke av detta bakslag. I en kampskrift några år senare, *Genväg till Slögder*, gick han åter till storms mot bl.a. den samhällsskadliga hemslöjden. Han drog sig emellertid ur samhällsdebatten efter en mördande motskrift av Anders Nordencrantz, som övergivit flertalet av sina teser i *Arcana*.

MÖNSTERVERKET I ALINGSÅS — ETT FÖRETAGSEKONOMISKT FIASKO

År 1724 utfärdades privilegium till den klädesfabrik, som blev grunden för Jonas Alströmers mångsidiga manufakturverk främst inom textil- och metallområdena i Alingsås. Detta verk framstår, som den främsta exponenten för hattarnas vidlyftiga manufakturpolitik.

Som ung hade Alströmer på ett skeppsklarerarekontor i London fått inblick i den omfattande exporten till Sverige av bland annat kläde. Han fylldes av ett brinnande intresse att i stället bygga upp svenska tillverkningar. Efter grundliga studier i England och på kontinenten lade han fram sina planer i Sverige. I det helt importorienterade Göteborg bemöttes han kyligt. Däremot blev entusiasmen stor bland brukspatroner i Värmland och de högsta ämbetsmännen i Stockholm. De slöt upp som andelstecknare till en verksamhet i Alingsås. Alströmer hade skaffat sig goda tekniska insikter, och han var en skicklig industrispion. Han hade djärvheten att under stora besvärligheter främst från Holland smugla ut ett stort antal prover, maskiner och andra utrustningar. Han införskaffade utländska mästare och yrkesarbetare, som dock ofta långa tider fick gå sysslolösa på grund av ofullständig planering.

Bland de många projekten i Alingsås ingick från början ett strumpväveri även för bomull anlagt av engelsmannen Stephen Bennet. Ett kattuntryckeri tog däremot nära 10 år att få igång. Det blev då utarrenderat till Fredrik Signeul. År 1724 startades ett bandväveri. Tidiga planer på ett bomullsväveri tycks först ha realiserats år 1744 och då med några få vävstolar. Bland produkterna ingick parkum men även finare bomullsvävar som näsdukar. Bomullsspinning organiserades i trakten och uppköp skedde av linvarpgarn. Bomullsväveriet finns med i beskrivningen från Linnés Västgötaresa. Där omtalas även en vävstol, där band vävde sig själva, när ett barn drev en vev, uppenbarligen en holländsk bandvävstol. Tyvärr hade flertalet projekt som gemensam nämnare, att de mer styrdes av Alströmers och manufakturpolitikens höga och orealistiska ambitioner än av marknadens krav. Alströmer, som utnämndes till kommerseråd, uppehöll sig liksom meddirektörerna mestadels i Stockholm. Varusortimentet var icke anpassat till de stora befolkningsgruppernas behov utan efter utländsk förebild inriktat på en nyckfull i Sverige mycket liten överklass. Där föredrog man dock eleganta im-

Engelsk strumpstickningsmaskin använd hos Alströmer i Alingsås (Tekomuseum, Borås).

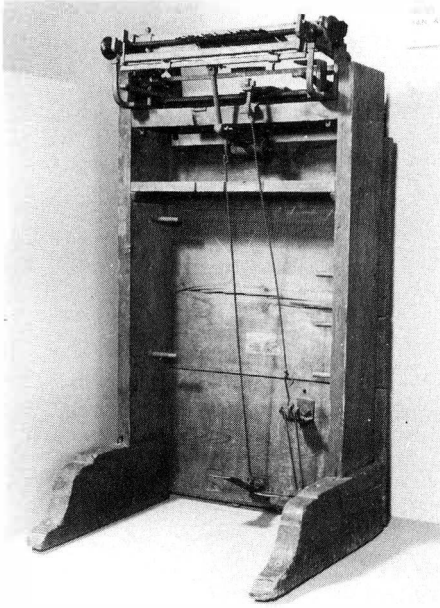
Vevdriven bandvävstol (Tekomuseum, Borås).

portvaror framför de ofta fläckiga och i övrigt ofullkomliga tygerna från Alingsås. Produktionen gick sällan för fullt, men likafullt översteg den försäljningen. En stor del av produktionen låg därför still i lager tills den måste realiseras. Detta framgick vid officiella inspektioner. Likafullt fick verksamheten fortsätta med nya subventioner, samtidigt som gamla lån skrevs bort. Hur olika var icke allt detta mot den angränsande Sjuhäradsbygdens jordnära osubventionerade uppläggning med enkla hemvävda allmogevävar, som genom den egna gårdfarihandels effektiva distributionsapparat spreds ut till de breda befolkningsslagen i hela riket.

När hattpartiet definitivt förlorat makten och dess yviga manufakturpolitik synades i sömmarna, samtidigt som landet under 1760-talet drabbades av en besvärlig ekonomisk kris, blev subsidierna till Alingsåsverket indragna. Verksamheten måste hårt beskäras. Det vore dock fel att enbart se negativt på Alströmers insatser. Han var utan tvekan en djärv nytänkare. Hans breda internationella kontaktnät påverkade utvecklingen och stimulerade mekaniker. Som informationsspridare för potatis och vissa andra värdefulla nyheter fick han större betydelse än som manufakturidkare.

POLHEM SOM TEXTIL MEKANIKUS

Vår förste mer kände uppfinnarkonstruktör Christopher Polhem engagerade sig på äldre dagar även med den framväxande textila manufakturen. Hans olika typer av strumpvävstolar har beskrivits av Björn Hallerdt i *Daedalus* 1951. Av de fottrampdrivna stolarna, helt konstruerade efter engelsk förebild, finns bl.a. ett

*Polhems trampdrivna strumpstickningsmaskin
(Tekniska Museet).*

exemplar på Borås Tekomuseum. Enligt en skrivelse till Manufakturkontoret i november 1740 blev en ny invention — förmodligen hans första vevdrivna — förstörd i en brand på Stjärnsund. Polhem gav sig omedelbart återigen i lag med uppgiften. Hög ålder och nedsatt syn lade dock hinder i vägen. För att leda projektet hade han därför engagerat en ung studerande H. Hacksell. En liten men ej helt perfekt modell var redan färdigställd. Den skulle bli billigare och taga mindre plats än gängse maskiner. Modellen var i trä, men tanken var att använda järn. Uppträningen underlättades av en speciell visarskiva med tillhörande tabell. Den nya maskinen presenterades 1744 och uppgavs då enkelt kunna drivas av en person med en vev.

Samtidigt härmed rapporterade Polhem om en spinnrock och tvinnmaskin i synnerhet ägnad för bomull, som uppgavs vara nästan färdig. Förmodligen var det denna konstruktion, som blev upptagen i Modellkammarens inventarium 1779 av dess chef Jonas Norberg.

Lika litet som Alströmer fick Polhem större praktisk betydelse i den textila utvecklingen.

SVENSKA BOMULLSVÄXTER

I den allmänna patriotiska subventionsyran presenterades bl.a. i Vetenskapsakademien åtskilliga förslag till en svensk råbomullsproduktion. Tanken var att söka förädla inhemska ulliga växter, eller att göra inplanteringar på samma sätt som pågick med mullbärsträd med sikte på silkesodling. Till de aktuella växtsläktena hörde *Europhorium* — ängsull — och *Epilobium* — mjölke, allmåcka —, som i Per Kalms *Wästgotha och Bohusländska Resa* År 1742 t.o.m. gavs namnet bomullsgräs.

Vissa förhoppningar ställdes till de av studenten, sedermera kyrkoherden, Gustaf Westbeck igångsatta försöken med det "svenska bomullstrådet" — *Salix pentandra*, jolsterpilen, även kallad vekepil. Dess användning för ljusvekar finns dokumenterad på 1640-talet och kanske redan under 1400-talet i formen "vikar". Enligt en bouppteckning i Växjö i mitten av 1700-talet användes pildun som stoppningsmaterial i "tjänstefolkets dynor". I ett tal i Vetenskapsakademien 1745 kallade Jonas Alströmer jolsterpilen för en vildväxande bomull. Den kunde dock icke med fördel utnyttjas till vävning, men den dög till stoppningsmaterial och även som inblandning i bomullsspånad. Westbeck tilldelades ett premium av Manufakturkontoret för "uppfinnandet av den svenska bomullen".

KATTUNER OCH GROVA HALVBOMULLSVÄVAR

I en förordning år 1728 stipulerades om uttagande till en manufakturfond av 5% importavgift på alla varor, som tillverkades eller ansågs kunna tillverkas av svenska manufakturer. På förteckningen fanns följande bomullsvaror (här angivna i nysvensk stavning):

Bomersin

Kattuner, fina tryckta och gemena tryckta.

Kattuner, sängtäckan och överdrag.

Halsdukar av nettelduk, mans och kvinns.

Nattmössor av bomull, vävda eller stickade.

Näsdukar av bomullslärf.

36

Tab. III. Öfver Parkum uti Väst och Böror till

Utgång	Debet	Div. Kunt	Daler Kunt
5000	Fin Vår til uprinning a 7 = 16 R. P.	37500	
1000	Bomull til utlag a 15 = R. P.	75000	112500
	Spin Vån, Skanan a 12 = R. P.	100000	
	1. m. Bomullen = 2 = "	200000	
	Wåfware Vån = a 12 = M.	500000	
	Vickare Vån = 8 = "	125000	
	Fabriqueurens Våring = 6 1/2 = "	106250	
	Bodhållarens dito = 6 1/2 = "		101250
			106250
		Daler	1250000
5000	Vår = a 5 = R. P.	25000	
5000	Bomull = 15 = "	75000	100000
	Arbets Löner =		918750
	Bodhållarens Våring = 6 1/2 = "		106250
		Daler	1125000

37

200000 Klädningar a 5 Alnar gör 1000000 M.

Uttua	Credit	Daler Kunt
500000	Böde Parkum a 10 Markker	1250000
500000	Foder Parkum a 9 Markker	1125000
		1125000

Mats quantum	Des Värd	Arbets Löner	Bodhållaren	General Summa
Utgång	Daler Kunt	Daler Kunt	Daler Kunt	Daler Kunt
10000	112500	101250	106250	1250000
10000	100000	918750	106250	1125000
20000	212500	1950000	212500	2375000
	Daler Kunt	Daler Kunt	Daler Kunt	Daler Kunt
	70833 1/3	650000	70833 1/3	7191666 2/3

Här gäller samma Anmärkning, som vid näst föregående Tabell, angående Cronans Till; hvar til man lågger allenaft detta, at emedan Bomulls Spinneriet är långt fröare, än till spinninget, så kunde några Skieps Stedare i början och til des Spinneriet hos oss kunde så högt rikvaxa, med fördel och avance införtrifna Bomullsgarn til denna Fabriquens förtäffande. Summa maxime brukas ännu i Holland och flera Länder, hwareft Bomulls garnet hämtas isån Levantiska och andra Orter i Medelhafvet.

€ 3

Tab. IV.

Parkumkalkyl år 1754 (Olof Hamrén).

Sitz, samt finare och grövre kattun.

Bädd- och foderparkum.

Bomullsstrumpor, mans och kvinns eller kortare till understrumpor.

Bomullströjor och bomullsvantar.

Parkum, som torde kunna liknas vid en grov linnelärft med bomull i väften, var främst avsedd för bolstervar, lakan, örngott och även foderväv.

Kattuner var ursprungligen ett kvalitetsbegrepp för fina släta helbomullsvaror, importerade från Indien och senare ofta från Holland och Frankrike. Med tiden betecknades därmed även halvbomullsvaror och t.o.m. linnelärft avsedd för tryckning. Efterhand blev kattuner ett begrepp för tryckta tyger av bomull.

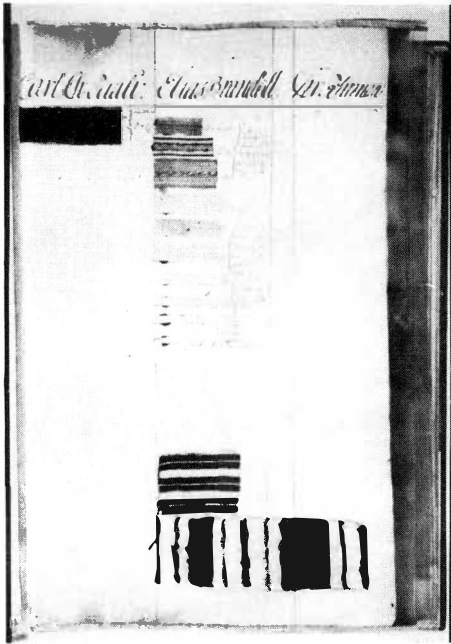
Med rekommendationer från Jonas Alströmer kom till Stockholm från England en holländsk kattuntryckare, Jan de Broen. Utan särskilt tillstånd tycks han ha igångsatt viss tryckning. Uppbackad av inflytelserika intressenter bl.a. Jonas Alströmer erhöll han 1729 privilegium till ett kattuntryckeri vid Sickla sydöst om Stockholm. Där mönstertrycktes både bomulls- och linneväv. Till en början tycks man huvudsakligen arbetat med importerade vävar. Tillsammans med ett några år senare i Göteborg grundat tryckeri behöll Sickla en ledande ställning på kattunområdet under lång tid framåt. Bl. a. hade de under ett par årtionden monopol på tryckning av "äkta" kattuner på ostindisk bomullsväv, vilket dock tidvis sattes ur spel genom importbegränsningar. Mot slutet av 1700-talet skärptes konkurrensen främst från ett antal judiska invandrare. (Färgning och tryckning kommer även i fortsättningsvis att endast i förbigående beröras).

INDELNING AV TEXTILMANUFAKTURERNA

Manufakturerna indelades bl.a. i fabriksberättelserna i ett antal grupper. Den mest omfattande gruppen var klädesmanufakturerna. Till kläde räknades förutom uniformstyger även andra kraftiga ylletyger tillverkade med kardull i ränningen eller varpen. Tillverkare av lättare yllevävar med kamull i varpen hänfördes till kategorin stoff- eller estoffväverier. Dessa tilläts även, trots protest av klädesmanufakturerna, att av utskottsull tillverka grövre ylletyger. Därutöver förekom i denna grupp olika blandvävar med t.ex. bomull i väften. Mattor, möbelytyger, gardiner, broderade tyger o.dyl. ingick bland tillverkningarna. Linne- och bomullsmanufakturerna, som ofta var kombinerade, var en särskild grupp. På hel-linneområdet kunde emellertid manufakturerna endast beträffande vissa specialiteter som t.ex. linneband konkurrera med hemvävningen. Dessa specialiserade linnemanufakturerna anlades liksom Flor i Hälsingland ofta i anslutning till linspånadsdistrikten. I bl.a. Stockholm och Göteborg fanns ett par segelduksväverier. I övrigt hade stadsmanufakturerna i denna kategori huvudsakligen halv-bomullsvävar på sitt program.

I ett cirkulär från Kommerskollegiet den 14/5 1742 indelades linnevävar i sex klasser varav följande två med bomullsinnehåll:

"Nopkins, Parkum och half kattuner, hwartill äfwen behöfwes Bomullsgarn, som tyckes tienligast kunna låta sig till Spinningen inrättas i de folkrikare Bergs-

Linne- och bomullsprover från -Elias Brandel (RA, KK Industri- och vävnadsprover 1751).

48

För Östebro Linne Manufactu-
 rietz räkning hafwer *(Capitain Nils Diur-*
lou) uti Kongl. Maj:ts
 och Rikens Ständers Banco insatt *(Samb.)*
 40 Roplar *(Sjömansguld)* som är
 betalning för 6 lått eller andehl i samma
 Linne Fabrique, hafwandes *(24 Roplar)*
(Capitain Nils Diur-
lou) Banco attesten til
 mig afsewererat hwilcken emot Directio-
 nens köpeskriftframbdyles kommeratut-
 bytas/ och warda emedlertid desse *(Samb.)*
(40 Roplar) härmed behörigen quitterade.
 Stockholm den 10. Januarii A:o 1729.

De Societets Wägnar

Erick Floréen

Andelsbevis i Flor 1729 för kapten Nils Diur-
 lou — undertecknat Erick Floréen (RA I 28)

lagsorterna samt sedermera transporteras till wissa i sina . . . Provincer belägna upstäder att der wäfwas och förfärdigas”.

Cattuntryckeri på Inrikes wäfda så kallade half Cattuner af linne upränning och Bomullsgarns inslag, samt lärfter finare och gröfre”. (Citerat enligt Bodman).

Under 1700-talet var bomullstygera sålunda mera sällan tillverkade helt i bomull. Detta gällde länge även övriga Europa enligt vad som framgår av den historiska översikten i en av Christoph Bernoulli år 1825 publicerad bok. Den kortfibriga, orena bomull, som man var hänvisad till hade icke den stadga, som erfordrades i de garntrådar, som utsträcktes i vävstolens längdriktning, varpen. Däremot lämpade sig bomullen väl för den vinkelrätt mot varpen införda väften eller inslagsgarnet.

Bland Kommerskollegiets handlingar i Riksarkivet finns från 1751 en kapsel med tygprover från manufakturerna i Stockholm. Dessa prover granskades 1919 av Sigurd Wallin. På Stockholms Stadsmuseums uppdrag har de nyligen genomgått av Elisabet Hidemark. Bland proverna finns åtskilliga halvbomullsvaror. Där finns dock även några varor i helbomull. Detta gäller bland annat några prover från Nils Glansmark. Denna startade bomullsvävning 1742. Att döma av en skrivelse han avfattade 1748 ägde han stor kunnighet om bomull och dess hantering. Han hade utvecklat ett effektivt sätt att bleka bomull billigare än lin. Detta var viktigt, eftersom oblekt bomull ej var tillräckligt vit, när den skulle användas som inslag i linet. I ett privilegium, som 1754 tilldelades volontären vid Fortifika-

tionen Johan Blomqvist markerades, att tillverkningar av nopkins, kypert och näsdukar skulle ske i helbomull. Tänkbart är att det i dessa fall rört sig om duktyg i små format, eller att speciellt importerat varpgarn använts. På 1770-talet blev det Nordbergiska bolaget känt för sammet och senare även andra finare tyger tillverkade i jämförelsevis stor skala helt i bomull. Detta var emellertid baserat på en nyinförd engelsk teknik.

TIDIGA BOMULLSVÄVERIER

Efter de första ansatserna på Södermalm på 1660-talet dröjde det länge till nästa initiativ på bomullsområdet. Som redan omnämnts kom Alingsåsverken i gång med bomullsstrumpor 1724 men däremot inte med bomullsvävning förrän 1744.

I en skrift publicerad 1729 angav Samuel Crispin Ulf att han höll på att inrätta en metall- och linnemanufaktur vid "hammarstället" Östanbro vid Söderhamn, vilket torde vara en föregångare till Flors berömda linnemanufaktur, som fick privilegium år 1733. Han beskrev en linnestämpel — ett tidigt varumärke. Längst ner i märket fanns en silkesmask och "bomullsknäppar" för att markera produktionen av "linne med bomull melerat och halvesiden". Enligt Kommerskollegiets tillståndshandlingar var mästare Stephen Bennet, som kom från Alingsåsverken till Flor och senare blev dess mycket aktiva direktör, i Tyskland år 1735. När han återvände begärde han tullfrihet för ett antal spinnrockar och lärfter från olika välkända linproducentområden men även för en mindre kvantitet bomullsgarn och råbomull.

Ett större segelduksväveri vid Barnängen på Södermalm grundat 1730 av den nyssnämnde initiativrike Ulf kompletterade sju år senare verksamheten med bäddparkum och andra bomullstyger. Ett annat väveri helt specialiserat på parkum, med 46 stolar 1751, igångsattes 1737 på Blasieholmen i Stockholm av kapitalstarka intressenter, bland andra en av borgarståndets främsta politiska ledare Thomas Plomgren och hans broder Anders, senare adlad von Plommenfeldt. Båda var starkt engagerade i omfattande handelsverksamheter.

Bland intressenterna fanns även handelsmannen Elias Brandel. År 1743 erhöll Brandel privilegium till ett eget väveri på Kungsholmen, som brann men återupprättades 1750. Sedermera övertogs det av hans änka och hörde länge till de ledande bomullsmanufakturerna. Bland övriga bomullsväverier under 1740-talet fanns på Kungsholmen även ett företag, som drevs av Jacob Wendelius och hans mycket aktiva hustru. När kattuntryckeriet vid Sickla blev drabbat av importbegränsningar startade man 1742 ett eget "cotton-väveri" med 44 stolar.

Henrik Harpers nygrundade linne- och bomullsfabrik flyttades med starkt stöd av Manufakturkontoret och i gott samförstånd med Bennet i Flor från Stockholm till Söderhamn. Linspinningen i trakten räckte gott och väl till båda företagen. Harper uppmanades att i synnerhet vinnlägga sig om bomullstyger och parkumväv. Under den besvärliga omflyttningen framhöll aktuarien Hamrén vikten av att i förväg få till stånd bomullsspinning och rekommenderade ditflyttning av en spinnskola. År 1743 rapporterades att Harper hade satt upp sex

parkumstolar. Svårigheter tycks ha förelegat att i det linproducerade Helsingland få fram tillräckligt med bomullsgarn. I bokföringen för Bergslagens förlagsverksamhet (se längre fram) registrerades sålunda bl.a. en stor bomullsleverans till Harper år 1747.

En linnefabrik i Härnösand hade år 1746 även satt igång en vävstol för parkum och en för andra bomullsvävar och begärde stöd för att starta en spinnskola. Manufakturkontoret avstyrkte och svarade beskt, att bomull inte ingick i fabriken privilegium, och företaget tvingades lägga ner denna produktion.

En rådman Wallin startade en linnefabrik 1735 i Falkenberg, som sedan flyttades till Göteborg. Han hade haft stora svårigheter och klagade över ”hat och förföljelser”. Med Manufakturkontorets stöd flyttades verksamheten till Kulla i Fjärås utanför Kungsbacka. Där blev den en kombinerad linne- och bomullsfabrik. För undervisning i bomullsspinning fick han hjälp från Alingsås.

Göteborg erhöll sin första bomullsfabrik 1756 då Abraham Hülphers grundade en parkumfabrik baserad på spinning i Halland och Mark. Han började 1756 med nio vävstolar för parkum m.m. Antalet var 1760 nere i 2 och produktionen upphörde 1762. Han avlöstes då av ”factoren” Magnus Lindquist, som från Malmö överflyttade en produktion av randig parkum. Den upphörde 1769. Tio år senare startade Anders Ponton parkumväveri, men han övergick snart till att anlita hemvävare. Bomull användes i Göteborg även i några strumpväverier, som dock mestadels var obetydliga och kortvariga.

I Malmö grundades redan 1733 av borgmästaren Jöns Stobaeus ett mångsidigt stoff- och strumpväveri, som även hade bomullsstrumpor i produktion. Det övertogs 1735 av E. Clefve m.fl. intressenter.

I Sjuhäradsbygden med dess gamla hemvävartraditioner fanns ingen större förståelse för manufakturer. På grundval av Manufakturkontorets massiva propaganda utverkade dock riksdagsmannen Johan Petter Hall egenmäktigt på Borås borgerskaps vägnar ett tillstånd att etablera en linnefabrik. Dess korta tragiska saga har beskrivits av Nils Forssell i Borås stads historia.

I föregående årsbok har ingående redogjorts för kapten Johan Fredrik Björnbergs förläggarverksamhet på Ginkalunda i Kinna. I hans aldrig realiserade plan till en vävnadsfabrik år 1779 ingick även att tillverka bomullsväv dock endast med lin i varpen.

SVENSK MAN I SVENSK DRÄKT — EN KORTVARIG BLOMSTRING

Parollen ”svensk man i svensk dräkt” präglade bl.a. en förordning år 1756. Detta i förening med omfattande importrestriktioner, en frikostig understödspolitik och en god konjunktur medförde en uppblomstring för manufakturerna under 1750-talet. Ihålligheten i uppläggningsen avslöjades emellertid brutalt under det följande årtiondet. En svår ekonomisk kris kopplad med ett kraftigt utrikes balansunderskott och djupgående valutaproblem ledde till en påtvingen sparsamhet med åtföljande hårda indragningar av understöden till manufakturerna. I spåren följde växelprotester, betalningsinställelser, driftsnedläggningar och en allmän handlingsförlamning inom näringslivet — känns bilden igen? Av de texti-

la manufakturernas totalt ca 2.500 vävstolar stod tidvis över hälften stilla. En ny sundare näringspolitik växte fram, som för väverierna dock medförde en mer kännbar konkurrens från hemvävningen.

Vad som kanske mer än något annat medverkade till manufakturernas svårigheter var bristen på kommunikationer i vårt land. Indirekt förklarar detta styrkan i västgötarnas och norrlänningarnas omfattande hemslöjd. Klövjehästar och egna apostlahästar var de effektivaste fortskaffningsmedlen för råvaruanskaffning och varudistribution på smala skogsstigar. Tidsåtgången hade ännu inte blivit någon allt dominerande näringslivsfaktor.

BOMULLSIMPORT

Redan på 1600-talet förekom olika projekt för att efter utländska förebilder få igång en handel med länderna i södra och östra Asien. Statssekreteraren von Höpken lämnade år 1720 in en ansökan om ensamrätt på handeln med Indien och Kina. Vid denna tid hade Danmark ett väl etablerat Ostindiskt Kompani. Dess bokhållare hade även grundat ett kattuntryckeri. Det i Göteborg instiftade Ostindiska Kompaniet lyckades 1731 utverka ett privilegium och byggde snabbt upp en lönsam handel, i vilket även bomull ingick. Tillsammans med intressenterna bakom de ledande kattuntryckerierna och det stora Plomgrenska parkumväveriet utövades starka påtryckningar på näringspolitiken. Bomullsmanufakturering baserad på ostindisk handel blev ett nationellt intresse. Väsentligt blev därvid att med olika medel få till stånd bomullsspinning i tillräcklig omfattning. I Danmark, där problemet var likartat engagerade Västindiska Kompaniet omkring 1740 i egen regi ett antal spinnmästare i en förläggarverksamhet för den importerade råbomullen.

Parkumgarn importerades enligt vad fabrikör Bromell uppgav 1751 från Tyskland, men kvaliteten var dålig och priset högt. Förbrukarna föredrog skinn och västgötatyger. Tydligen gällde detta bolstervar.

SPINNING — TRÅNG SEKTOR — FATTIGMANSGÖRA

Vävningen med sina hantverkstraditioner räknades sedan gammalt till stadsmannanäringsarna, medan spinningen hade en låg status. År 1624 införskrev Stockholm från Tyskland förutom ett antal vävare en ”tuchtomästare”. Denne fick i uppdrag att på ett nyinrättat barnhus sysselsätta tiggande barn med spinning för en i anslutning därtill driven klädesfabrik.

”Spinnaudet är ock i alla länder det gemenaste och fattigaste folket alltid tillagt, som ock qvinnfolk ock barn där till brukade warda för den ringa lön skull, som därföre kan bestås”, enligt Arcana år 1730.

Bristen på garn är ett återkommande tema. Enligt 1739 års, liksom senare förordningar, skulle spinningen, varpå väverimanufakturerna fortkomst var beroende, på alla sätt befrämjas. Brevappeller riktades till landshövdingarna. Vid uppboresstämmer och från predikstolar spreds budskapet. I städerna ordnades spinnhus, för att sysselsätta straffade och lösdrivande kvinnor. Undervisning organiserades och år 1753 hade man i hela landet 59 spinnskolor. Även kröger-

skor ålades att till väverier leverera vissa garnkvantiteter för att få bedriva sin verksamhet.

Sekreta handels- och manufakturdeputationen rekommenderade år 1752, att spinningen främst skulle bedrivas av äldre folk främst hustrur och tjänstefolk på deras lediga stunder och av barn fortlöpande ”emellan deras nödvändiga lek-och läsestunder, så länge deras späda lemmar ej tåla ett tyngre arbete”. Övning i späd ålder ansågs skapa ett handlag som sedan varade livet igenom. Barn kunde med spinning redan vid 7—8 års ålder gagna samhället nästan lika mycket som de vuxna, något som ”med fägnad” konstaterades av deputationen. Vid barnhusen skulle enligt av ständerna år 1761 fattat beslut barn från 4 års ålder sysselsättas med spinning.

BOMULLSSPINNING PÅ LÅNGROCK

Ragnar Jirlow har påvisat att en spinnerska lätt kunde hålla ull hopsamlat i knät, medan linet, som hade en benägenhet att trassla, lindades upp kring en käpp vanligen placerad under ena armen. Denna käpp kallades på sina håll för rock, ett namn som överfördes till de nya hjulförsedda hjälpmedlen. På spinnrockarna blev de enkla käpparna ofta ersatta av vackert utsirade och dekorerade linfästen.

Tramrocken kunde inte med fördel användas för äldre tiders bomullssorter, som var korta och jämförelsevis svaga i fibern. Långrocken var mer ägnad för ändamålet.

MARIA ELEONORA DE LÿNNOU — VÅR FÖRSTA BOMULLSSPINNERSKA

Efter att år 1709 ha anlänt från Tyskland till ryttmästare Rosenquist på Ytterudd i Östergötland ”tillhöll hon en dräng att göra en tienlig råck till bomullsspånad”, och där undervisade hon sedan många av sina ”Camerader”. Så berättas det om Maria Eleonora de Lÿnnou — så skrev hon själv sitt namn — i en meritförteckning bland Manufakturkontorets handlingar. Maria Eleonora de Lÿnnou var dotter till ryttmästaren Jöns Lÿnnou och Christina Hilchen och född år 1683 troligen på Vargsäter i Skeda, Östergötland. Efter det att fadern som änking dött 1706 begav hon sig utomlands, där hon tydligen kommit i beröring med bomullen. Hon gifte sig med en ryttmästare Wetterstrahl och fick två döttrar.

Uttalandet tyder på att det främst var överklassens döttrar som intresserades för att spinna den dyrbara bomullen. Hon kom senare till Stockholm, där hon år 1775 ägnade sig åt undervisning i bomullsspinning i ”många förnäma hus dem hon för vissa orsaker icke får nämna”. Hon utbildade även en spinnmästarinna, Greta Strandberg för fru Wendelius linne- och bomullsfabrik på Kungsholmen.

I den av Manufakturkontoret på grundval av 1739 års förordningar igångsatta driven för att öka garntillgången för väverierna ingick även en satsning på bomull. Starka påtryckningar i denna riktning utövades av det bomullsimporterande Ostindiska Kompaniet, dessutom utav det Plomgrenska parkumväveriet och av kattuntryckeriet i Sickla. Bakom samtliga dessa verksamheter stod inflytelserika, delvis gemensamma intressenter även med myndighetspersoner involverade.

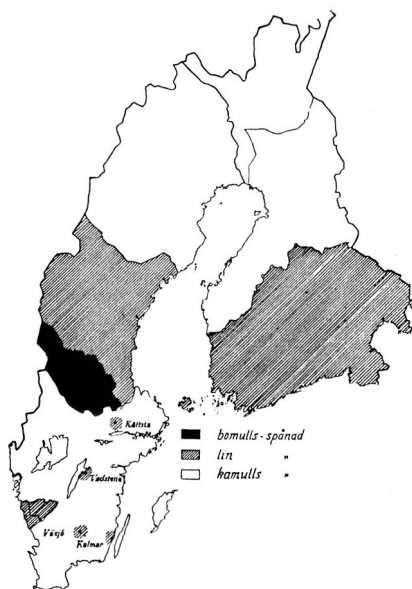
Den kunniga Maria Eleonora de Lønnou blev snabbt engagerad och sändes till Gävle, där hon under 1½ år drev en bomullsspinnskola i anslutning till spinnhuset. Därefter startade hon en spinnskola i Stockholm i tenngjutare Björkmans hus på Västerlånggatan — nära Tyska Brinken. År 1745 fick överståthållaren i Stockholm, baron Funck, uppmaning att tillse att Maria Eleonora de Lønnou alltid hade 16 barnhusflickor ”under sin information”. En av hennes döttrar sändes till Uppsala för att där undervisa i bomullsspinning. För att hon ”i riket inbragt och kringspritt bomullsspånaden” tilldelades Maria Eleonora de Lønnou 1743 en belöning på 1.000 dr.

SPÅNADSDISTRIKT

Köpmän i städerna, liksom på sina håll ämbetsmän, intresserades för att som förläggare organisera upp legospånad ute i socknarna. Verksamheten kombinerades med ett belöningssystem, så att förläggarna eller deras kommissionärer ute i bygderna erhöll premier för de kvantiteter som inlevererades till väverierna. Senare kompletterades detta med ett kvalitetspremiesystem. Berömda blev Ångermanlands premiälrfter på linområdet. På bomullsområdet inriktades premierna på 1780-talet på att få fram finare garnsorter — mer härom senare.

En regional specialisering eftersträvades och en distriktsindelning växte fram, som delvis levde kvar en bra bit in på 1800-talet.

Linspinningen uppmuntrades i dess gamla kärnområden; Hälsingland och Ångermanland, Marks och Kinds härader i södra Västergötland, Vadstena och Växjö med omnejd jämte ytterligare några små specialområden liksom i stort sett hela Finland. Dalarna fick bomullsspinning på sin lott. Landet i övrigt inriktades på kamullspånad. För den enkla kardullen liksom för redgarn, främst avsett för

Spånadsdistrikten 1757 (Kjellberg)

strumpväverierna gjordes sålunda inte några specialuppläggningar. Rapporten i Kommerskollegiets arkiv, med sockenvisa förteckningar över spinnerskor visar att verksamheten särskilt i Östergötland fick stor omfattning med fortlöpande leveranser till väverierna. Sjuhäradsbygden utgjorde ett klart undantag. Man var där rädd för att bli beroende av statlig styrning och föredrog att spinna och väva helt i egen regi. Man behövde inte snegla efter statligt stöd för avsättningen eftersom man i bygdens gårdfarihandlare hade landets effektivaste distributionsapparat.

BOMULLSSPINNING I DALARNA

I sin skrift *Genväg till Slögder* berättade Eric Salander att han 1736 begav sig till Dalarna, och där bl.a. intresserade landshövding Nils Reuterholm för att få i gång bomullsspinnning i Falutrakten. Under dennes efterträdare på landshövdingstolen Lindencreutz kom en större satsning till stånd. År 1742 bestämde sig Stora Kopparbergs Bergslag för att på detta sätt återuppliva ett äldre projekt för sysselsättning åt gruvfolkets kvinnor. Ett 20-tal år tidigare hade man satt i gång en klädesfabrikation, som dock blivit nedlagd. Alltjämt hade man kvar 20 spinnerockar, som nu kom väl till pass. Bergmästaren Samuel Troilius tycks ha varit den som svarat för uppläggnigen. Ledare för den löpande verksamheten var magasinsbetjänten N. Fahlbeck. Två bokföringsvolymen i Bergslagets arkiv från år 1744 och några år framåt ger en inblick i denna ganska omfattande förläggarverksamhet. Bomullsinköpen förmedlades av handelsmän i Stockholm och Väs-

	Arbet	Bomulls	Spinneriet	Uvit	
# 1744	<p>Mr. Pallance från Stockholm Köpenhamn i 1744 1038 36</p> <p>Anders Järdfors 1744 66 29</p> <p>Verksamheten i Falu 1744 1438 14</p> <p>1744 10</p> <p>1744 88 16</p> <p>1744 31</p> <p>1744 433 6</p> <p>1744 6</p> <p>1744 3410 21</p> <p>1744 36 20</p> <p>1744 6572 4</p>	<p>1744 1038 36</p> <p>1744 66 29</p> <p>1744 1438 14</p> <p>1744 10</p> <p>1744 88 16</p> <p>1744 31</p> <p>1744 433 6</p> <p>1744 6</p> <p>1744 3410 21</p> <p>1744 36 20</p> <p>1744 6572 4</p>	<p>1744 1038 36</p> <p>1744 66 29</p> <p>1744 1438 14</p> <p>1744 10</p> <p>1744 88 16</p> <p>1744 31</p> <p>1744 433 6</p> <p>1744 6</p> <p>1744 3410 21</p> <p>1744 36 20</p> <p>1744 6572 4</p>	<p>1744 1038 36</p> <p>1744 66 29</p> <p>1744 1438 14</p> <p>1744 10</p> <p>1744 88 16</p> <p>1744 31</p> <p>1744 433 6</p> <p>1744 6</p> <p>1744 3410 21</p> <p>1744 36 20</p> <p>1744 6572 4</p>	<p>1744 1038 36</p> <p>1744 66 29</p> <p>1744 1438 14</p> <p>1744 10</p> <p>1744 88 16</p> <p>1744 31</p> <p>1744 433 6</p> <p>1744 6</p> <p>1744 3410 21</p> <p>1744 36 20</p> <p>1744 6572 4</p>

Spinnerijournal 1744 (Stora Kopparbergs arkiv).

terås. Efter sjötransport anlätades forbönder mellan Västerås och Falun. Forlönen för denna långa landsvägstransport utgjorde emellertid blott någon enstaka % på inköpskostnaden. Leveranserna gick huvudsakligen till kamreraren och handelsmannen G. Moback för Sickla kattuntryckeri. Även Harpers parkumväveri i Söderhamn fick leveranser.

Antalet utlärda spinnerskor var år 1744 uppe i över 100. Att döma av inköpen bearbetade man detta år ca 1.500 skålpund. Spinnerskorna hade allvarliga klagomål på den orena och tungarbetade bomullen. Sämre kvaliteter utnyttjades för tillverkning av parkum och de allra sämsta för ljusvekar. Vid betalning av inköpen gjordes därvid motsvarande kvalitetsavdrag. Ersättningen till spinnerskorna synes totalt ha uppgått till ungefär samma belopp som inköpen.

Bland spinnerskorna fanns åtskilliga hustrur, döttrar och släktingar till gruvfogdar och brukshantverkare, som torde ha svarat för bomullshämtning och inleveranser av det färdiga garnet. Ersättningen togs ofta ut i annat än kontanter. Spannmål och andra varor hämtades ur det Fahlbeckska magasinet. I förvånansvärd stor utsträckning tog man ut fina tryckta kattuner, som Fahlbeck förmodligen i sin tur tagit hem i avräkning mot leveranserna till Stockholm. Många spann uppenbarligen inte av nöd utan snarare för att få möjlighet att kunna delta i klädlyxen på kyrkbacken.

ANDERS FAHLÉN

I juli 1744 fick Bergslaget en efterföljare. En energisk handelsman, Anders Fahlén, utverkade då ett tillstånd till bomullsspinning likaledes i Falu-trakten men förmodligen med inriktning mot andra än gruvfolket. Han fick ett lån för införskaffande av kardor och spinnrockar. Bland inköpsposterna märks också talg till ljus. Spinnrockarna beställdes hos en lokal svarvare, som redan inom ett halvår hade levererat ett 100-tal.

För att förenkla bomulls- och garntransporterna och effektivisera produktionen sökte Fahlén bidrag till inköp av en stor gård, där spinnerskorna kunde samlas i en och samma lokal. Den nye landshövdingen Wennerstedt understödde detta projekt. Det blev kallt avslag från Manufakturkontoret, som ej ansåg uppsikt och tvång vara det bästa medlet till flit och aktsamhet med de utlämnade råvarorna. Vid hemarbete kunde man bättre utnyttja lediga stunder, och vidare inbesparades rum, värme och lyse.

Ett problem för båda förläggarverksamheterna var osäkerheten i bomullsleveranserna. Tidvis fick spinnerskorna gå sysslösa i brist på råvara.

Omkring 1750 övertog Fahlén även Bergslagets spinning. Detta distrikt övergick senare till det Nordbergiska bolaget i Stockholm och fortsatte långt in på 1800-talet under ledning av Johan Henrik Bergman och hans son August.

MUNKTELL I ÖSTERDALARNA

I början av 1750-talet startade löjtnant Anders Munktell i Leksand en produktion i hel- och halvbomull av släpptyger, nättelvävnader, näsdukar och parkum. Den baserades på bomullsspinning kring Siljan. Vävningen flyttades 1767 till Fa-

lun för att där kunna utvidgas. De tidigare garnleveranserna till Stockholm hade nämligen i stor utsträckning där ersatts med utrikes inköp. Som senare blir belyst hade man tydligen år 1780 återigen trogna garnköpare i Stockholm. Änkan Maria Christina Norder sysselsatte i mitten av 80-talet omkring 900 spinnerskor med en total årsförbrukning av 7.000 skålpund bomull. Under 1790-talet övertogs bomullsspinningen i Leksand av Johan Arndt Cornéer. Han hade även ett mindre bomullsväveri.

KORSBERGER

Även i det tredje Daladistriktet kring Säter och Hedemora organiserades av en löjtnant Forslund och senare av rådmannen Korsberger en förlagsspinning av bomull för manufakturerna i Stockholm. Korsberger övertog efterhand även i Faluområdet viss spinning kombinerad med en mångsidig väveriverksamhet. Omkring år 1800 hade hans spinningverksamhet ungefär samma omfattning som Bergmans.

BOMULLSSPINNING UTANFÖR DALARNA

Som redan omnämnts förekom bomullsspinning i viss skala i Stockholm, Gävle och Söderhamn redan på 1740-talet. Planer utanför Kungsbacka torde inte ha kommit till några större resultat. I Skövde framlades år 1741 vissa omogna förslag till en bomullsmanufaktur. Man begärde Manufakturkontorets medverkan. Fyra år därefter igångsattes en spinneriverksamhet i Skövde, Hjo och Falköping med spinnerskor under medverkan från Alingsås. Verksamheten inriktades främst på ull men även bomull stod på programmet. Vid en rundfråga kring spinntaxorna 1755 var det förutom Falun endast Alingsås och Linköping som sände in rapporter om löner för bomullsspinning. Uppgifterna från Linköping tyder emellertid inte på några större färdigheter i denna trakt.

Omkring 1780 startade en handelsman Hübinette en förläggarverksamhet för bomullsgarn i trakten av Vänersborg.

PREMIER FÖR FINA GARNER

Enligt en förordning 1739 uppmättes allt garn i sträng—1 sträng eller härva = 12 knäpp = 12 pasmor = 3.000 alnar = 1.781 meter. På sina håll förekommer uppgifter om 1 sträng = 2 härvor. Haspeln på vilken garn lindades skulle ha en omkrets av 2,5 aln. Sålunda var 100 varv = 1 knäpp. Det nu sagda gällde ull och tillämpades även för bomull. För lingarnet var 1 sträng = 16 knäpp = 4.000 alnar.

Finheten uttrycktes i sträng pr skålpund eller mark. Man hade sålunda ett beteckningssystem byggt efter samma grundprincip som det engelska bomullsnummersystemet. Detta innebär — om tillgängliga uppgifter rätt uttytts — att ett visst strängtal skall multipliceras med 2,32 för att få motsvarande engelska garnnummer. Systemet tillämpades emellertid inte konsekvent. Av spinntaxorna 1755—56 framgår att man i Alingsås, Skara och Linköping hade vissa modifieringar på detta system.

I en skrivelse om det Nordbergiska bolaget i Stockholm från Kommerskollegiet till Kungl. Majt. den 31/5 1780 omnämndes, att detta företag endast arbetade med finare garn. Sträng 2—3 brukligt för parkumväv liksom 5—6 för diverse bomullsvävar förekom icke i detta företag. Man använde för sin bomullssammet och övriga helbomullsspecialiteter endast garn över 8 sträng som spansns i Dalarna.

För garn över 8, senare höjt till 9½ sträng, erhöles en särskild premium på 6% av värdet. På de färdiga vävarna utgick därutöver en hög premie.

Till sin huvuddel höll detta garn från Dalarna en finhet på mellan 10 och 16, vilket skapade problem vid ett bakslag för det Nordbergiska bolaget eftersom förbrukningen utanför detta bolag av sådana garnsorter var helt obetydlig. Försök att avyttra garnöverskottet i ett av bolaget öppnat garnmagasin misslyckades. T.o.m. för grovlekarna 6—8 var efterfrågan mycket ringa.

Ett antal linne- och bomullshandlare i Stockholm, som fungerat som återförsäljare för Munktells bomullsspinnning i Österdalarna, sökte 1780 utverka premier eftersom man även förde garn i sträng 9—19. Man hade i själva verket avstått från all import utom av garn i ”turkiskt rött”, populärt men mycket svår-färgat. Man påpekade för övrigt, att det Nordbergiska bolaget inte enbart tillverkade vävar helt i bomull utan även t.ex. kypert och velverett med lin i varpen. Ansökan beviljades.

Indirekt tyder dessa skrivelser på att det Nordbergiska bolaget för sin helbomullsväva även tog varpgarnet från Dalarna. Uppenbart är att handspinningen i denna landsända låg tekniskt långt framme även vid en internationell jämförelse. Korsberger rapporterade omkring år 1800 ganska stora garnkvantiteter över 20 sträng — upp till 28. När Munktells efterträdare år 1801 gick ut med ett erbjudande via Stockholms Hall- och Manufakturrätt omnämndes däremot endast garn i 4—10½ sträng.

UPPFINNINGAR OCH TEKNISKT SPIONAGE

Bortsett från gruvområdet och järnhanteringen var Sverige långt in på 1800-talet ett tekniskt efterblivet land. Vid uppläggningsen av frihetstidens manufakturpolitik framstod detta helt klart. Ambitiöst satsades det därför främst inom manufakturkontoret för att få en nydaning till stånd. Åtskilliga innovationspremier utelades. Teknikfattigdomen var emellertid uppenbar och åtskilliga av de innovationspremier, som utdelades gick till enkla och föga utvecklingsbara ideer och konstruktioner.

Ideerna måste mestadels tagas utifrån. Resebidrag lämnades villigt till vetgiriga personer, som på kontinenten eller i England ville utvidga sina kunskaper. Vore sig inom Manufakturkontoret, Kommerskollegiet eller Bergskollegiet stod man främmande för ett medvetet tekniskt spioneri. Från resenärerna utkrävdes rapporter, som i dag utgör en intressant källa för vår teknikhistoria. Ett exempel är den i det internationella avsnittet omnämnda rapporten från Anders Ekelöf om bl.a. ett engelskt mekaniskt spinneri.

TIDIGA SPINNROCKSMEKANIKER

På många håll i vårt land försökte man snabba upp spinnandet genom olika förbättringar på rockarna. I Ull och Ylle redogör Sven T. Kjellberg för en dubbelspinnrock tillverkad av direktören Abraham Hedman och ytterligare förbättrade av borgmästaren Ekerman i Norrköping. Härtill kan fogas att Hedman av Manufakturkontoret år 1739 ombads "utsöka" en utlärdd spinnerska. Denna Elisabeth Forsell blev sänd till Finland, där hon efter anvisningar av landshövdingarna bedrev en omfattande undervisningsverksamhet på den dubbla spinnrocken. Hedman byggde upp en känd linnemanufaktur vid Kättesta i Västmanland och blev en av de kommissarier, som Manufakturkontoret tillsatte för att sätta i gång spinnskolor ute i landet. Vid Kättesta, som grundades 1744, tillverkades även bomullslärf och näsdukar.

En snickare vid Flors linnemanufaktur presenterade 1743 för Manufakturkontoret en modell till en kombinationsmaskin, som genom olika anordningar kunde klappa, spinna, haspla, dubbla, tvinna och spola lingarn. Den var försedd med läderklädda rullar placerade under spinnhjulet och kunde anpassas för drift både med vatten och hästvandring. Snickaren fick bidrag och en särskild verkstad hos Flor, men resultatet uteblev. Kjellberg omnämner en likartad konstruktion presenterad av assessorn J. Haberman inför sekreta manufakturdeputationen vid riksdagen 1751—52. Fabrikören Erik Eckerman erhöll 1771 en stor belöning för en större maskin med stor kapacitet, som sysselsatte 6 spinnerskor samtidigt som dock trampningen var ersatt med häst- eller vattenkraft.

Kamullspinnrockar med vingdon av järn ökade väsentligt hastigheten vid spinnningen hos Fehrmans stoffabrik i Göteborg på 1760-talet.

I modellkammaren i Stockholm upptogs av Jonas Norberg i inventariet en cantillerock som av sig själv kunde spinna 100 alnar om man drog i en vev.

En av M. G. Croelius år 1774 i Kalmar utgiven skrift, försök till en landskapsbeskrivning, innehåller en intressant passus återgiven i hemslöjdsutredningen 1918 »derigenom att Jägmästaren Bergman, på 1740-talet, inrättade ett Spinnerie uti Mörlunda socken, och aflidne Rådsmannen Axel Heller, på 1760-talet, anlade en Ylle Fabrique uti Wimmerby, blef konsten upptäckt at nytja Långräck och sådane Spinnräckar som drifwa twänne rullar med ett litet hjul, med flere lättheter wid spånad, så wäl som ock att wäfwa åtskillige slags ylletyger, dräller och annat af linne, så att numera här icke är sällsynt att se både Herrskaper, Ståndspersoner och Allmoge wara hederligen klädde med hemmawäfne kläder. . . och är beklagligt, att Fabriquen i Wimmerby måst nedläggas, emedan mig är bekant, att många hushåld i Landet förtiente igenom spånad till den samma, allt hwad till Skatters och utskylders ärläggande för deras Hemman och Personer ärfordrades.»

BYSNICKARE SOM SPINNROCKMAKARE

Oberoende av olika mekaniseringsförsök behöll spinnrocken sålunda länge ställningen som ett av de viktigaste hjälpmedlen i textiltillhandtagningen. Under den gamla självhushållningens tid tillverkade många bönder spinnrockar för hem-

mens eget behov. Efterhand framträdde skickliga bysnickare som specialiserade rockmakare. För sin stora förlagsverksamhet i bomullsspinnning omkring Falun engagerade handelsmannen Anders Fahlén 1744 en träsnidare, som på kort tid tilverkade över hundra rockar. I en stor översikt över linslöjden i Marks härad, framlagd av förre Boråsborgmästaren Gustaf Krook år 1807, omnämndes en skicklig rockmakare i Sätilla. Från samma tid berättar domstolsprotokoll om Jonas Andersson i Stenabo Hyssna i Sätilla pastorat. Han hade en omfattande produktion och marknadsförsäljning av spinnrockar. I Hyssna, som sedan blev ett rockcentrum bedrev lanthandlaren Anders Jonasson i Högen, anfader till den kända förläggarsläkten Arnell, i mitten av 1800-talet en omfattande förläggarverksamhet på spinnrocksområdet.

Även vävstolar tillverkades ute i bygderna. En specialiserad vävstolsmakare var på 1740-talet Isac Möller i Stockholm.

SIDENVÄVARGESÄLL I LONDON — SON TILL FÖRRYMD FÄSTNINGSFÅNGE

”Förrådsk brevväxling och dömd till 6 år” rapporterades det om Johan Nordberg, ett nytt namn på fånglistan från Karlstens fästning (Marstrand) i december 1751. Lite längre upp på samma lista upptogs Christopher Springer internerad i januari 1748 för ”anläggning mot rikets säkerhet”. Det var den store partigångaren Springer, ledare för mösspartiet i borgarståndet, som haft hand om utdelning av ryska och engelska subsidier, och som deltagit i olika stämplingar. Nordberg hade varit officer och livdrabant. Han fick i Karlsten cellen bredvid Springer. Nu utvecklades en livlig aktivitet, som underlättades av att Nordberg erhöll stora friheter. Han hade bl. a. möjlighet att tillsammans med fästningens underofficerare intaga måltider nere i staden. Ett hål borrades genom celltaket till den bakom tre lås bevakade Springer. Den utanför celldörren stående vaktposten lockades in i Nordbergs cell på en sup. Utklädd till månglerska begav sig Springer förbi fästningsvakten något senare följd av Nordberg och två medfångar. Nedanför fästningen väntade en liten öppen båt ditförd av handelsmannen Waenberg i Marstrand.

Flykten gick till Danmark och därifrån vidare till St. Petersburg, där Springer i september 1752 fick en hög befattning och Nordberg utnämndes till kapten vid Moskvas dragoner, dock med rätt att icke behöva tjänstgöra mot Sverige. Efter knappt två år erhöll de båda varningar om risk för utlämning. Landvägen begav de sig tvärs över hela Europa till England. Nordberg fick börja som enkel grenadjär i ett engelskt regemente, avancerade till officer och kom som kapten ut i Nord-Amerikanska frihetskriget. Han blev senare kommandant för St. Georges fästning.

Efter särskilt tillstånd hade han blivit ingift i adelskalendern. Makan, Beata Sofia Mannerstedt, inköpte gården Hårdanäs i nordöstra Småland. Nordberg led stor brist på pengar. Han sålde sin drabantplats. Med ryska pengar lockades han av föregångare till Anjalaförbundet in på olika uppdrag i försöken att frigöra Finland från Sverige. En av huvudmännen i dessa stämplingar, häradshövdingen

Wijkman, blev avrättad i september 1751. Som kurir överförde Nordberg även ett snabbt budskap om kung Fredriks död mellan ryska ministrarna i Stockholm och Köpenhamn.

Till sin fader i England begav sig, troligen 1755, den då 15-årige sonen Carl Axel Nordberg. Efter ett par år kom han i lära hos en erkänt skicklig sidenvävare och erhöll gesällbrev efter 7 års tjänst. Vid faderns avresa till Nordamerika lovade Springer att vid behov bispringa sonen.

INDUSTRISPION I ENGLAND

Vid nyår 1764 fick Kommerskollegiet mottaga ett brev från Springer. Han berättade om sidenvävargesällen, och förordade att Kommerskollegiet genom ett bidrag skulle stödja hans planer att före en hemresa skaffa ytterligare kunskaper i Manchester och större fabriker på andra håll. Efter det att Manufakturkontoret lämnat informationer om rymningen från Karlsten avstyrktes ansökan dock med tillägget att om C.A Nordberg begav sig hem och visade sig inneha kunskaper, så kunde han tilldelas manufakturpremier. Knappt hade ärendet behandlats förrän en ny skrivelse från London dök upp, denna gång från Claes Alströmer (son till Jonas). Entusiastiskt talade denne om den unge gesällen som talade engelska som en infödd, och som med sitt gesällbrev kunde få anställning inom manufaktur överallt i England. Nordbergs önskan var att inhämta kunskaper om "Manchester velvets eller bomullssammet". Alströmer hade redan ordnat med ett förskott. Kommerskollegiets föreslog nu ett bidrag. Motiveringen är intressant. C.A. Nordberg hade tillfälle, som sällan yppades för utlänningar i England att utan att väcka uppmärksamhet kunna "ingå i de mäst förbehållna upplysningar som i Fabriquewäsendet där äges". I det kungliga rådet avslogs emellertid ansökan. C. A. Nordberg genomförde emellertid planen och erhöll senare ganska betydande ersättningar.

APPRETURVERK

Efter ett par år hade C. A. Nordberg i England lyckats samla ihop diverse ritningar, modeller och beskrivningar på appreterings- och vävområdena. Inget ty-

Carl Axel Nordberg (Det Kongelige Bibliotek Köpenhamn).

der däremot på någon direkt kännedom om maskinspinning, som ju vid denna tid endast befann sig på ett inledande uppfinnarstadium. År 1769 återvände han för att igångsätta tygappretering. I Stockholms mantalsregister år 1775 kallades han för sidenappretör.

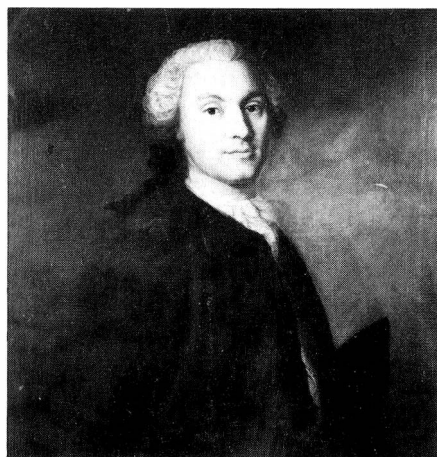
Efter hemkomsten ansökte C.A. Nordberg om ett bidrag till tygappretering på det ”engelska sättet”. Ungefär samtidigt inkom en likartad ansökan från färgaren Gustaf Hoving. Innovationspremier på 6.000 dr silvermynt tilldelades dem båda. Några år senare presenterade C.A. Nordberg en ny sorts sträckmaskin — förmodligen en spannam.

C.A. Nordberg inledde ett omfattande samarbete med ett par stofffabrikörer, främst Olof Bernhard Ström. De startade ett typpappreturverk och en glanspappersproduktion. Ström fick en avgörande hjälp av C.A. Nordberg vid omläggning av sin tidigare enkla produktion av bomullssammet till kvalificerade manchestertyger. Samarbetet övergick efter ett par år i hårda tvister. C.A. Nordberg förlorade i den rättegång som följde.

NORDBERGSKA BOLAGET

C.A. Nordberg kände sig lurad och planerade att återvända till England. Då ingrep ett antal kapitalstarka intressenter med kanslirådet Ferner och sidenfabrikören Hans Furubom i spetsen. De engagerade honom för att anlägga och leda en manchesterfabrik, som fick namnet Nordbergska bolaget. Privilegium erhöles i oktober 1774 och produktionen kom snabbt i gång. Redan 1776 passerades Ström i omsättning med ett sortiment av tixett, veverett och bomullssammet. Ström klagade förgäves på att C.A. Nordberg lockat till sig några av hans gesäller.

Behovet av bomullsgarn i erforderlig finhet tillgodosågs genom hemspinning i Dalarna. Nordbergska bolaget övertog år 1776 den av Bergslaget och Anders Fahlén upporganiserade förläggarverksamheten i Kopparbergs län.

Kanslirådet Ferner (NPA).

Sidenfabrikören Furubom, olja av U.F. Pasch (NPA).

En ny överflödsförordning 1776 medförde starka inskränkningar i bruket av sammet, särskilt i färgat utförande. Samtidigt introducerades Gustav III:s förenklade nationella dräkt. I Nordbergska bolaget fortsatte man att köra för fullt på 38 stolar. Svart och blå sammet borde nämligen kunna passa till den nationella dräkten. Modet hade emellertid ändrat sig i förordningens anda, och spekulatjonen slog fel. I sitt betryckta läge vände bolaget sig till myndigheterna och klargjorde, att man hade två alternativ för att rädda kvar spinningen i Dalarna. Med höga tillverkningspremier kunde produktionen inriktas på nettelduk och andra kvalificerade bomullstyger. En annan utväg var att exportera bomullsgarn, vilket också förutsatte höga premier.

Myndigheterna såg välvilligt på ansökan. Obearbetat garn borde emellertid inte utföras ur landet. Under en 10-årsperiod tilldelades bolaget en premie motsvarande 15% på tillverkningsvärdet. Detta räddade företaget, som snart t.o.m. kunde öka sin produktion. Dalaspinningen kunde utvidgas. År 1779 sysselsattes omkring 800 spinnerskor och ett antal år senare närmade man sig 2.000.

Som bokförare hade engagerats Johan Henrik Bergman. Denne var son till lärftkramhandlaren och kämnären Johan Gustaf Bergman. Tillsammans övertog far och son bolaget och förlagsspinningen år 1792. Johan Henrik blev företagets ledare. Separat startade han helt i egen regi ett väveri för strumpor, tröjor, vantar m.m. Med hjälp av denna produktion kunde spinningen i Dalarna hållas i gång även när vävningen efterhand blev mindre konkurrenskraftig.

Hela verksamheten gick år 1818 i arv till sonen August Bergman, som under ett par årtionden fortsatte förlagsspinningen. Han grundade år 1834 Stockholms första mekaniska bomullsspinneri. Efter en stor brand i Stadsgården 1842 flyttades spinneriet till Harg.

NORDBERG TILL DANMARK

C.A. Nordberg hade under bolagets besvärigheter varit i Danmark, kanske för att finna en marknad för färgad sammet eller för fina bomullsgarn från Dalarna. Att en import av svenskt bomullsgarn tidvis förekom till Danmark har påvisats av Rawert.

Danskarna såg snabbt möjligheten att få till stånd en förnämlig bomullsmanufaktur. C.A. Nordberg tvekade inte, när han fick ett erbjudande att inrätta en manchesterfabrik i Köpenhamn. Han blev år 1779 grundare och ledare av den statliga Kongl. Priviligierade Bomullsfabriken. Där fanns redan ett antal bomullsväverier, men de tillverkade enbart halvbomullsvävar. Handspinneriskorna kunde inte framställa tillräckligt starkt "kaedegarn" eller varp enligt vad J.O. Bro-Jørgensen uppger i Industriens historia i Danmark. I en avhandling år 1786, Oekonomiske Tankar om Fabriksvaesendet av Anders Bull, uppgavs Manchesterfabriken som "ypperlig" och "nogenledes i pris med de Fremmede". Detta tyder väl närmast på att den internationella konkurrensstyrkan var ganska begränsad.

SVENSK—DANSK PIONJÄRINSATS

Den danske konsult Anker i London hemsände år 1777 en modell till en spinnmaskin. Den väckte stor uppmärksamhet och år 1778 sändes den i Kristanstad födde Kielprofessorn J.M. Ljungberg av regeringen till England. Han var matematiker och instrumenttekniskt orienterad. Han fick bl.a. som uppdrag att närmare studera maskinspinning. Han misslyckades i sina försök att köpa maskiner. Hemkommen gav han sig i stället i lag med uppgiften att konstruera kard- och spinnmaskiner. Redan år 1781 tycks han ha haft någon prototyp klar. Ett intimt samarbete hade redan tidigt inletts mellan J.M. Ljungberg och C.A. Nordberg.

Maskineriet visade sig emellertid inte vara tillräckligt effektivt för att slå ut handspinningen. Man gav emellertid inte upp. Båda svenskarna begav sig ut på nya spionresor till England och maskintillverkningen tog ny fart. År 1792 installerades i Manchesterfabriken 2 slupp- 2 kard- 2 sträck- och 4 spinnmaskiner. Bland de senare fanns samtliga engelska huvudtyperna: Arkwrights water-frame, Hargreaves Jenny och Cromptons mule. Man fick bl.a. fram väftgarn i garnnr upp till 30 och vid dubbelspinning upp till 60 (engelsk garnnumrering). Enligt en rapport till det danska kommerskollegiet syselsattes i spinningen på Manchesterfabriken 12 personer — alla maskinerna kan väl i så fall knappast ha varit i gång samtidigt — och man producerade lika mycket som 100 handspinnorskor. Uppläggningen hade vidare på ett avgörande sätt förenklat administrationen.

LJUNGBERGSRAPPORT I MYNTVERKET

Av stort intresse är en pärm bland Myntverkets gamla handlingar i Riksarkivet. Ljungberg har där rapporterat om fabriksbesök m.m. i England 1787—89. Enstaka rapporter redan från 1778 finns insprängda i materialet.

Rapporterna har av Ljungberg kompletterats med skisser och ritningar av maskiner och detaljer. Vidare omnämner han tre sorters manchestertyger: velvetiner, grova velveretter och fina velvets, vilka senare ”skars” i vävstolen och hade tvistad varp. Spinnmaskiner drevs med vatten och av hästar men han såg även en valsförsedd mulemaskin, som drevs för hand ”på samma sätt som Nordbergs”. Denna rapport är från 1788.

Enligt Hofbergs biografiska lexikon skulle Ljungberg redan 1777 efter en engelsk resa ha erbjudit Sverige Arkwrights konstruktion. Myndigheterna tackade emellertid nej.

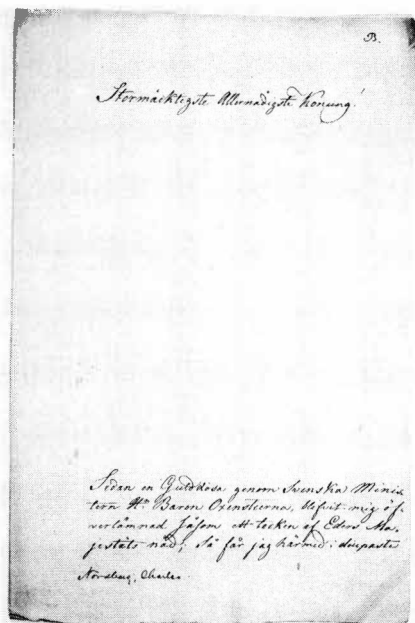
I samband med 1809 års riksdag publicerades av en anonym författare en propagandistisk politisk skrift Förfuskad Allmän Hushållning i Sverige. Där uppgavs att en svensk vid namn Nordberg erbjudit sig att införa spinnmaskiner till Sverige omkring 1770. På grund av svagt intresse gick emellertid detta tillbud över till danska regeringen. Sedan blev det Sveriges lott att till höga priser importera danska maskiner under 1790-talet. Maskinerna uppgavs ha blivit kopierade av den svenske konstruktören Elvius, dock utan större resultat. Som senare kommer att beröras hamnade Elvius i en rättstvist med Carl Bernhard Wadström som 1779 med ensamrätt i Sverige tilldelats tillverkningsprivilegium för spinnmaskiner. Detta privilegium hade tillstyrkts av Furubom, styresman för det Nordberg-

ska bolaget, som sade sig ha "kännedom om maskinen". Kanske Nordberg vid flyttningen till Danmark helt enkelt tog med sig Wadströms och Ljungbergs konstruktionsideer. Myntverket, där Ljungbergs rapport hamnade, hade för övrigt nära anknytning till både Kontrollverket och Bergskollegiet, där Wadström verkade.

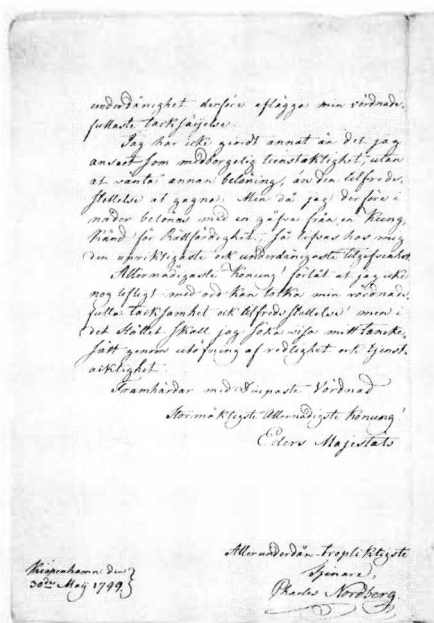
KORTVARIG DANSK HEGEMONI — NORDBERG I KONKURS

Inget annat land i Europa utanför England torde så tidigt som Danmark kommit i gång med spinnmaskinproduktion. Förutom till Manchesterfabriken leverades maskiner till ett par andra danska fabriker. Även från Sverige beställdes ett antal maskiner, vilket senare kommer att behandlas. I slutet av 1790-talet synes Nordberg ha lämnat ledningen för Manchesterfabriken och koncentrerat sig på maskinproduktionen, alltjämt med ett betydande statligt stöd. I verksamheten engagerades sonen Carl Nordberg. Framgången uteblev emellertid. Utöver vissa brister i tekniken torde främst den internationella oron och handelsavspärrningarna ha medverkat härtill. Nordberg gick i konkurs 1806 och maskinproduktionen upphörde.

I likhet med Ljungberg — uppskattad rådgivare i Kommerskollegiet, som fick äretiteln etatsråd — blev Nordberg högt hedrad i olika sammanhang även efter konkursen. Han dekorerades med Dannebrogen och utnämndes till kammarråd. Han blev även preussiskt kommerseråd. För sina insatser för den svenska bomullsspinnings befremjande tilldelades han 1799 en gulddosa, som av svenske ministern överlämnades från Konungen. Hela sitt liv var han starkt engelskt orienterad och ändrade sitt förnamn till Charles. Han gifte sig två gånger i Danmark med mellanliggande skilsmässa. Han dog 1812. Manchesterfabriken var då

Nordbergs tackbrev till Gustav IV Adolf (RAB).

nedlagd. Den blev helt demolerad av bombningar under engelsmännens belägring av Köpenhamn 1807.

Även andra spinneriprojekt ingångsatta i Danmark hamnade i problem när kontinentalsystemet stoppade upp råbomullsleveranserna. Efter blockadens upphörande fick bomullsvävningen ny fart, medan maskinspinningen inte förmådde hävda sig mot importen från England. Ett enda spinneri Maglekilde vid Roskilde upprätthöll fram till 1840 en obetydlig produktion av grovt garn för ljusvekar o. dyl. Det skulle dröja fram till 1890-talet innan maskinspinning av bomull åter kom i gång i Danmark men då i ett par större anläggningar.

CARL BERNHARD WADSTRÖM — VETGIRIG BERGSTEKNIKER

En från Stockholm inflyttad häradshövding Carl Nicolaus Wadström blev som borgare och fabrikör en av de ledande personligheterna i Norrköpings ekonomiska och sociala liv. Hans stora egendom vid Kvillinge fick även emottaga kungabesök. Sonen Carl Bernhard studerade något år i Uppsala under den kände baron Palmquist. Som ung kom han till Bergskollegiet som auskultant och blev snabbt en av favoriterna hos Sven Rinman, den svenska bergshanteringens ”fader”. Endast 22 år gammal utsågs han 1768—69 till ledare för utbyggnaden av Trollhätte kanal och något år senare svarade han för anläggningen av Sveriges första kopparvalsverk i Avesta.

Under åren 1776—78 befann sig Wadström som resestipendiat i Holland, Frankrike och England. Han var outtröttligt vetgirig och en effektiv teknisk spion, som inte skydde några medel för att kamma in tekniska informationer. Han skapade ett vitt nät av värdefulla kontakter. Häri ingick även åtskilliga svenskar, vissa bofasta och andra på mer tillfälliga besök i England och Frankrike. I sina rapporter till Sven Rinman kunde han bland annat uppskattande berätta om professor Ljungberg från Kiel.

Carl Bernhard Wadström, gravyr av A.U. Berndes 1797 efter miniatyr av Boråskonstnären P.A. Hall (KB)

I hemlighet avritade Wadström ångmaskiner, som han trodde sig kunna förbättra. De drevs med stenkolsgrus. Effekten var $\frac{1}{3}$ högre och kolåtgången $\frac{2}{3}$ lägre än äldre typer. Därmed skulle anläggningarna i Dannemora och Persberg kunna bli ekonomiska.

Från Manchester berättade han att all kardning skedde maskinellt. Där tillgång saknades på vattenkraft svarade 2 pojkar för drivningen. De uträttade lika mycket som 36 handkardare. Han hade även avtecknat en spinnmaskin, på vilken en flicka spann lika mycket som 60 handspinnare.

I en stor bomullsmanufaktur i franska Rouen hade man enligt Wadström hört talas om sådana maskiner men ej kunnat införskaffa information, om hur de fungerade. I Manchester var man noga med att bevaka sina tekniska färdigheter. Detta stämmer väl med uppgifter i den statliga utredningen år 1914, Textil- och Beklädnadsutredningen, om att den första spinnmaskinen i Frankrike installerades först år 1787 just i textilcentrat Rouen efter import från England.

FRÅN SPINNMASKINPRIVILEGIUM 1779 TILL FILANTROPI

Hemkommen till Sverige undvek Wadström att avslöja några detaljer om de maskiner, som han sett. För sina ritningar saknade han vissa detaljuppgifter och tillskrev därom August Nordenskiöld, känd alkemist och swedenborgare. Denne vidarebefordrade uppdraget till Johan Elvius, svensk fabrikör i London.

En ansökan om privilegium tillstyrktes bl.a. av Hans Furubom, styresman för Nordbergska bolaget. Wadström erhöll den 17/5 1779 ett produktionsprivilegium med 15 års ensamrätt och med ett absolut begränsande förbehåll för andra uppfinnare "hur goda än förbättringarna vore". Till skillnad från myndigheterna var Wadström säkerligen medveten om att det i England fanns ett par vilda konstruktioner. Wadström hade emellertid andra strängar på sin båg och sålde privilegiet till Carl Magnus Schönmeier. Denne var en av de ledande klädes- och stofffabrikanterna i Stockholm. Samtidigt torde han ha varit den störste ullspånadsförläggaren med åtskilliga socknar i Sörmland, Östergötland och även norra Skåne sig tilldelade. En hård rättstvist uppstod med Johan Elvius varom mera längre fram. Schönmeier tröttnade emellertid efter ett par år och privilegiet återgick till Wadström. Något påtagligt resultat uppnåddes aldrig i Sverige men däremot kanske via Nordberg i Danmark.

Redan tidigt hade Wadström varit ute på speciella uppdrag. Utrustad med förfalskat pass begav han sig på uppdrag av Gustav III till Solingen och lyckades i sin mission att värva och smuggla ut ett stort antal smeder till Eskilstuna. För detta tilldelades han en medalj av Järnkontoret. Senare var han på officiellt uppdrag för att undersöka koloniseringsmöjligheter i Senegalområdet. Till slut fick han 1791 till stånd ett svensk—engelskt nybyggarsamhälle i Sierra Leone med huvudorten Freetown. Det skapades i Swedenborgs anda för fria negrer som en protest mot slavhandeln. Efter några år förstördes samhället av brand under fransk—engelska strider. Under flera år var Wadström verksam i England och Frankrike. Han drev bl.a. under en kortare period i Manchester en fabrik för tillverkning av linong (tunna glesa linne- eller bomullstyper).

Hela tiden var han starkt påverkad av sina intryck av den omänskliga slavhandeln i Afrika. Han blev en av ledarna för motståndet med djärvt formulerade mycket uppmärksammade petitioner till engelska och franska myndigheter. Strax före sin död i Frankrike 1799 ordnade Wadström den första världskongressen för koloniernas frigörande. För sin anknytning till Swedenborg-rörelsen fick han på sina håll lida smälek. Det berömda poemet "Man äger icke snille för det man är galen" skulle sålunda enligt Leopold ha skrivits av Kellgren, när denne hade sett Wadström komma ut från ett möte med "svärmarna". För eftervärlden framstår han som en av våra största filantroper, medan insatserna på teknikens områden snabbt blev glömda. Till hans minne lät Svenska Akademien år 1861 slå en medalj.

RÄTTSTVIST MED JOHAN ELVIUS

Som ung gav sig Johan Elvius till England. I nära 10 år arbetade han hos en känd mekaniker Cox och blev utbildad stålslipare och dirigerande förman. I London igångsatte han 1776 en egen verkstad. Han återvände 1781 och medförde till Konungen ett urverk värt 300 dr. I Eskilstuna fristad grundade Elvius en silverpläteringsverkstad. Två pjäser från hans verkstad gavs av Gustav III som presenter till utländska hov. Bristen på utbildbara lärlingar fick honom att söka sig till Stockholm. Han blev verkmästare på Bergsund, när denna gjuteriverkstad år 1784 övertogs av grosshandlaren Daniel Asplund. Bergsund, som grundats av skotten Thomas Lewis, var landets ledande verkstad.

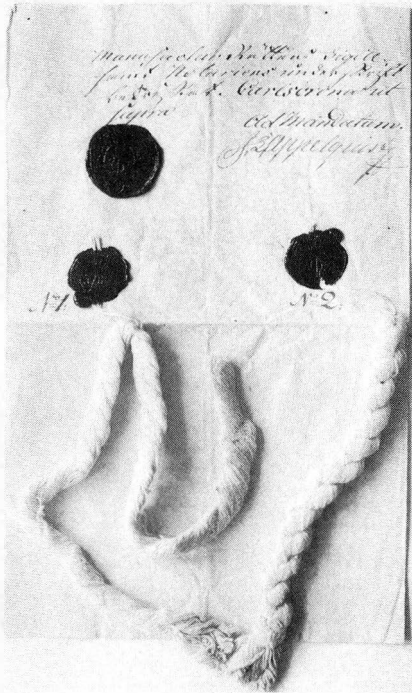
Elvius hade emellertid samtidigt egna planer. År 1786 hade han en verkstad "på väg att inrättas under broarna, som byggs vid de norra strömmarna". Två år senare sysselsatte han 28 arbetare.

Medan Elvius ännu var i England blev han, som redan omnämnts, ombedd att för Carl Bernhard Wadström söka få fram kompletterande upplysningar till den spinnmaskin, som Wadström arbetade med. Elvius engagerade sig hårt för uppgiften och stötte därvid även på en helt annan konstruktion. När han återvände till Sverige sökte han 20 års ensamrätt på denna konstruktion, som bland annat kunde drivas med vatten. Därvid uppstod en hård rättsvist med Schönmeier. Wadström vittnade mot Elvius, som endast skulle ha arbetat vidare med ett givet uppdrag. Elvius kände han till redan från sin resa i England vilket dock icke finns omnämnt i hans för övrigt detaljerade rapporter till Sven Rinman.

Försök till förlikning misslyckades. När den 15-åriga ensamrätten gick ut, var Elvius emellertid åter på plats — varom mera senare.

FÖRSTA SVENSKA SPINNMASKINEN I KARLSKRONA

Vittgående privilegier som det Wadströmska kan i likhet med vilande patent verka som kraftiga hämskor på den tekniska utvecklingen. Det skulle dröja ända in på 1790-talet, innan det åter började röra på sig på spinnmaskinfronten.

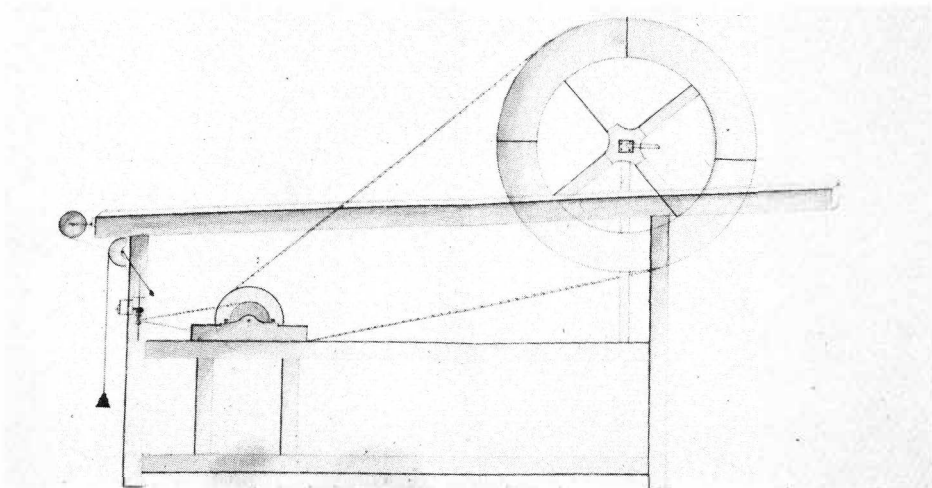
*Bomullshärva tillverkad 1792 i Karlskrona
(RA-KKM 1793 11/3).*

Bland Kommerskollegiets handlingar i Riksarkivet finns i anslutning till en skrivelse år 1793 ritning jämte två bomullsgarnhärvor från den första i Sverige tillverkade spinnmaskinen.

Konstruktör var en smed vid Amiralitetsvarvet Olof Dahlquist, som arbetade på uppdrag av handelsmannen Anders Balck. Garnhärvorna hade tillverkats under uppsikt av Karlskrona hallrätt. Enligt tidsangivelserna vid provet skulle en spinnerskas kapacitet kunna 10-dubblas.

Kommerskollegiet konstaterade, att Wadströmska ensamrätten visserligen alltjämt var i kraft men "ej kommit i fullbordan och verkställighet". Balck var därför den förste som "i verket satt en sådan spinnmaskin". Han tilldelades under vissa villkor en innovationspremie på 2.000 dr silvermynt. Hälften blev utbetald efter det att ett exemplar av maskinen överlämnats till Modellkammaren i Stockholm för att bli allmänt tillgänglig. För den andra premiehälften förutsattes att maskinen någonstans skulle ha tagits i bruk. Balck, som tydligen inte hade några egna spinneriplaner, lyckades efter mycken möda placera en maskin i Åbo hos rådmannen Christian Trapp. Förgäves efterlyste emellertid denne maskinteknisk service för att kunna komma igång. En studie av ritningen tyder på, att man sökt kopiera Hargreaves Jenny. Väsentliga detaljer har dock uteslutits. Bomullsgarnet i provhärvorna är osedvanligt grovt.

Inför hallrätten uppvisades nattmössor och strumpor, som tillverkats av garnet. Det förefaller inte särskilt ägnat för dessa ändamål och än mindre för tillverkning av tyger.

Ritning till Balacks spinnmaskin (RA-KKM 1793 11/3)

MODELL PÅ TEKNISKA MUSEET

I den nuvarande Modellkammaren i Tekniska Museet finns en på museets egen verkstad tillverkad modell efter de Dahlquist—Balckska ritningarna. Där finns för övrigt också en modell av Hargreaves Spinning Jenny, som på sin tid överlämnades genom förmedling av överingenjören Alex Engblom i Borås.

SVÅRBEMÄSTRAD TEKNIK

Inte långt efter Balck anmäldes en kard- och spinnmaskinkonstruktion av Pehr Johan Pettersson, en kompaniskrivare vid Örlogsflottan i Karlskrona, som flyttat till Stockholm för att exploatera sin uppfinning. Spinning kunde ske av 32 trådar samtidigt, vilket gav 10 ggr högre hastighet än handspinning. Kardmaskinen, som krävde 2 skötare jämte 2 barn i åldern 8 å 10 år, hade en kapacitet av 50 skålpund bomull pr dag. Den var tillverkad i trä, men avsikten var att övergå till järnkonstruktion. Premieansökan avsågs under hänvisning till bl.a. Balck. Där emot erhöll Pettersson begärt privilegium att starta en linne- och bomullsfabrik. Denna kom till stånd dock säkerligen utan att maskinerna fick någon betydelse. Vid en tid då maskinspinningen i England redan slagit ut i full blom befann vi oss i Sverige alltså i de tekniska barnskorna. Pettersson återkom 1818 med en ny innovationsanmälan. Vare sig ny eller effektiv blev domen över denna tvinningsmaskin för sytråd. I ansökan refererade Pettersson även till sina tidigare konstruktioner. Han hade efteråt konstaterat att Kommerskollegiets experter år 1793 icke varit jäviga. De var själva konstruktörer, som fått del av hans ideer. Det var Appelquist och Asplund, som kommer att omnämnas mera senare, men även Lidströmmer, ett namn som icke dykt upp i andra sammanhang.

ETT PROJEKT, SOM KOM AV SIG — LARS CLEVER

Efter besök i England beslöt en grossist i Stockholm, Lars Clever att söka få till stånd ett mekaniskt bomullsspinneri. År 1792 besökte han i Hamm utanför

Hamburg Georg Christian Hansen och blev erbjuden att övertaga dennes i gång varande anläggning. Clever ansåg dock, att maskinerna ej fungerade tillfredsställande — kanske var det en av Nordbergs tidigaste leveranser.

I oktober 1794 begärde Clever exklusivt privilegium på maskinspinning av bomull i östra och norra Sverige och även i Finland. Uppenbarligen var han underlättad om att ett privilegium ett par månader tidigare tilldelats William Chalmers i Göteborg — se härom i senare avsnitt. Hans ansökan blev avslagen, men han gav inte upp. En plan till ett spinneri med 12 spinn- och 2 kardmaskiner jämte investeringskalkyl iordningställdes. Tillverkningen skulle inriktas på garn i 4½—20 sträng, men i kalkylen räknades enbart med garn i finhet upp till 10 sträng.

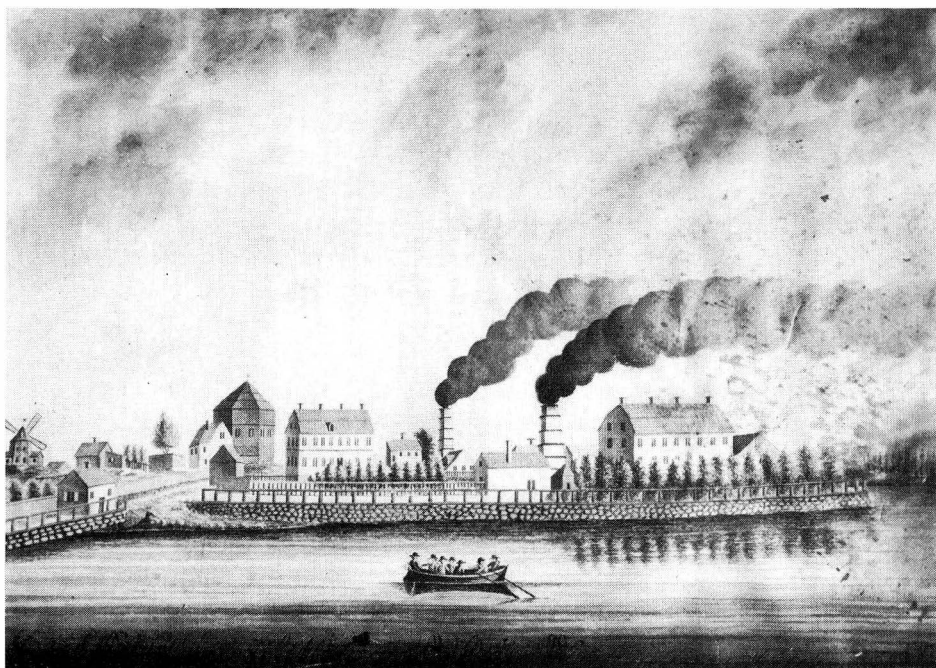
Planen presenterades i Stockholm under 1795 och intressenter inbjöds att teckna andelar. Omkring 100 tecknare ställde i utsikt ett kapital på sammanlagt 20.000 RD. Bland dessa fanns även Johan Henrik Bergman, som övertagit Nordbergsska bolaget. Clever begav sig till England, där han fick kontakt med mästare och ”konstnärer” villiga att engagera sig. Maskinanskaffningen gick trögt, och andelstecknarna tröttnade efter ett par år. Vidare erfor han, att den tekniker, som han tänkt samarbeta med, startat verksamhet i England (Elvius?). Efter ett sista orealistiskt försök 1802 tycks hans planer definitivt ha skrinlagts.

DANIEL ASPLUND OCH JOHAN ELVIUS

Ett konsortium med grosshandlaren och Bergsundsfabrikören Daniel Asplund i spetsen fick i oktober 1794 tillstånd att i anslutning till ett väveri driva ett ull- och bomullsspinneri och även tillverka spinnmaskiner. Bland intressenterna

Daniel Asplund, byst av J.N. Byström i Börsalen (foto Tomas Södergren)

Bergsund, akvarell av S.G. Meijer 1796 (SSM).

fanns även Johan Elvius, som säkerligen var den, som fick missionen att klara maskinfrågan. Som av Kommerskollegiet tillkallad sakkunnig vid en något tidigare behandlad ansökan från Göteborg uppgav han, att denna maskin var likartad med den, som han efter engelsk modell höll på att taga fram. För skötseln erfordrades 7 à 8 personer. Helt orimlig förefaller hans något kufiska uppgift, att med hjälp av en sådan anstalt 6.000 personer kunde spinna lika mycket som 7.000.000 väverskor samtidigt hinner väva.

Spinneriet, som drevs med vattenkraft, hade vid kommerserådet Wigius besök 1798 maskiner dels för bomull och dels för ull. I den mån någon produktion av bomullsgarn kommit i gång, torde det ha varit i liten skala för eget bruk. Vid Bergsund inrättades ett färgeri för "äkta turkiskt rött bomullsgarn". Daniel Asplund övertog ensam verksamheten år 1802. Den blev främst inriktad på vävning i hemmen kring Tvetabergs säteri utanför Södertälje. Stärbhuset efter Asplund övertog verksamheten två år senare. Bergsund överläts till grosshandlaren G.D. Wilcke. Denne anställde Samuel Owen som verkmästare under ett par år, Elvius medverkade aktivt till ett större mekaniskt ullspinneri, som upprättades i Norrtälje 1799. Han blev dock aldrig riktigt framgångsrik och flyttade omkring sekelskiftet tillbaka till London. Statliga lån för hans tidigare verkstad var alltså oreglerade år 1811.

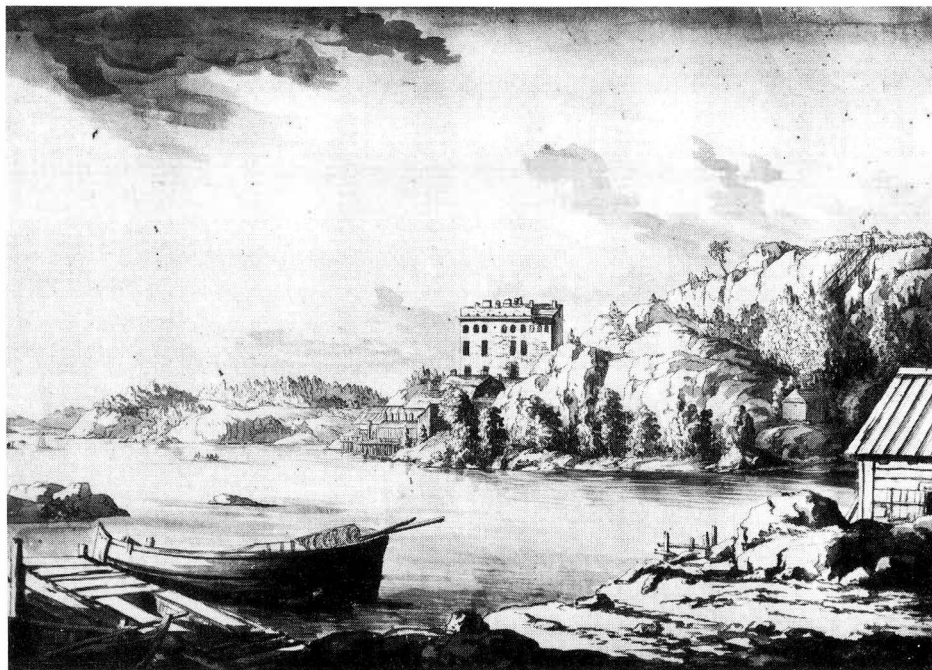
APPELQUIST — CAPITAIN MECHANICUS

Bland våra tidiga mekaniska begåvningar — ofta även officiellt kallade mechanicus — finns helt naturligt många militärer. De hade viktiga uppgifter

främst inom vapenproduktion, skeppsbyggnad och fortifikationen. Charles — ursprungligen Carl — Appelquist är mest känd för den gjutning han gjorde av Sergels Gustav III-staty, som vi alltjämt kan beundra på Skeppsbron.

Efter att ha genomgått Strängnäs gymnasium var Appelquist verksam som styckgjutare i Norrköping under 9 år och kom sedan till flottan i Karlskrona. Omkring 1780 var han i England i fyra år. Genom förmedling av dr Daniel Solander blev Appelquist engagerad av den kände instrumentmakaren William Frazer. I England träffade han Elvius. Efter samarbete tycks de dock ha råkat i tvist. Återkommen bosatte sig Appelquist år 1785 på Kungsholmen på den tomt, där senare Myntverket uppfördes. Han uppförde en verkstad för tillverkning av bl.a. verktyg, domkrafter och pressar. Den blev vid sidan om Bergsund tekniskt ledande i landet. År 1809 överlät dåvarande överstelöjtnanten denna verkstad på Samuel Owen. I London hade Appelquist sammanträffat med David Swartz en ledande affärsman i Norrköping. Ett samarbete inleddes. Enligt vad bouppteckningen visade, hade Swartz lämnat förlagskapital till Appelquist. Senare levererade Appelquist förmodligen som återbetalning på förlaget fyra spinnmaskiner till det ullspinneri som Johan Swartz uppförde på Smedjeholmen i Norrköping.

I en handling förvarad ibland Biografica på riksarkivet uppgav Appelquist år 1820, att han var den förste som importerat spinnmaskiner till Sverige, förmodli-

Marieberg, lavering av Hackert 1774 (SSM).

Daniel Wigius (NPA).

gen som modeller för tillverkning i egen regi. Med Wadström förelåg vissa kontakter, vilket framgår av en tvist om en hyra för åren 1785—87.

Efter att ha övertagit styckgjutare Meyers "befattning och förmåner" inrättade Appelquist ett gjuteri på Marieberg nära Svenska Dagbladets nuvarande tomt. Där hade han redan 1798 även igång ett ullspinneri med 1 skrubb-, 1 kard-, 1 slubb- och två spinnmaskiner, varav en för fint klädsgarn.

Kommerserådet Wigius inspekterade verksamheten 1798 och var mycket imponerad av spinningen, som "tillvaratog alla nya uppfinningar". Den framstod som betydligt rationellare än den av grosshandlare Asplund bedrivna verksamheten. Wigius uppgav även att Appelquist hade engelska arbetare, som monterat maskiner, och två engelska mästare, varav den ene med alla medel borde behållas. Ivar Steffenburg (se om denne i Kjellbergs Ull och Ylle) uppgav att en av mästarna, säkerligen den av Wigius högt prisade, var William Cockerill. Denne lämnade dock Sverige 1798 för att i Verviers i Belgien starta ett ullspinneri. Det var hans söner, som senare i Liège skapade det europeiska fastlandets ledande textila maskincentrum.

BELÖNINGAR

I ett kungligt brev av den 10/4 och i en förordning i maj 1799 fastställdes vissa förmåner för insatser, som befrämjat maskinspinningen. Stora innovationspremier om 9.000 dr silvermynt tilldelades Appelquist och Asplund, för deras pionjärsatser på maskinområdet. Därutöver erhöll den förre 3.000 dr för driften av ullspinning och Asplund 6.000 för ull- och bomullsspinning. Fördelaktiga lån tilldelades en Norrköpingsfabrikant — troligen Swartz och fabrikören Maechel i

Västervik. Därutöver meddelades att likartade insatser inom maskinspinnningen även framdeles kunde belönas. I samband härmed överlämnades från Konungen även en gulddosa till Carl Axel Nordberg i Köpenhamn för hans värdefulla insatser.

DAHLQUIST — LÖNHOLM

De utdelade belöningarna föranledde överkommissarien C.G. Lönholm att år 1800 inlämna en ansökan. Klensmedsältermannen Olle Dahlquist hade redan fyra år tidigare på Lönholms beställning tillverkat en kardmaskin och därefter 6 spinnmaskiner för bomull till en av Lönholm år 1797 grundad linne- och bomullsfabrik. Kardmaskinen uppgavs vara effektivare än Asplunds. Spinnmaskinerna var utrustade med vardera 44 spindlar och medgav tillverkning av garn i sträng 1—3. Kopplades kardmaskinen med handspinning kunde sträng 4 erhållas, m.a.o. mycket grova garner. Lönholm hade därtills önskat hemlighålla konstruktionen för att i den egna produktionen tillgodogöra sig kostnadsfördelarna. Kardmaskinen var kanske effektiv, men uppgifterna om spinnmaskinerna övertygar inte. Dahlquist, som av Lönholm uppgavs som kunnig och berest, är kanske den samme, som ett antal år tidigare samarbetat med Balck. I båda fallen var konstruktionerna sålunda specialiserade på bomull.

MEKANISERAD ULLSPINNING

Efter det att klädes- och stofftillverkarna länge stått kallsinniga inträffade ett ganska snabbt genombrott för den mekaniserade ullspinnningen omkring 1800. Förutom flera anläggningar i Stockholm och Norrköping installerades spinneriutrustningar i bl.a. Malmö, Västervik, Nyköping, Norrtälje och Hedemora. Mestadels var det klädesfabriker, som anskaffade maskiner, som därvid dock ofta till kollegor försålde överskottsproduktion.

En tidig rationell anläggning var det mekaniska spinneri som Frans Suell inrättade 1797 i sin klädesfabrik Concordia i Malmö. Den bestod bl.a. av 6 spinnmaskiner om 44 spindlar vardera, importerade från England (eller kanske kom de från Danmark?).

Den tidigaste anläggningen i Norrköping torde ha varit den som med början 1796 uppfördes på Smedjeholmen av Johan Swartz. Enligt Edward Ringborg var detta de första textilmaskinerna i Norrköping. Anläggningen bestod av 2 maskiner för grov ullspinning om vardera 40 spindlar och 2 maskiner för finare spånad, en med 50 och en med 60 spindlar. Hela inrättningen drevs av ett vattenhjul. Anläggningen torde inte ha kommit i ordentlig drift, förrän den år 1803 uppköptes av Söderberg & Arosenius och flyttades till deras klädesfabrik i Gryt. Där drevs sedan under många år en rationell klädesfabrik.

ANDERS AHLM

Vid Smedjeholmen engagerades 1799 en ung man Anders Ahlm. Han deltog sedan i maskininstallationer på olika håll. År 1812 är ett märkesår — då grundade Anders Ahlm Sveriges första textilmekaniska verkstad. I stor utsträckning använde han trä som konstruktionsmaterial. Han kallades för maskinsnickare.

ÅNGMASKINDRIFT

En framstående teknisk pionjär och kulturpersonlighet av rang Abraham Niclas Clewberg, adlad Edelcrantz, lyckades år 1804 till Sverige från England införa fyra eld- och luftmaskiner, eller ångmaskiner. Som mekaniker medföljde Samuel Owen. En av ångmaskinerna installerades i Lennart Fresks klädesfabrik på Lidingö. I det mekaniserade spinneriet fanns inte mindre än 14 spinnstolar med sammanlagt 688 spindlar. Med hjälp av ett detaljerat brandvärderingsinstrument har Inga Lindskog i Daedalus 1958 lämnat en detaljbeskrivning av anläggningen.

Edelcrantz blev verkställande ledamot av den nyinstittade Lantbruksakademien, president för Kommerskollegiet och vann stora hedersbetygelser. För eftervärlden framstår han främst som tillskaparen av Eldkvarn, en ångmaskindriven kvarn på tomten för nuvarande Stadshuset. Mindre känt är att han 1807 presenterade konstruktioner till en linspinningsmaskin. Han fick 15 års exklusivt tillverkningsprivilegium jämte innovationsbidrag, med reservation att en maskin skulle vara i produktion inom fyra år. Först år 1816 stod en maskinanläggning klar. Däri ingick en sträckanordning sammansatt av 3 valsstolar, som sträckte lintågan 12 ggr. Dess kapacitet var tillräcklig för 12 spinnmaskiner. Anläggningen inspekterades av en delegation, som berättade att den med 10 personers bemanning kunde ersätta 180—200 spinnerskor. Trots att utländska tekniker engagerades torde maskineriet aldrig ha fått någon praktisk betydelse.

Myndigheterna var medvetna om, att våra spinnerier inte var internationellt tekniskt konkurrenskraftiga. År 1819 fick fyra franska mekaniker i uppdrag att tillverka spinnmaskiner för kamull, bomull och lin. Besvärligheter uppstod fortlöpande för detta projekt och det hela rann ut i sanden.

NORRKÖPING TAR LEDNINGEN PÅ YLLEOMRÅDET

Ullspinningens mekanisering medförde stora fördelar för Norrköping med sitt läge vid Motala ström. Vatten hade redan tidigare varit väsentligt både för färgningen och vid stampningsprocessen. Nu kom emellertid fallkraft för stora vattenhjul in som en avgörande lokaliseringsfaktor. Stockholm fick snart se sig definitivt akterseglat av Norrköping. Där fanns 1804, huvudsakligen i klädesfabriker, 13 mekaniserade spinningsanläggningar. Sammanlagt var 51 spinn- och 36 skrubbel och kardmaskiner i full gång. Även några överskärarmaskiner fanns installerade i klädesfabriker. Under följande årtionden levererade Anders Ahlm över 100-talet nya maskiner.

Även på bomullsområdet medförde mekaniseringen, att nya lokaliseringsfaktorer kom in i bild. Även här var det Stockholm, som fick se sin tidigare dominans successivt avtaga.

VÄST-SVERIGE TRÄDER FRAM PÅ BOMULLSOMRÅDET

Under hela 1700-talet var Göteborg en utpräglad handelsstad med vissa intressen i den uppväxande bruksindustrin ute i landet men med få egna manufakturer. När produktionen av bomullsgarn togs upp fr.o.m. 1796 i Hallrättens rapporter, skedde det för övrigt under rubriken Yllne Varor. Inte heller i andra västsvenska städer — bortsett från Alingsås under dess glansperiod — spelade manufakturerna någon större roll.

Spinningens mekanisering kan därför betecknas som en inledning till en ny epok, där Väst-Sverige efterhand tog ledningen på bomullsområdet genom anläggning av spinnerier, genom att hemvävningen jämte gårdfarihandeln under 1820-talet alltmera inriktades på bomull och så småningom genom anläggning av mekaniserade väverier.

Spinnerierna och de tidigaste väverierna sökte sig främst till vattenfall, ännu när Rydal anlades 1853. Då hade dock ångmaskinen kommit i bruk i Göteborg vid anläggning av Rosenlunds spinneri 1848 och Gamlestaden 1853 att döma av Daniel Bagges uppgifter.

Göteborg kom också att bli helt dominerande svensk importhamn för bomull. Också för Varberg ökade tidvis importen. Handeln med bomullsgarn såväl inhemskt som importerat fick sitt centrum i Göteborg. Där uppstod även en omfattande grosshandel i bomullsvävar, där dock borgare i Borås och Ulricehamn jämte Sjuhäradsbygdens gårdfarihandlare länge höll en ledande position.

William Chalmers (KB).

DANSKA MASKINER I SVERIGES FÖRSTA BOMULLSSPINNERI

I en kapsel med "strödda handlingar" i RA gömmer sig ett intressant odaterat aktstycke. Det är på engelska från Hugh Niven till baron Rålamb — förmodligen hovstallmästaren. Niven förklarade sig beredd att anlägga ett effektivt bomullsspinneri med maskiner från England. Som motprestation begärde han ensamrätt i 30 år till vatten- och handdriven maskinspinning av bomull, inklusive kardning och förspinning. Samtidigt önskade han 10 års ensamrätt på import av musliner och andra bomullstyger. Importen av råbomull och garn skulle regleras genom lämpligt tullskydd. Skrivelsen är kopplad till en annan handling daterad den 25/10 1793 och ställd till William Chalmers. Som direktör för det bomullsimporterande Ostindiska Kompaniet har denne tydligen blivit intresserad av planen. Troligen utgjorde den också bakgrunden till det privilegium, som i augusti 1794 tilldelades ett Göteborgskonsortium med Chalmers i spetsen. Privilegiet omfattade "förfärdigande av allehanda bomullsvävnader såsom s.k. manchestertyger med hjälp av en "här förut okänd kard- och spinnmaskin". Anläggningen skulle vara vattendriven och vara utrustad med 1.000 spindlar. Någon ensamrätt erhöles emellertid inte. När samtidigt svårigheter förelåg att importera maskiner från England, avstannade projektet.

Privilegiet blev emellertid den 9 juli 1795 övertransporterat på handelsmannen Fredrik Hummel, son till en kyrkoherde i St. Lundby.

Vid besök i Danmark 1793 hade Hummel kommit i kontakt med den Nordbergska verksamheten. Vid sin egendom Gamlebokullen vid Sæveån i Lerum 20 kilometer från Göteborg, lät han uppföra fabriken. Spinneribyggnaden stod med sin fasad över Sæveån, från ena stranden till en holme i vattendraget. Efter en kort tids handdrivning var ett vattenhjul i funktion.

Hummel berättade själv om anläggningen "*Deraf finnes, at utom den kostsamma byggnad, som inrättningens behof oundgängeligen fordrat, består BomullsMachineriet af följande delar, neml: 1 Plock Machine, 4 Kard Machiner, 1 Sträck- 1 Slupp Machin(e), 2 Spin Machiner från 48 til och med 192 Spindlar eller trådar, 1 så kallad Mules-Machine med 64 trådar, som är en senast i England upfunnen Spinn Machine egenteligen inrättad för inslag till Bomullswäfnader och af en i execution swåraste Mecanique, och här i landet förut aldeles okänd, samt 4 Haspel Machiner at på en gång härfwa 20 Trådar på hwardera.*

För fårulls förarbetningen finnes 2 kard Machiner, 1 Slupp Machine med 25 Spindlar, 4 Spinn Machiner med 40 Spindlar eller trådar hwardera, 2 haspelMachiner hwar och en til 20 Trådar eller härfwor, hwar utom för samfälta inrättningen finnes, 1 Swarfstol för jern och stålsaker till werkets behof och 1 Reffel-machine hwarmed jernwalsarne reflas, så at nu alt både jern och mässing arbete til Machinerne göres af inöfwade Smeder och arbetare som bo på gårdens ägor, til den fullkomlighet som någonsin kan åstundas.

Bomulls wäfweriet åter består af 1 Stol för finrandigt bomullstyg; dito för bomullsfyllt till fruntimmers Stubbar och flere slike behof, hwilke tilwerkningar äro mäst använda hwarförutom finnes 1 wäfstol för så kallade Skottske golfmattor och 1 så kallad skärram eller warpetråds Machine.

Jag som redan år 1796 verkställt detta, är den förste som här i landet bragt desse nyttige mechaniske inrättningar til en förmånlig utöfning, ehuru sådant skiedt i stillheten, med det wälmenade föremål at förnämligast tiena fäderneslandet, men icke at winna på allmänna Cassan.

För öfrigt får jag underdånigst anmäla, at jag år 1797 hos Eders Kongl. Maj:ts Commerce Collegium gaf tillkänna, det jag påfunnit den konsten, som i många år förgäfwes blifwit försökt, at å Bomull sätta äkta röd eller så kallad Turkisk färg, och insände derpå en profhärfwa med Hallrättens stämpel til bewis at hon werkeligen war hos mig färgad, å hwilken Kongl: Collegium lät Myntwärdien Hielm anställa de strängaste försök. Wid detta tillfälle anmälte sig wäl äfwen twänne andre upfinnare, hwilkas ingifne profwer äfwen försöktes på samma sätt; men af Myntwärdiens berättelse, hwaraf jag ärhollit del, befinnes at min färg uthollit profwet aldra bäst, och icke undergådt någon förändring. För denna färgning ärnar jag anlägga ett färgerie till det allmännas tjenst.

Tillika får jag underdånigst anmäla, at jag nyligen giordt försök inrätta Machiner för Linspånad samt spånad af hampa til Segelduk och Cabelgarn till tågwerke, hwaruti så wida reuisserrat, at jag med någon liten förbättring i Machineriet, som jag med första tänkter verkställa, blifwit fullkomligen förwissad winna det äsyftade ändamålet; hwilken sednare upfinning jag hoppas kunna blifwa af särdeles wigt och nytta för Eders Kongl. Maj:ts flotta.

Dessa utdrag är hämtade ur Hummels skrivelse till Konungen i augusti 1799 för erhållande av något bidrag eller lån, efter det att stora belöningar utdelats i Stockholm. Han erhöll ett 10-årigt lån på 8.000:— löpande med 3% ränta.

FABRIKSINVENTERING 1799

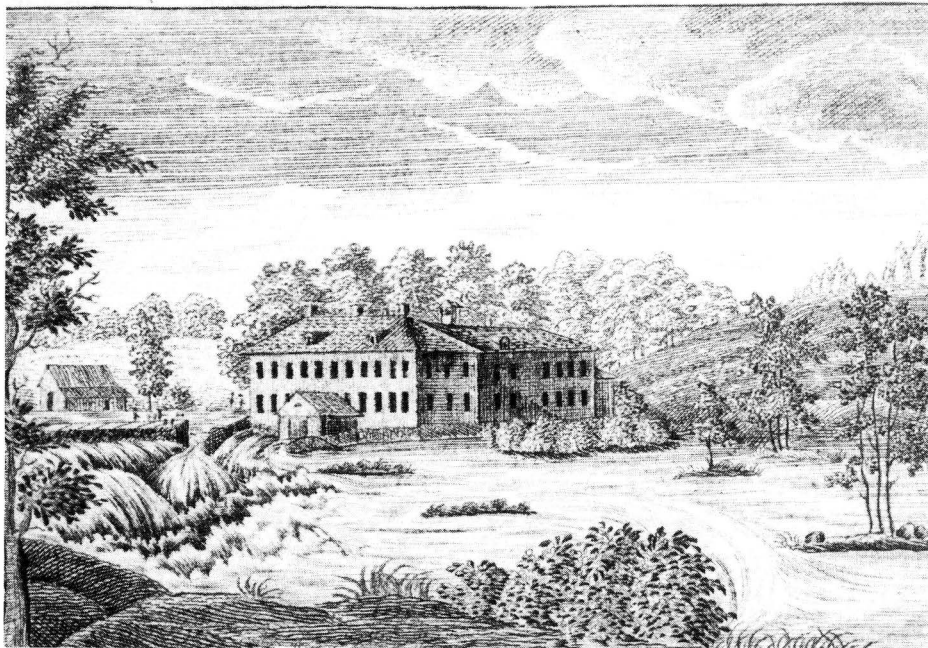
Till skrivelsen var fogad ett samma år för en brandförsäkring sammanställt värderingsinstrument. Detta historiskt värdefulla dokument ger oss en intressant inblick i anläggningen med maskiner och allt.

Hela anläggningen med 2 tvåvånings fabriksbyggnader och 2 smedjor inklusive fabriksutrustningen värderades till ca 15.000 Rd. Däri ingick vattenhjulet med 900:— och spinneriutrustningen med drygt 9.000:—. I bomullsspinneriet ingående mule-maskin, avsedd för inslagsgarn med 64 spindlar värderades till 650:— och den stora maskinen om 192 spindlar till 2.000:—. Förmodligen var den närmast av typ Arkwright och avsedd för varp. Ullspinneriet med en 40 spindlars maskin för varp och en lika stor för inslag. De värderades till 100:— daler vardera. Detta skulle tyda på, att tillverkningen av bomullsgarn och speciellt då varpen var mer komplicerad. Hummel hänvisade i sammanhanget till det bomullsgarn, som insänts redan 1796 efter prov utfört i närvaro av landshövding Wetterstedt.

Vattenhjulet var 8 alnar i diameter. Det drevs av ”underfallsvatten” och var gjort av trä medan utväxlingarna bestod av järnhjul. Drivaxlarna under taken i spinnerierna var försedda med stora trätrummor med läderremmar för kraftöverföringen.

Ullspinnmaskinerna var förmodligen av typ Hargreave eller fabriksmästarens egna konstruktioner. Vid ett besök av hallrätten år 1799 omnämndes sålunda, att

Kullens Fabrik.

Kullens fabrik (illustration i en prisnota 1831).

denne förde med sig maskindelar, men större delen av arbetet utfördes efter egna ritningar med hjälp av smeder och timmermän i trakten. Hummel hänvisade år 1796 till tre prover. Det finaste av dessa, tillverkat i närvaro av landshövding Wetterstedt uppenbarligen på mule-maskinen, var i garnnummer 72 — en osedvanlig hög finhet för svenska förhållanden. Inget tyder på att man sedan kunnat producera så fina garner. Förutom till det egna väveriet levererades garn till andra väverier och även till hemvävning.

KONKURSER OCH BRAND

Efter Fredrik Hummels död övertogs Kullen år 1809 av en brorson Hans Wilhelm Hummel. Expansionen fortsatte, en ny fabriksbyggnad tillkom och spindelantalet steg från 500 till 2.000 år 1814. I Napoleonkrigens efterdyningar med en internationellt stigande efterfrågan på bomull uppstod brist och höga priser. Företagets expansion hade samtidigt hårt tårt på likviditeten. Likafullt avsåg Hummel att fördubbla spindelantalet enligt en låneansökan till Kommerskollegiet i slutet av 1816. Med denna kapacitet skulle han kunna försörja *”den tilltagande Industrien i väfnader i Göteborg, Halland, Bohuslän och Elfsborgs län”*.

Här räknade Hummel dock fel. Det blev hemvävningen i Sjuhäradsbygden, som tog fart, och den baserades främst på importerat garn i finare garnnummer än vad våra tidiga spinnerier förmådde prestera. Kullen hamnade i svåra problem

Hans W. Hummel (foto från Folke Vigård, Lerum).

PRISNOTA

på Bomullsgarn af Kullens Fabriks Tillverkning, som finnes till salu å försäljningsrummen i Göteborg, uti husen N:o 28 vid Korsgatan, midtför stora Apotheket, en trappa upp, och N:o 28 vid Kungsgatan, midtför Domkyrkotornet, samt hos undertecknad.

Priserna i Kopiedlar

N:o		Oblekt.		Blekt.		Ljus- blätt.		Mörk- blätt.		Orange.		Citron- gult.		Grönt.	
		R:dr	sk.	R:dr	sk.	R:dr	sk.	R:dr	sk.	R:dr	sk.	R:dr	sk.	R:dr	sk.
10	kostar p. lb	1	6	1	18										
12	” ” ”	1	8	1	20	1	32	2	16	1	36	1	36	2	—
14	” ” ”	1	10	1	22	1	34	2	18	1	38	1	38	2	2
16	” ” ”	1	12	1	24	1	36	2	20	1	40	1	40	2	4
18	” ” ”	1	14	1	26	1	38	2	22	1	42	1	42	2	6
20	” ” ”	1	16	1	28	1	40	2	24	1	44	1	44	2	8
22	” ” ”	1	18	1	30	1	42	2	26	1	46	1	46	2	10
24	” ” ”	1	20	1	32	1	44	2	28	2	—	2	—	2	12

Göteborg d. 2 Maji 1831.

KULLENS INTRESSETER,

genom

Da större parti köper tillnas **ALEX. BARCLAY.**
6 Månaders tid och 6 Procent Rabatt

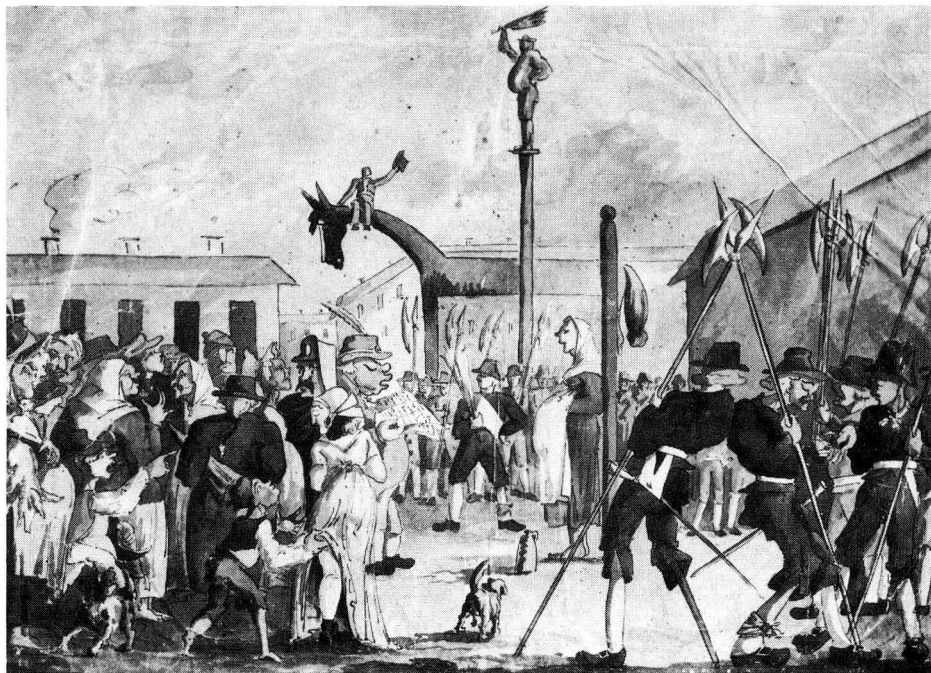
Prisnota från 1831 (RA KK E VIII:4 akt 2108).

och 1818 tvingades Hummel att avträda företaget till borgenärerna med Alex Barclay i Göteborg i spetsen. Som platschef kvarstod dock Hummel. Produktionen steg oavbrutet men i början av 1830-talet inträdde en kraftig nedgång. Denna var förmodligen föranledd av konkurrens från nya modernare spinnerier. Kullen hann dock efter upprustning få en ny uppgångsperiod innan fabriken år 1846 drabbades av en svår brand och blev nedlagd. Kullen uppges ha haft omkring 15 arbetare åren 1796—08 och därefter 30—40 fram till 1817. Under tiden 1818—35 var man uppe i 120 för att sedan gå ner till 70 under 40-talet.

Hendric Strimberg hade 1814 engagerats för att anlägga ett nytt spinneri Sjuntorp. Han fick då i Kullen som efterträdare sonen Carl. Denne övertog senare färgeriet i egen regi. Såväl han som Hummel fick trassliga affärer efter Kullens nedläggning. Båda gick i konkurs. I boken om Nääs spinneri uppges, att Hummel där blev engagerad som försäljare, varvid han dit överförde en stor del av Kullens kundkrets.

FRÅN SKAMPÅLE I STOCKHOLM TILL DRIFTSLEDNING I KULLEN OCH SJUNTORP

Hendric Strimberg är en portalfigur i svensk bomullsspinning. Han föddes i Jämtland 1753. I unga år kom han till Stockholm. Där blev han utlärd sidenvärgesäll. År 1778 fick han privilegium som sidenfabrikör. Han hade fyra sidenstolar och öppnade en bod för siden. Inköp gjordes även i kommission för försäljning bl.a. på marknaderna i Uppsala och Sala. Flera lån togs upp med hjälp av fina borgenärsmän. Det blev en lavin, som slutade i konkurs. Flera av de fina

Skampålen på Packaretorget, akvarell av J. Mörk, orig i Nationalmuseum (SSM).

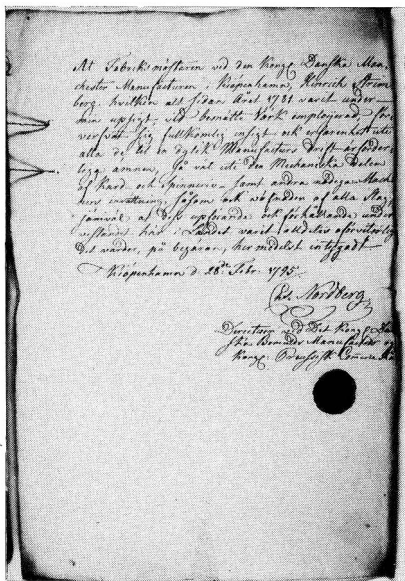

namnen visade sig vara förfalskade. Hustrun, Anna Magdalena Hallonquist, lämnade i maj 1780 in en skrift, där hon begärde boskillnad eftersom HS var försvunnen, kanske omkommen genom olyckshändelse. Hon avträdde boet och inställde sig inte vid rättegången. Hon uppgavs ha begivit sig till HS i Köpenhamn. Sista hyran — 21.24 dr i halvåret — för en lägenhet om två kammare, hall och kök jämte tillgång till bageristuga och mangel var obetald. Den låg i Schönberg-ska huset på Mariagatan, där HS bott sedan 1777.

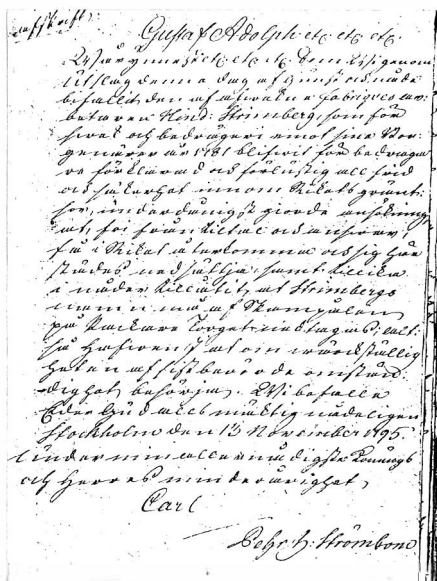
Domen blev hård. Han förklarades ”*förlustig all frid och säkerhet inom Rikets gränser*”. Vidare skulle namnet skampålas på Packaretorget, ungefär motsvarande nuvarande Normalmstorg. Enligt docent Nils-Gustaf Stahre var torget fiskmarknad och låg i anslutning till Kattviken — nuvarande Nybroviken, som alltså på den tiden gick betydligt längre upp än nu. En skampåle var uppsatt där 1776—1810. I själva verket hade HS flytt till Köpenhamn. Där sökte han upp Carl Axel Nordberg och fick anställning. Duglig som han var, avancerade han till fabriksmästare.

När Fredrik Hummel kom till Köpenhamn fick han kontakt med HS. Han erbjöd HS att bli fabriksmästare för det planerade spinneriet. Denne var emellertid alltjämt portförbjuden i Sverige som fredlös.

I en skrivelse till Konungen den 5/3 1795 begärde HS amnesti. Han beklagade att han i sin ungdom ”*varit förförd av lättjans och vållustens begär*”. De gamla fordringsägarna hade gottgjorts. Som föreståndare för danska Manchesterfabriken hade han blivit erbjuden av greve Schimmelmann att övertaga fabriken. Han ville dock ej röra sig med så stora belopp — lån på 100.000 Rd skulle bli erforderligt. Han föredrog att acceptera det erbjudande, han erhållit från Göteborg att inrätta en bomullsfabrik.

Charles Nordbergs intyg för Strimberg (se litteraturhänvisningarna).

Amnesti för Strimberg (se litteraturhänvisningarna).

Med skrivelsen följde ett intyg undertecknat av Charles Nordberg, direktör för Kongl. Dansk Bomullsfabrik och Preussiskt Kommersråd. HS, som sedan 1781 arbetat *”under hans uppsikt”*, uppgavs kunna allt om vävnadsproduktion och om erforderliga maskiner. Svenske ministern von Ehrenheim lämnade ett intyg om klanderfritt uppträdande i Danmark.

I november 1795 utfärdades en amnesti för HS. Den var undertecknad för den minderårige konungen av hertig Carl (senare Karl XIII). Namnet på skampålen blev nedtaget och HS befann sig snart i Göteborg.

Därmed inleddes en ny epok i bomullens svenska historia. HS tycks mycket självständigt och med egna ritningar ha svarat för uppbyggnaden av Kullen, vårt första bomullspinneri. Han blev också företagets driftsledare. Han var då omgift.

Bland hans nykonstruktioner kan nämnas en, som icke bara tvinnade utan även nystade garnet. Till hallrätten rapporterades i fabriksberättelsen för 1811 produktion av nystat garn.

STRIMBERG TILL SJUNTORP

Brukspatron Anders Wilhelm Gyzander, brukspatron på Sjuntorp sydsydväst om Trollhättan, önskade finna en lämplig användning för gårdens vattenfall. Hans tankar inriktades mot ett bomullspinneri och han lyckades ordna ett *”spionbesök”* hos det närliggande Kullen. År 1813 fick han trots starka protester från Kullens ägare Hummel igenom ett privilegium. Nästa steg blev att engagera Hummels fabriksmästare Hendric Strimberg. Denna gång försvårades uppgiften av att den danska spinnmaskinproduktionen var helt nedlagd. Hela maskineriet måste därför tillverkas på plats. Inte förrän 1817 stod bomullsspinneriet färdigt. Det bestod då av 4 kard-, 1 sträck-, 1 slubb- och tre spinnmaskiner om vardera 216 spindlar. Helt i enlighet med en ursprungligen med HS ingången överenskommelse utökades kapaciteten under de närmast följande åren.

Redan 1816 var ett ullspinneri i gång. Samtidigt hade ett ylleväveri påbörjats. År 1818 fanns 2 vävstolar för golvmattor med s.k. dragspel, 2 vävstolar för flannell och 1 större för filter.

Strimbergs insatser kan bäst belysas med ett utdrag ur Sjuntorpsboken: *”Allt-nog, Hindrick Strimberg fick av brukspatron A. W. Gyzander uppdraget att på ort och ställe förfärdiga de för spinneriet nödiga maskinerna. Det var inget lätt uppdrag, och att han gick i land därmed, visar att han var ett mekaniskt geni.*

Alla maskinerna vid Sjuntorps spinneri måste, som sagt, tillverkas på platsen. Strimberg ritade och konstruerade, och arbetet utfördes av fabriken eget folk, snickare och smeder. Det kan vara värt omnämmande, att han för sina slubbmaskiner begåvades med patriotiska sällskapets stora guldmedalj.

Ett praktiskt vittnesbörd om hans ovanliga mekaniska talang är ett urverk, som han konstruerade. Detta, som var kombinerat med vattenverket, utvisade, säges det, förutom timmar, minuter och sekunder som vanliga klockor, därjämte den stipulerade arbetstiden vid fabriken samt — vilket var en genialisk idé — härv- och alntalet av den tråd, som i fabriken tillverkades på dag, månad och år.

Strimbergs invention var tydligen en märklig föregångare till de underbara anordningar av olika slag, vilka i våra dagar automatiskt mäta, kontrollera och registrera arbetet inom ett modernt fabrikskomplex.”

Daniel Bagge har ganska ingående beskrivit HS olika maskinkonstruktioner. I väsentliga avseenden skilde de sig ifrån gängse engelska liksom från de förenklaade kopior som i övrigt var i bruk i Sverige och Danmark. Likafullt var det ganska primitiva maskiner, med många ofta grova trädetaljer. *”Ännu vid denna tid var tackjernet här i Sverige som gjutjern litet användt och alldeles otjenligt till alla finare delar såsom varande hårt som glas och dugde ej för finare maskindelar, hvarföre den mer jemna och lättarbetade gula metallen måste begagnas till de delar der ej trä eller smidt jern kunde användas”.*

PASCH OCH BAGGE

Sjuntorps bomullsproduktion växte snabbt. I början av 1820-talet passerades Kullen i omsättning, och Sjuntorp blev för några få år störst i landet. År 1823 inträdde emellertid en avmattning, samtidigt som Kullen kraftigt expanderade.

Redan 1816, då Strimberg fyllde 64 år anställdes som elev och tilltänkt efterträdare N.F. Pasch. Avlösningen skedde dock först efter HS avlidit 1830. Två år senare dog även Gyzander. Under Pasch genomfördes därefter en nödvändig modernisering av maskinparken med bl.a. 5 throstlar från Cockerill i Belgien. Sjuntorp genomgick under årens lopp åtskilliga utbyggnader utan att dock tillhöra storföretagen i branschen. Det var det enda av de tidigaste spinnerierna som fick någon längre livslängd. Nedläggningen kom emellertid under 1970-talets hårda tekokris. Några månader före Strimbergs död engagerades som ny elev och

Daniel Henrik Bagge (foto från W. Bagge Norrköping).

tilltänkt efterträdare till Pasch Daniel Henrik Bagge. Redan året därpå lockades denne över till det nygrundade Anderstorp i Halland. Tre år senare antog han ett erbjudande av den tidigare omnämnde August Bergman att anlägga ett nytt spinneri i Stockholm. Bagge, som sålunda började under Strimberg blev den som efter denne framträdde som branschens ledande tekniske förgrundsgestalt. Vi har Bagge att tacka för en värdefull historisk översikt om de svenska bomullsspinnerierna.

TVETABERG

Redan har berörts det privilegium som 1794 tilldelades Daniel Asplund och Johan Elvius jämte ett par kompanjoner. Däri ingick även bomullsspinning. Ingenting tyder emellertid på att någon egentlig produktion av bomullsgarn kom igång förrän Asplund i egen regi flyttade verksamheten till Tvetaberg utanför Södertälje 1802. Han dog redan följande år. Först år 1807, då verksamheten övertogs av en kramhandlare och textilfabrikant i Stockholm, Adolph Ludwig Zethraeus, erhöles en fastare organisation. Garnproduktionen var dock obetydlig och torde ha förbrukats i egen förlagsvävning. Först från och med 1820 inlämnades årliga rapporter över garnproduktionen. Kvantiteterna var mycket små ända fram till nedläggningen 1835.

KARLSHAMN — TIDEDAL

I Karlshamn igångsattes ett spinneri i slutet av 1804. Finansiär var brukspatronen Sven Lundberg och direktör för verksamheten Peter Adolph Printzensköld. Den senare flyttade fabriken 1814 till Tidedal i Ransberg nära Tibro i Skaraborgs län. Produktionen var inriktad på mycket grova garner och på hemvävning av parkum och även s.k. stubbtyg. Stora utgifter och en besvärlig konjunktur — jämför utvecklingen på Kullen — framtvängde emellertid en inställning av betalningarna.

Verksamheten övertogs 1818 av superkargören i Göteborg Edvard Swalander. Fabriksmästare blev A. Lundberg. Spinneriet tycks ha bestått av 2 spinnmaskiner om sammanlagt 144 spindlar jämte hjälpmaskiner. Liksom på Tvetaberg torde maskineriet ha varit mycket primitivt. Produktionen låg ända fram till nedläggningen 1836 kvar på samma låga nivå som under Karlshamnstiden.

HOLMEN

Under en kort period 1814—18 fanns ett bomullsspinneri i Norrköping. Det hade sitt ursprung i en spinnmekanikus Jonas Carlström. Denne hade med stöd av den mycket progressive handelsjuden Philip Jeremias konstruerat en spinnmaskin omkring 1800. Carlström höll till i en lokal i anslutning till mässingsbruket på Holmen. Spinnmaskinen helt i järn och mässing 6 $\frac{1}{4}$ alnar lång och 2 alnar 14'' bred. Detta tyder närmast på en maskin av mule-typ. Efter ett par år hade han i gång en vattendriven maskin med 96 spindlar jämte hjälpmaskiner. I en låneansökan år 1803 omtalade Carlström, att hans kompanjon var död, och att han utöver tidigare lån i manufakturfonden behövde ett nytt lån för utbyggnad

av ett bomullsväveri och ett tryckeri inrymt i en ny bostad. Ansökan avsågs och produktionen upphörde efter ett par år. Ledaren för Holmens bruk C.G. Reuter-sköld övertog utrustningen och startade 1814 ett spinneri, som även innehöll en sträckstol, en plys och 2 kardmaskiner. Konjunkturen var vid denna tid mycket besvärlig och maskineriet torde heller inte ha hållit måttet. Efter fyra år kom nedläggningen.

MEKANISERINGSEPOKER

Carl Berhard Wadströms privilegium år 1779 kan ses som inledning till maskinspinningens första epok i Sverige — mekanikusepoken. Carl Axel Nordbergs ungefär samtida utflyttning till Danmark medverkade till att man där redan några år senare kunde komma igång med mekanisk bomullsspinning och en tillverkning av maskiner.

I Sverige dröjde det till 1796 innan mekanikusepoken genom anläggning av Kullen avlöstes av vad som kan kallas för grundareepoken. Under denna tillkom Tvetaberg, Tidedal, Sjuntorp och under några få år Holmen. Omsättningen var obetydlig inom samtliga dessa tidiga spinnerier. Tekniken utvecklades endast långsamt och stod ännu i slutet av 1820-talet kvar på ungefär samma nivå som vid Kullens start 30 år tidigare.

Nydanare i branschen blev Gustaf Ferdinand Hennig, tyskfödd köpman i Göteborg. Under åren 1828—29 uppförde han vid Mölndalsån ett nytt spinneri, Mariedal. Maskinerna kom från Cockerill i Belgien. Hennig var mycket driftig och anlade några år senare vid Mölndalsån ytterligare ett spinneri, Rosendal, och omkring 20 år senare Mölnlyckes bomullsväveri. Enligt vad Lundmark uppger i boken om Norrköpings bomullsväveri kom Hennigs anläggningar att fungera som en länk till Tyskland. Två bröder Nydqvist arbetade hos Hennig som montörer av engelska maskiner. Efter deras ritningar startades därefter en produktion av spinnmaskiner av engelsk typ i Chemnitz, en stad som efterhand växte upp som tyskt textilmaskincentrum.

Inte långt efter Mariedal grundades Anderstorp i Halland nära Lindome av ett engelskt handelshus i Göteborg, Lancefield & May. Ett delvis misslyckat försök att smugla in engelska maskiner jämte anpassningsproblem med engelska tekniker gav upphov till stora inledningssvårigheter.

Strömma spinneri utanför Karlshamn, grundat 1831, engagerade skotten Alexander Malcolm jämte två bröder. Ägarnas avsikt att utnyttja ett eget i trakten beläget järnverk misslyckades. Järnet var för sprött för de påfrestningar som en spinnerimaskins delar utsattes för. Räddningen blev Motala Verkstad, där en fjärde, den äldste Malcolmbrödern Andrew var verksam. Bröderna Malcolm grundade 1836 en berömd textilmaskinfirma i Norrköping. Motala verkstad torde jämte Bergsund i Stockholm och Munktells verkstad i Eskilstuna, ha varit de enda verkstäderna i landet som i början av 1830-talet hade en någorlunda hög teknisk standard. Sverige var då alltså tekniskt starkt efterblivet.

Vid Nääs utanför Alingsås, ej långt från Kullen, anlades åren 1833—34 av Peter Wilhelm och Johan Theodor Berg en ganska mångsidig textil verksamhet.

Däri ingick ett bomullsspinneri och väveri baserat på belgiska maskiner.

Från Belgien hämtades också ungefär samtidigt maskineriet till Bergman & Bohnstedts spinneri och väveri på Stadsgården i Stockholm. Samuel Owens verkstad på Kungsholmen levererade kraftkällan till denna vår första ångmaskindrivna bomullsfabrik. Med August Bergman som affärsledare och Daniel Bagge i teknisk ledning blev företaget efter att ha passerat Strömman snabbt Sveriges största spinneri. Företaget svarade för nära hälften av de svenska bomullsspinneriernas produktion när anläggningen ödelades av en häftig brand i Stadsgården i januari 1842. Spinneriet flyttades därvid till vattenfallen vid Harg utanför Nyköping. Återuppbyggnaden gynnades av, att det engelska exportförbudet slopades 1842. När anläggningen redan följande året gick i produktion hade emellertid Anderstorp genom en kraftig utbyggnad övertagit den volymmässiga ledningen.

Under denna nydaningsepok tillkom även Trollhättan, Thorshag (senare Åby) och i Norrköping Kopparhammarens spinneri (senare Bergs).

År 1828 flyttade William Gibson och Alexander Keiller till Jonsered sin expanderande segel- och tältduksfabrik, som vuxit upp till en ledande ställning i branschen. Fyra år senare utvidgades verksamheten med Sveriges första mekaniska hamp- och linspinneri. Långt senare togs även bomull upp på programmet.

På väverisidan gick mekaniseringen betydligt långsammare. I såväl Nääs som Stockholm installerades endast några få vävstolar. Av olika skäl fick dessa anläggningar endast kort varaktighet.

En helt annan betydelse fick det ungefär samtidigt med dessa två företag år 1834 grundade Rydboholm, som blev vårt enda mekaniska väveri fram till 1850-talet.

Spinneribranden i Stockholms Stadsgård 1842, färglito av C. Schéele (KB).

Här sammanfattningsvis beskrivna mekaniskus-, grundare- och nydaningsepokerna omfatta tillsammans en 50-årig industriell utvecklingsprocess. Det slutgiltiga genombrottet kom 1848 med Rosenlunds rationella ångmaskindrivna storanläggning i Göteborg. Företagets grundare Carl David Lundström kom från Sjuhäradsbygden. Han var son till kyrkoherden i Örby.

Märkligt nog fanns det då alltjämt inte något spinneri i Sjuhäradsbygden, inklusive städerna Borås och Ulricehamn, trots den ledande roll på bomullsvarumarknaden, som upprätthölls av dess livaktiga hemindustri och av Rydboholm. Först 1853 grundades Rydahl, vid ett vattenfall mellan Kinna och Seglora. Här gjorde emellertid vävnadsförläggarna en verklig storsatsning. Rydahl kom förvånansvärt snabbt igång och var redan efter ett par år uppe i 16.000 spindlar. Endast den ytterligare utbyggda koncernen Rosenlund—Gamlestaden hade vid denna tidpunkt större kapacitet. Även andra stora spinnerier etablerades under 1850-talet — Strömsbro eller Gefle Manufaktur, Malmö, Holmen i Norrköping och Gryts spinneri eller Norrköpings Bomull. Härutöver anlades vid denna tid ett fåtal något mindre spinnerier, samtidigt som flera av de äldre genomförde utbyggnader. Importen stagnerade trots att tullarna icke obetydligt reducerats under hårda attacker i riksdagen från Lars Hierta och andra frihandelskämpar. En stordriftsepok med god internationell slagkraft hade inletts inom den svenska bomullsspinnningen.

Glädjen blev emellertid kortvarig. Den snabba utbyggnaden hade skapat en överkapacitet, som skapade kännbara problem under de för hela näringslivet svåra krisåren 1857 och 58. Rent ohållbar blev situationen åren 1862—65, bomullshungerns hårda år. Då ströps bomullsimporten drastiskt under det nordamerikanska inbördeskriget. Ett flertal spinnerier, särskilt bland dem som låg i städer stängde helt sin verksamhet. Rydahl liksom flera andra landsortsspinnerier sökte emellertid i möjligaste mån upprätthålla sysselsättningen inom sina ”brukssamhällen”. Först i början av 1870-talet var den djupa produktionssvackan helt övervunnen.

FÖRKORTNINGAR

BMR	Borås Museum Ramnaparken
BSB	Borås Stadsbibliotek
KB	Kungliga Biblioteket
KK	Kommerskollegiets arkiv i RA
KKH	Kommerskollegiets Huvudarkiv i RA
KKM	Kommerskollegiets skrivelser till Kungl. Majt. i RA
KKP	Kommerskollegiets protokoll i RA
KTH	Tekniska Högskolans Bibliotek
MKB	Manufakturkontorets arkiv, brevbok
MKR	Manufakturkontorets arkiv, registratur
NPA	Nationalmusei Porträttarkiv Index (uppslagsverk)
RA	Riksarkivet
RAB	Riksarkivet Biographica
RAI	Riksarkivet, ämnessamlingar, Industri
RB	Riksdagsbiblioteket
SBL	Svenskt Biografiskt Lexikon, under utgivning
SBÄ	Svenskt Biografiskt Lexikon, utgåva omkring 1850
SHR	Hall- och Manufakturrättens arkiv i SSA
SKM	Sammansatta Kollegiernas skrivelser till Kungl. Majt. i RA
SMK	Svenska Män och Kvinnor (uppslagsverket)
SSA	Stockholms Stadsarkiv
SSM	Stockholms Stadsmuseum
STM	Statskontorets skrivelser till Kungl. Majt. i RA

LITTERATUR OCH KÄLLMATERIAL

Medvetet har författaren avstått från att störa texten och komplicera tryckningen med omfattande nothänvisningar, varigenom också ett tidsödande detaljarbete undvikits. I stället lämnas här litteraturanvisningar och källupplysningar under de i innehållsförteckningen angivna textavsnitten. Därutöver har den viktigaste litteraturen upptagits i en separat sammanställning. För några mer svårtillgängliga skrifter har angivits, var författaren tagit del av dem. Flertalet av de upptagna företagsmonografierna finns i Tekniska Museets bibliotek.

Privilegiehandlingar och fabriksberättelser i KK och SHR har anlitats som källmaterial utan hänvisningar i de enskilda fallen.

I det efterföljande personregistret har direkta hänvisningar skett till anlitade biografiska uppslagsverk och aktsamlingar.

I. INTERNATIONELL UTBLICK PÅ BOMULLSOMRÅDET MED SPINNERITEKNIK HISTORISK ÖVERSIKT

Teknologiska institutet, föregångare till KTH, igångsatte på 1840-talet en omfattande införskaffning av svensk och utländsk litteratur inom näringslivets olika områden. Denna utomordentligt värdefulla samling förvaras på KTH i ett särskilt bokmagasin med bl.a. tre textila sektioner, Uh, U1 och Uo. I ett separat arkiv förvaras vissa reseberättelser och andra äldre handlingar. Därutöver finns en utvald nyare boksamling i anslutning till den teknisk-historiska institutionen inom KTH.

Ett par innehållsrika översiktsverk, som redan på 1820- och 30-talen publicerades i England, finns i bokmagasinet sektion U1 — vissa av dem i tysk bearbetning. Flera av skrifterna är rikt illustrerade.

Utöver i litteraturförteckningen angivna böcker har Encyclopedia of Britannia och andra internationella uppslagsverk anlitats.

Tekniska museets föremålssamlingar, arkiv och bibliotek ger många värdefulla inblickar i mekaniseringsprocessen.

II. SVENSK MANUFAKTURPOLITIK OCH BOMULLSFÖRÄDLING I ÄLDRE TIDER

Den offentliga utredningen Textil- och Beklädnadsindustriutredningen, publicerad 1914, ger en utmärkt översikt av den tidiga svenska manufakturpolitiken och textilproduktionen. Intressanta textilhistoriska bakgrunder presenteras också i litteraturförteckningen upptagna böcker av Helmfrid, Kjellberg, Lundmark, Rosman, Stråle och Wollin. Uppgifterna om Sture-kläderna har erhållits av Gudrun Ekstrand Livrustkammaren.

I 1739 års privilegieförordning är bl.a. § 110 av intresse.

Hallerdt har i Daedalus 1951 beskrivit Polhems strumpvävstolar. Rapporterna om den vevdrivna konstruktionen och tvinningsmaskinen ingår i MKB 1740 19/11 och 1743 nr 87. Beträffande Modellkammaren se Litteraturhänvisningar till avsnitt IV. De ”svenska bomullsväxterna” berörs förutom i Westbecks skrifter även av Lyttkens i Svenska Växtnamn del III.

Svenska Akademiens Ordbok — den ännu icke färdigutgivna stora upplagan — innehåller på ett värdefullt sätt årtalsanvisningar på tidiga användningar av ordet bomull, ensamt och i sammansättningar. Även bomersin, kattun och parkum m.fl. ord finns där upptagna. I Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid ingår en upplysande artikel om bomull.

III. TIDIGA BOMULLSVÄVERIER UNDER FRIHETSTIDEN

Samuel Crispin Ulf gav 1729 ut en tryckt ”handledning” om sina manufakturplaner utanför Söderhamn. En kort likartad redogörelse finns i MKB 1740 nr 172. Sammanhanget mellan dessa planer och Flors Linnemanufaktur framgår dels i SBL under Stephen Bennet och dels i de ”associationsregler” för andelsteckning i Flor, som trycktes 1731. Dessa regler jämte andra handlingar om Flor ingår i RAI 28. En ”olycksdrabbad” Ulf presenterade en meritlista i SKM 1749—50 nr 139 a.

Väverierna i Stockholm och Hälsingland: uppgifterna har hämtats ur fabriksberättelser och privilegiehandlingar i KKH och SHR. Vidare har MKB och MKR för åren 1739—44 genomgått med hjälp av de däri ingående registren. Gjöding, Grau och Salvius har i skrifter från tiden uppgifter om bomullsväverierna. Bodman behandlar väverierna i Göteborgsområdet.

Fabrikör Bromells klagomål återfinns i RAI 28. Elias Brandel, som synes ha varit en ledande man i branschen är kort omnämnd hos Elers och även i vissa andra sammanhang. Släkten Brandel är sammanställd i Svenska Ättartal 1888 och 1893. Ytterligare informationer om hans och ankans väveriverksamhet emotses tacksamt till Borås Museum.

IV. BOMULLSSPINNING UNDER FRIHETSTIDEN

Wollin berättar om de Lännou. I MKB och MKR 1739—44 hänvisar register till olika handlingar om hennes verksamhet. Gården Ytterudd nämns i hennes meritförteckning MKB 1743 11/1. Trots sökande i östgötska jordaböcker m.m. har gården inte kunnat lokaliseras. Ryttmästare Rosenquist har ej kunnat identifieras i tillgängliga biografier. Ev. kan det vara ryttmästare Axel Rosenquist av Åkershult f. 1655. Uppgifter om Ytterudd och Rosenquist efterlyses till Borås Museum.

Spinneridistriktet och deras förläggare finns förtecknade i KKP 1757 5/3, KKH Fc 46, KKH D VIII d:1 och RAI 3.

Spinningen i Dalarna: MKB och MKR 1739—44 innehåller åtskilliga rapporter om Bergslaget och Fahlén. I Stora Kopparberg Bergslags arkiv i Falun finns två volymer om spinneriverksamheten under 1740-talet.

Munktellska verksamheten: KKM 1757 9/8, 67 14/10, 81 4/10 och STM 1768 3/11. Erbjudandet från Cornéer finns i SHR E I:2.

Beträffande Korsberger hänvisas till KKM 1795 16/4, 1800 11/11, 06 26/11 och 13 5/2.

Volymuppgifter m.m. för förlagsspinningen och väveriverksamheten i Dalarna framgår av landshövdingeberättelser liksom av KK fabriksberättelser. Spinning i Skövde m.fl. orter: MKB 1743 nr 5.

Om beteckningen sträng har av Svenska Akademiens Ordboksredaktion erhållits en hänvisning till Måttordbok av Jansson. Normerna för beräkningarna blev fastlagda den 7/6 1739 i Förordning om en allmän och Lika Härfwels eller Haspels brukande. Beräkningsprinciperna på ullområdet beskrivs av Kjellberg. För lin publicerade Törnsten 1757 utförliga tabeller över strängtal och finhet liksom över garnåtgång för olika längder och bredder av vävar. Spinntaxor uppgjorda åren 1755—56 finns i KKH Fc 46.

Bomullsgarnexporten belyses i ett "votum" av kommerserådet Lissander. Se KKH Fc 46.

Beträffande spinnrockmakare i Mark se föregående årsbok. Gustaf Krooks rapport ingår i SKM 1807 23/11 nr 220 a.

Abraham Hedman och verksamheten i Kättesta finns med i Graus bok om Västmanland. Dubbelrockens spridning till Finland framgår av MKR 1739 6/10.

Snickaren hos Flor hette Johan Blomgren. Han omtalas i MKB 1743 nr 91—93 och Anders Fahléns lokale rocksvarvare i MKB 1744 nr 229. Inventarierapporten från Modellkammaren publicerades av dess föreståndare Jonas Norberg år 1779. Beträffande Modellkammaren i övrigt se Arvid Baeckström i *Daedalus* 1959.

Hemslöjdskommitténs betänkande 1918 innehåller åtskilliga rapporter om den tidiga spinningsverksamheten. En allsidig belysning av ullspinningstekniken ges hos Kjellberg.

V. JOHAN OCH CARL AXEL NORDBERG — NORDBERGSKA BOLAGET — SVENSK-DANSKA PIONJÄRINSATSER

I Krigsarkivet finns livdrabantkårens löneförteckningar. Där finns också under Karlstens fästning fångförteckningar och även uppgifter om rymningen i konceptböcker 1750-52 och Slottsrättens protkoll 1752 3/8. Diga rättegångsförhandlingar med Nordberg ingår i den stora Wijkmanska dossiern i RA Kanslirättens arkiv 1753 nr 13—14. I RA arkivfragment och i RAB under såväl namnen Nordberg som Mannerstedt finns diverse brev och skrivelser, i RAB bl.a. den kungliga amnesti, som livdrabanten till sist erhöll 1775. Han stannade dock kvar i USA åtminstone till 1782.

Springers och Alströmers informationer om Nordberg jämte tillhörande yttrandan redovisas i KKM 1764 3/4.

Appreteringsverksamheten, samarbete och stridigheter med Ström, Nordberg-ska — ofta skrivet Norberg-ska bolagets — tillkomst, Dalaspinningen, tillverknings- och exportpremier jämte Furuboms och Bergmans insatser belyses i RAI 4 och 29, RA Stockholms Acta 10 a liksom i KKM 1764 3/4, 74 9/5, 76 18/4, 78 18/5, 79 11/5, 80 4/4, 80 31/5, 86 21/2, 90 21/3, 92 10/10 och 94 17/12. SHR A-serien för åren 1773—74, 77, 79—80 har register, som hänvisar till dessa ärenden. Se även SHR E 1:1 1781 nr 21. Produktionsutvecklingen framgår av fabriksberättelserna i SHR.

SHR förteckning över arbetare upptar fr.o.m. 1784 Johan Henrik Bergman som bokförare. Bolagets fortsatta verksamhet under den Bergmanska epoken tas upp av Wollin och Bagge, som dock båda saknar uppgifter om Nordberg.

Danskt Biografiskt Lexikon upptar såväl Nordberg som Ljungberg. Manchesterfabriken och spinnmaskinproduktionen behandlas i *Industriens Historia i Danmark II* av J.O. Bro-Jørgensen. I samma bokverk beskriver Axel Nielsen den fortsatta danska utvecklingen. Även Rawert berör Nordbergs verksamhet.

Kislings populära framställning innehåller tyvärr vissa felaktigheter. En uppgift hos honom om att Nordberg flyttade till Fredericia har icke kunnat kontrolleras.

Johan Nordbergs ursprung är okänt. Hos Elgenstierna upptas Sofia Beata Mannerstedt som gift med livdrabanten Johan Nordberg. Carl Axel tycks ha varit den äldste av fyra barn. En dotter Maria Elisabeth var enligt Elgenstierna gift med Axel Fredrik Printzensköld. En av hennes söner Peter Adolph grundade ett bomullsspinneri vid Eriksberg utanför Karlshamn, se härom i avsnitt IX.

En bror till Carl Axel hette Adam Fredrik. Hans öden är icke kända. Den fjärde bland syskonen var kanske den Erik Nordberg, som blev fabriksmästare i Nordbergska bolaget och sedan startade egen bomullssammetfabrik 1783, dock utan alltför stora framgångar enligt vad bouppteckningen 1797 i SSA avslöjar.

Författaren är tacksam för alla upplysningar om denna Nordbergska släkt till Borås Museum — obs att Nordberg liksom Norberg vid denna tid var ett jämförelsevis vanligt förekommande namn bland t.ex. präster och militärer.

Om Ljungberg publiceras under 1981 i Uppsåla en uppsats av en engelskfödd forskare Craig Mc Kay. Han har välvilligt hänvisat till Ljungbergs engelska rese-rapport. Den förvaras i RA bland Myntverkets handlingar serie I:d. Rapporterna är skrivna på tyska i liten stil och därför svåra att tyda.

VI. SPINNMECHANICUS

Wadströms levnadsöden har sammanställts från Ellen Hagens bok och från de ganska omfattande specialsamlingar, som finns i KB — bl.a. avskrift av resebe-rättelserna till Rinman — SSA och Norrköpings stadsbibliotek. Han är vidare upptagen i SBÄ, SBL och SMK. Spinnmaskinkonstruktionen behandlas hos Wollin och i KKM 1778 20/10, 81 22/5 och 85 10/2.

En dagbok i KB Iv 1 inleddes under en tillställning före utlandsresan 1776, som företogs i sällskap med Adolp Ulric Grill. Carl Mikael Bellman var närvarande och diktade ett i dagboken upptecknat avskedspoem. Om Hall — miniatyrport-rättmålare från Borås uppgav Wadström, att han i Paris kallades le van Dyke de la miniature.

Enligt Ellen Hagen överlät Wadström spinnmaskinfabrikationen till Furubom och Schönmeier. Balck och även Pettersson tas upp av Wollin. I KKM förekommer Balck 1793 11/3 och 95 18/8 och Pettersson 1794 3/9 och 1818 7/12.

Det Cleverska projektets uppstartande och avtynande belyses i RAI 6, där samtliga andelstecknarna räknas upp liksom i KKM 1794 29/10 och 95 26/8.

Den av Johan Pettersson omnämnde Lidströmmen var capitain senare överste-löjtnant mechanicus i Karlskrona. Han hette ursprungligen Lidström men blev adlad. Han presenterade flera uppfinningar och konstruerade hamnar, dammar m.m. på olika håll i landet. I en meritlista i KKM 1808 26/1 finns inga uppgifter om spinnmaskiner. Om han var inblandad i någon konstruktion, så var det förmodligen med Balck i Karlskrona eller Printzensköld i Karlshamn (se om denne i avsnitt IX).

Bror-Erik Ohlsson har skrivit om Elvius i Eskilstuna. Hans verksamhet på Bergsund omnämnes i korthet hos Elers, Munthe, Sahlin och Wilcke. I övrigt hänvisas till KKM 1781 22/5, 86 9/1, 88 5/5 och 1811 18/9. Elvius och Asplunds tillverkningsprivilegium fastölldes i KK Handels- och Manufakturdivisionens protokoll 1794 6/10. I ett brev till Hallrätten i Norrköping berättade Wigius om sina besök år 1798 hos Appelquist och Elvius-Asplund. Om alla dessa tre finns vissa uppgifter hos Wollin och Kjellberg. Asplunds anlåtande av hemväverskor kan utläsas av KK Fabriksberättelser (för Stockholm). Asplund är medtagen i SBL.

Appelquist är omnämnd i flera av litteraturförteckningens Norrköpingsböcker. En jämförelsevis utförlig biografi har sammanställts av Gertrud Bergman. Hennes efterlämnade papper finns i kapsel nr 3043 på Tekniska Museet tillsammans med några Appelquist-dokument överlämnade av Carl Sahlin och Torsten Althin. I entrén till Svenska Dagbladets fastighet vid Marieberg finns en Appelquistmonter. RAB och KAB innehåller vissa uppgifter om Appelquist liksom KKM 1777 8/7, 88 1/4 och 96 17/2.

Kommerserådet Wigius ovannämnda besök torde ha givit rapportunderlag till KKM 26/1 och 29/1 om utdelning av belöningar. Dessa fastställdes i Konseljprotokoll febr—juni 1799 och i Kungl. brev 10/4. Ett tackbrev för gulddosan finns i RAB under Nordberg.

Lönholms ansökan ingår i KKM 1800 30/6.

VII. TIDIGA ULLSPINNERIER — ÅNGMASKINDRIFT — LINSPINNINGSMASKIN. NORRKÖPING OCH VÄSTSVERIGE TAR LEDNINGEN

Underlag beträffande ullspinnerierna och Norrköping har erhållits från Kjellberg, Ringborg, Söderberg, Nisser, Helmfrid, Lundmark, Rönnow och Broström. Kjellberg utnyttjade ett manuskript av Ivar Steffenburg uppgjort under 1870-talet. Efter mycket sökande stötte författaren på detta manus, dock först sedan textavsnitten till denna årsbok lämnats till tryckning. Det förvaras i kapsel 2452 på Tekniska Museet.

Uppgifter om Malmöspinnerierna: hallberättelsen 1797, hallrättens protokoll 1798 5/6 och hos Kjellberg och Th.C. Berg.

Om Edelcrantz's insatser på ångmaskinområdet och om hans Eldkvarn har Corin berättat. Owen har avporträtterats av Fredrik Schütz i Daedalus. Lars Fresks anläggning vid Elvvik på Lidingö har bl.a. med utnyttjande av en brandvärdering ingående skildrats av Lindskog.

Linspinningsmaskinen dokumenteras i handlingar i RA Stockholms Acta 10 a, i Ekonomiska Annaler publicerade av Vetenskapsakademien juni 1807 och vidare i Lantbruksakademiens annaler 1818. De ringa framstegen i projektet de fyra första åren framgår av KKM 1811 9/9. Se även SHR E I:3 nr 4 och 78.

De franska teknikernas problem belyses av Kjellberg.

Utvecklingen i och ikring Göteborg har behandlats av Bodman. Hemindustrin och förläggarverksamheten i Sjuhäradsbygden var temat för denna årsbok 1980 med huvudartikel av Folke Millqvist. Där ingick även en av Elis Sandin gjord litteratursammanställning. Däri omnämnda böcker speciellt av Gustaf Utterström, Nils Forssell, Mannerfelt-Danielsson, Björn Sterner och Gustaf Boger har aktualitet även för denna årsbok.

Av KK Berättelse över fabriker till Konungen 1804 framgår, att kraften i Suelles anläggning erhöles av ett häststampverk. Tilläggas kan att även Sjöberg och Hegardt hade ett ullspinnery i Malmö redan 1798, som kan betraktas som en fortsättning på en förlagsspinnery ursprungligen igångsatt av Krutmeijer.

VIII. KULLEN — SJUNTORP. HUMMEL — STRIMBERG — BAGGE

Hos Bagge saknas helt uppgifter om Kullens tidigaste år liksom om Strimberg före hans återkomst till Sverige. Ganska märkligt är att Bagge, som faktiskt trädfade HS, angivit Kullens grundande till 1805. Genom att återgivas i Rydboholmsboken och andra sammanhang har uppfattningen länge varit rådande att vårt första bomullsspinneri tillkom detta år i stället för tio år tidigare. I övrigt har Bagge initierat skildrat den tekniska utvecklingen i Kullen och speciellt i Sjuntorp med detaljerade beskrivningar av några av HS konstruktioner.

Kullens tillkomsthistoria har belysts av Bodman med utgångspunkt från hallrättshandlingar i Göteborg. Wollin berättar detaljerat om tillverkningsprivilegierna m.m. och klargör, att Bodman felaktigt angivit, att HS i smyg skaffat kunskaper om och hemtransporterat maskinerna. I Textil och Konfektion nr 1/50 har Hallerdt berättat om ett besök från hallrätten på Kullen 1799. Efter omfattande forskningsinsatser har Vigård utförligt skildrat Kullens utvecklingshistoria i en stor hembygdsbok om Lerum. Nivens skrivelse finns i RAI 6. Privilegierna och maskinimporten framgår av KK Handels- och Manufakturdivisionens protokoll 1794 13—19/8, kungl. brev 1795 9/7, KKM 1795 30/4 och 9/9. Den stora brandvärderingen ingår i KKM 1799 12/12. Lånefrågor behandlas i KKM 1808 20/10 och 16 23/10. I en rapport till Göteborgs Hallrätt år 1808 berättade Fredrik Hummel om den tvinn- och nystmaskin, som han förfärdigat. Detta torde icke få fattas bokstavligt. Enligt tidens sed anmäldes uppfinningar m.m. som utförda av den, som svarat för konstruktionskostnaderna. Så var fallet även med Balck och Lönholm. Sjuntorps verksamhet, dess grundare och tekniker har utförligt skildrats av Hollman.

SHR:s Fabriksberättelser för 1778 och 79 tar upp HS sidenmanufaktur. Bland Förteckningar över arbetare finns av honom undertecknade rapporter. Rättegången avslöjar i olika dokument icke blott hans bedrägerier utan även detaljer i hans verksamhet och levnadsförhållanden. Handlingarna ingår i SSA Rådhusrättens civilprotokoll 1780—81 6/12, 8/1 och 22/1. Ytterligare handlingar i SHR protokoll och domar i konkursmål 1780 27/5, 6/12 och 81 21/2, 5/3, 11/4 och 25/4.

Nådeansökan jämte vissa rättegångshandlingar från 1781 kan återfinnas i RA Justitierevisionen besvär och ansökningsmål 1795 13/11 nr 16. Amnestihandlingen från hertig Carl ligger i SHR E I:2 1796 nr 2.

Docent Nils Stahre har lämnat uppgifter om Packaretorget och skampålen, se även olika årgångar av St. Eriks årsbok.

IX—X. TRE TIDIGA BOMULLSSPINNERIER — MEKANISERINGSEPOKER

Daniel Bagge, den svenska bomullsspinnings tekniske förgrundsgestalt under ett halvt sekel, genomförde en omfattande enkät till landets spinnerier och vissa äldre branschmän. Baserat på denna enkät och sin långa branschferenhet sammanställde han skriften Anteckningar om Sveriges bomullsspinnerier 1805—1877. I kronologisk följd efter grundningsår behandlas samtliga bomullsspinnerier främst deras tekniska uppbyggnad. I Norrköpings stadsarkiv har son-

sonen Waldemar Bagge låtit deponera enkätunderlaget och andra handlingar, som blivit bevarade inom släkten.

Rydboholsboken ger viss bakgrund till spinneriernas framväxt. En bra översikt över de tidigare spinnerierna erhålles hos Wollin som speciellt behandlat det spinneri, som August Bergman efter Stadsgårdsbranden i Stockholm under Bagges tekniska ledning lät flytta till Harg.

Källmaterial om Tvetaberg har omnämnts i tidigare avsnitt. Om Karlshamn-Tidedal har under årsbokens tryckning vissa nya informationer inhämtats. Enligt KKM 1805 16/4 ansökte Printzensköld om innovationspremie för det rationella spinneri, som med förlag av Sven Lundberg, anlagts vid Eriksbergs säteri utanför Karlshamn. Själv hade han genomfört studieresor till Dresden och Berlin. Teoretiska och praktiska kunskaper hade han vidare inhämtat hos sin morbroder Carl Axel Nordberg i Köpenhamn. Hos Frans Suell i Malmö hade han medverkat med betydande förbättringar i spinnerianläggningen. I ett särskilt intyg från Frans Suell beskrivs anläggningen. Detta bekräftar den här i texten gjorda förmodan, att Suells maskiner importerades från Danmark. Inventeringar utförda av hallrädden i Mariestad i samband med låneansökningar efter flyttningen till Tidedal ingår i KKM 1814 9/3 och 1815 5/7. I Sundholms stora samlingar i Skara stiftsbibliotek finns under Ransbergs socken vissa noteringar om Tidedal. Helmfrid berättar i Holmenöden om Jonas Carlströms konstruktioner och den efterföljande spinneriverksamheten. Dennes låneansökan ingår i KKM 1803 1/8. Anders Ahlms och bröderna Malcolms insatser behandlas hos Rönnow och litteraturlistans övriga Norrköpingsböcker. Andrew Malcolm lät även trycka ett par skrifter, som ganska hårt kritiserade svensk teknik och företagarevärld.

En förnämlig företagshistoria sammanställdes av Arno och Gunnar Berg till Nääs 100-årsjubileum 1934. En välillustrerad kompletterande bild ges i Gunnar Bergs bok om Tollerred.

Rydals historia kan studeras i en jubileumsskrift. Om det ungefär samtidigt grundade Norrköpings Bomull berättar Lundmark ingående.

LITTERATURFÖRTECKNING

- Bachmansson (Nordencrantz) Anders, *Arcana Oeconomia*, Sth 1730, KB
Bagge Dan. H. *Anteckningar om Sveriges bomullsspinnerier 1805—77*, Norrköping 1889, KB KTH Tekniska Museet.
- Baines Edward, *History of cotton manufacture*, London 1835, KB, tysk bearbetning 1836 av Bernoulli Christoph Stuttgart 1831. KTH UL 139
- Berg Arno och Gunnar, *Näås fabriker 1833—1933* Gbg 1933.
- Berg Gunnar, *Tollerad ett brukssamhälles uppkomst och utveckling*, Alingsås 1978, BSB.
- Berg Th.C., *Manufaktur AB i Malmö 1885—1930*, Mö 1931.
- Bergman Gertrud, *Charles Appelquist, Daedalus* 1952.
- Bergman Ingrid *Kring dräktskicket i Åhl, Åhls hembygdsförening Insjön.*
- Bernoulli Christoph, *Betrachtungen über Baumwollenproduktion*, Basel 1825 KTH UI 27.
- Bernoulli Christoph, se Baines Edward
- Bohnsack Almut, *Spinnen und Weben*, Hamburg 1981, BMR.
- Bro-Jørgensen J.O., *Industriens historia i Danmark II*, Khamn 1943, KB KTH.
- Broström Åke, *Så väver vi, Yfa-Holmen*, Sth 1949
- Bull, *Oekonomiske tankar om fabriksvaesendet* Khamn 1786, KTH
- Christensen A.E., *Industriens Historia i Danmark I*, Khamn 1943 KB KTH.
- Christensen L. Brahe, *De Danske Bomuldspinnerier*, Khamn 1951, BMR.
- Corin C.F., *Edelcrantz och hans ångmaskinprojekt*, Daedalus 1940
- Corin C.F., *Edelcrantz och Eldkvarn*, Daedalus 1961
- Daniels G.W., *The early English cotton industry*, Manchester 1920, RB
- Ekenmark J.E., *Handbok . . . i konsten att tillverka bomulls- och linnevävnader*, KTH UI 24.
- Ekonomiska Annaler 1807—08*, KB (registrerad under *Annaler*)
- Elers Johan, *Stockholm III 1801*, KB SSA RA
- Encyclopedia of Textiles*, *American Fabric Magazine*, 1960.
- Förfuskad allmän hushållning i Sverige* (anonym) Sth 1809, KB.
- Ghent the Manchester of the Continent*, Gent 1980, BMR
- Gjöding O.J. *Kongsholmsminnen* Sth 1754, KB RA.
- Grau Olof, *Beskrifning öfwer Wästmanland, Västerås* 1754, KB RA.
- Grieg Sigurd, *Norsk Tekstil*, Oslo 1948, BMR.
- Gårdlund Torsten, *Industrialismens samhälle* Sth 1942.
- Hagen Ellen, *En frihetstidens son*, Carl Berhard Wadström, Sth 1946
- Hallerdt Björn, *Pastisch om pionjärer*, *Textil och Konfektion* 1/50
- Hallerdt Björn, *Strumpvävstolar av Christopher Polhem*, Daedalus 1951.
- Hamrin Olof, *Manufacturspegel*, Sth 1754, KB
- Hartman Carl, se Ure Andrew
- Helmfrid Björn, *Holmenöden under fyra sekler*, Norrköping 1954.
- Hemslöjdskommitténs betänkande*, Sth 1918.
- Henschen Ingegerd, *Tytryck i Sverige före 1700*, Uppsala 1942.
- Henschen Ingegerd, *Tytryckeriet i Stockholm, S:t Eriks Årsbok* 1967.

De Herdt R., De mule Jenny, Gent 1980, BMR.

Hidemark Elisabet, Vävnadsprover ur KK arkiv, stencil Nordiska Museet 1981.

Hollman E., AB Sjuntorp, Trollhättan 1948.

Jansson E. Alfred, (om kattuntryck i Sickla), Nackaboken 1965.

Jansson Sam Owen, Måttordbok, Sth 1950.

Jirlow Ragnar, Sländspinning i Sverige, Svenska Kulturbilder V, Sth 1931

Kisling H.M., Industrien och dens pionerer i Danmark, Khamn 1978, KTH.

Kjellberg Sven, Ull och Ylle, Lund 1943

Lantbruksakademiens annaler 1818, Lantbruksakademiens Bibliotek

Leigh Evan, Science of modern cotton spinning, Manchester 1873 KTH UI-105

Lindskog Inga, Lars Fresks klädesfabrik, Daedalus 1958

Lundell Jan, Flors Linnemanufaktur, Hälsinglands Museum 1981.

Lundmark Efraim, En 100-årig bomullsindustri, Norrköpings Bomullsväveri, Norrköping 1952.

Lindström C.A. Väva bilder på maskin, Från Borås och de sju häradena 1970

Mannerfelt-Danielsson, Rydboholms fabrikers historia, Borås 1924

Millqvist Folke, Vävnadsföreläggarna i Sjuhäradsbygden, Från Borås och de sju häradena 1980.

Munthe Arne, Västra Södermalm intill mitten av 1800-talet, Sth 1959.

Munthe Gustaf, Gullers K.W., Mölnlycke Väfveri 100 år, Gbg 1949.

Nielsen Axel, Industriens historia i Danmark III, Khamn 1944, KB KTH

Nisser Marie, Norrköpings historia VI:17, Sth 1976

Nordencrantz, se Bachmansson

Ohlsson, Bror Erik, Eskilstuna fristad, Eskilstuna 1971

Olán Eskil, Ostindiska Companiets saga, Sth 1923

Rawert O.J., Konungariket Danmarks industrielle forhold, Khamn 1850, KB

Ringborg Edvard, Bidrag till Norrköpingsindustriens historia, Norrköping 1922

Rosman Holger, Textilfabrikerna vid Barnängen, Sth 1928

Rydahls Manufaktur AB 1853—1953, Göteborg 1953, BMR

Rönnow Sixten, AB Textilmaskiner, Uppsala 1948, BMR

Sahlin Carl, Thomas Lewis, Järnkontoets annaler 1928

Salander Eric, Genväg till Slögder, Sth 1754, KB RA

Salvius Lars, Beskrifning över Sverige, Om Uppland, 1741, KB RA

Schön Lennart, Från hantverk till fabriksindustri, Kristianstad 1979.

Singer Charles, A history of technology, Oxford 1956

Stråle G.H., Alingsås Manufakturverk, Sth 1884

Svedenstierna Eric Thomas, Resa genom en del av England och Skottland, Sth 1804, KB

Söderberg Tom, Norrköpings historia IV:7, Sth 1968

Textil- och Beklädnadsutredningen, Sth 1914

Törnsten O.J., Ljngarns upprämnande till lerfter, Linköping 1757, KB, KTH

Ulf Samuel Crispin, Grundritning och handledning, Sth 1730, KB

Uppfinningarnas bok, första upplagan del VI, 1875

Ure Andrew, The cotton manufacture of Great Britain 1836, tysk bearbetning av

Carl Hartman, Weimar 1837 KTH UI 34 a, b.
Wadström Carl Bernhard, An essay on colonization, London 1794, KB
Vale Edmund, The world of cotton, London 1951
Westbeck Gustaf, Underrättelser om 2:ne slags bomull, Sth 1745, KB
Westbeck Gustaf, Ytterligare underrättelser om bomull, Sth 1745, KB
Vigård Folke, Lerums socken genom tiderna, Lerum 1976
Wilcke G.D., Underrättelser om Bergsunds bruk, Sth 1830, KB RA
Wollin Nils, Industrierna vid Harg ström, Sth 1943
Zischka A., Kampen om bomullen, Sth 1936.

PERSONREGISTER

Vid tryckningen skulle direkta sidhänvisningar ha skapat problem och kostnader. Därför har hänvisningar endast skett till textavsnittens romerska sifferbeteckningar. Dessa framgår dels i innehållsförteckningen och dels av rubrikerna till litteraturhänvisningarna. När personer endast omnämnts i litteraturhänvisningarna, har detta angivits med textavsnittets romerska siffra följd av ett h, t.ex. IVh. I personregistret har omnämnda konungar ej medtagits. Vidare har av omnämnda författare endast de medtagits, som levde under de aktuella tidsepokerna. Intill namnen i personregistret har angivits anlitade biografiska uppslagsverk och aktsamlingar, varvid förkortningsförteckningen kommit till användning.

Ahlm Anders, VII
Alströmer Claes, V, SBL SBÄ SMK NPA
Alströmer Jonas, II, SBL SBÄ SMK NPA
Anders ålderman, II
Andersson Jonas, IV
Anker, dansk konsul, V
Appelquist Carl (Charles), VI, SBÄ
Arkwright Richard, I, V, VII
Asplund Daniel, VI, SBL
Bachmansson se Nordencrantz
Bagge Daniel Henrik, I, VII, VIII, X
Balck Anders, VI
Barclay Alex, VIII
Bauwens Lieven, I
Bellman Carl Mikael, VIh
Bennet Stephen, II, III, SBL SMK
Berg Johan Theodor och Peter Wilhelm, X
Bergman jägmästare, IV
Bergman Johan Gustaf, Johan Henrik, August, IV, V, X
Björkman tenngjutare, IV
Björnberg Johan Fredrik, III
Blomgren Johan, IVh
Blomquist Johan, II

Bohnstedt, X
Boulton Matthew, I
Brandel Elias, III
Bromell fabrikör, IV
de Broen Jan, II
Bull Anders, V
Busch köpman, X
Carlström Jonas, IX
Cartwright Edward, I
Chalmers William, VI, VIII, SBL
Clefve E, III
Clever Lars, VI
Clewberg se Edelcrantz
Cockerill William och John, I, VI
Cox mekaniker, VI
Cornéer Johan Arndt, IV
Croelius M G, IV
Crompton Samuel, I, V
Dahlquist Olof, VI
Eckerman Eric, IV
Edelcrantz-Clewberg A N, VII, SBL, SBÄ, SMK, NPA
von Ehrenheim Fredrik Wilhelm, VIII
Ekelöf Anders, I, IV
Ekerman borgmästare, IV
Elvius Johan, V, VI
Fahlbeck N, IV
Fahlén Anders, IV
Fehrman fabrikör, IV
Ferner Bengt, V, SBÄ, SMK NPA
Forsell Elisabeth, IV
Forslund löjtnant, IV
de la Fosse Etienne, II
Fraser William, VI
Fresk Lennart, VII
Funck överståthållare, IV
Furubom Hans Magnus, V, NPA
Gibson William, X, SBL SBÄ SMK
Glansmark Nils, II
Grill Adolph Ulric, VIh
Godefroi Carl, II
Gyzander Anders Wilhelm, VIII
Haberman J, IV
Hacksell H, II
Hall Johan Peter, III, SBL, SBÄ, SMK

Hall Peter Adolf, VI, SBL SBÄ SMK
Hallonquist Anna Magdalena, VIII
Hamrén Olof, II
Hansen, Georg Christian, VI
Hargreave James, I, V, VI
Harper Henrik, III
Hedman Abraham, IV
Hennig Gustaf, X
Hilchen Christina, IV
Hoving Gustaf, V
Hummel Fredrik, VIII, SBL
Hummel Hans Wilhelm, VIII, SBL
Hübinette handelsman, IV
Hülphers Abraham, III
von Höpken Daniel Niclas, II, SBL, SMK
Jeremias Philip, IX
Jonåsson Anders, IV
Jürgens Johan, I
Kalm Per, II
Keiller Alexander, X, SBL SMK NPA
Kellgren Johan Henric, VI, SBL SBÄ SMK NPA
Kelly William, I
Korsberger rådmån, IV
Krook Gustaf, IV
Leionancker-Young Daniel, II, SBL SMK
Leopold Carl Gustaf, VI, SBL SBÄ SMK NPA
Lewis Thomas, VI, SBL NPA
Lidströmmër Jonas, VI, NPA
Lindencreutz landshövding, IV
Lindquist Magnus, III
von Linné Carl, II
Lissander kommerseråd, IVh
Ljungberg Jöns Mathias, V, VI
Lombe Thomas, I
Lundberg A, IX
Lundberg Sven, IX
Lundström Carl David, X
de Lÿnnou Marie Elenora och Jöns, IV
Lönholm C G, VI
Maechel fabrikör, VI
Malcolm bröderna, X, SMK
Mannerstedt Sofia Beata, V, NPA
Meyer styckgjutare, VI
Moback G, IV

Munktell Anders, IV, SMK
Möller Isac, IV
Mörner landshövding, I
Newcommen Thomas, I
Niven Hugh, VIII
Norberg Jonas, II, IV
Nordberg Carl, V
Nordberg Carl Axel, Charles, V, VI, VIII, X
Nordberg Johan, V
Nordencrantz-Bachmansson, A, II, SBL SBÄ SMK NPA
Nordenskiöld August, VI, SBL, SBÄ, SMK
Norder Maria Christina, IV
Olufsson Hans, II
Owen Samuel, VI, SMK
Oxenstierna Axel, II
Palmquist baron, VI, SBÄ, SMK
Pasch N F, VIII
Paul Lewis, I
Pettersson Pehr Johan, VI
Plomgren Thomas och Anders, III, SBÄ SMK
von Plommenfeldt Anders, III, SBÄ SMK
Polhem Christopher, II, SBÄ SMK NPA
Polo Marco, I
Ponton Anders, III
Printzensköld Peter Adolph, IX
Reuterholm Nils, IV
Reutersköld C G, IX
Rinman Sven, VI
Rosenquist ryttmästare, IV
Salander Eric, II, IV
Schimmelman greve, VIII
Schönmeyer Carl Magnus VI
Signeul Fredrik, II
Silvius David, II, SMK
Solander Daniel, VI, SBÄ SMK NPA
Springer Christopher, V, SBÄ SMK
Steffenburg Ivar, VI
Stobaeus Jöns, III
Strandberg Greta, IV
Strimberg Carl, VIII
Strimberg Hendric, VIII
Ström Olof Bernhard, V
Suell Frans, VII, SBÄ SMK NPA
Svalander Edward, IX

Swartz David, VI
Swartz Johan (John), VI, VII, SBÄ SMK NPA
Swedenborg Emanuel, VI
Svedenstierna Th, I
Troilius Samuel, bergmästare, IV
Trapp Christian, VI
Ulf Samuel Crispin, III
Utfall Jacob, II
Wadström Carl Bernhard, I, V, VI, X, SBÄ SMK NPA
Wadström Carl Nicolaus, VI, SBÄ SMK
Waenberg handelsman, V
Wallin Anders, III
Watt James, I
Wendelius Jacob, III
Wennerstedt landshövding, IV
Westbeck Gustaf, II
Wetterstedt landshövding, VIII
Wetterstrahl ryttmästare, IV
Whitney Eli, I
Wigius Daniel, VI, NPA
Wijkman häradshövding, V, SBÄ SMK
Wilcke G D, VI
da Vinci Lionardo, I
Wyatt John, I

INDUSTRIMINNEN FRÅN SJUHÄRADSBYGDEN

ERFARENHETER FRÅN ETT INVENTERINGSFÄLT
1972—1980
AV
EVA GOLIGER

Riksdagen beslutade 1972 att kulturminnesvårdande myndigheter skulle medverka i den fysiska riksplaneringen, detta sedan vikten av att bevara hela miljöer och inte enbart enskilda objekt uppmärksammats. Beslutet initierade arbeten inom olika områden, byggnadsinventeringar är ett exempel

Landsantikvarie Ingegärd Vallin, Borås Museum, tog initiativ till inventering av textilindustrins äldsta byggnader i Sjuhäradsbygden. Sedan starten 1972 och fram till dags dato har etnologi- och arkitekturstuderanden anställts varje sommar för fältarbete. Sedan 1980 finns en nyinrättad halvtidstjänst för inventeringsuppgifterna. Verksamhetsområdet har samtidigt utökats till att gälla hela Älvsborgs län. Textilindustriinventeringarna bekostas genom anslag från Älvsborgs läns landsting.

BAKGRUND

I stadgarna för De Sju Häradernas Kulturhistoriska Förening, som är huvudman för Borås Museum står, att dess uppgift är, att inom häraderna Bollebygd, Gäsene, Kind, Mark, Redväg, Veden och Ås samt Borås och Ulricehamn bedriva och befrämja kulturminnesvård, museal verksamhet, speciellt inom det textila området, samt konst- och kulturhistorisk forskning. Det ligger i Föreningens intresse att bevara industriminnen från den tidiga tekoindustrin i bygden.

INVENTERINGARNA

Ser man tillbaka började inventeringsarbetet på Borås Museum i liten skala. Under 1970 avfotograferades äldre textilfabriker i Borås och Rydals fabrikssamhälle.

Sommaren 1971 fortsatte bilddokumentationen av textil- och konfektionsindustrins byggnader.

Under det här året koncentrerades arbetet på Borås Museum på iordningsstället av ett textilindustrimuseum, Tekomuseum. Genom anslag från Borås Kommun kunde lokaler hyras i den äldsta delen av AB Konstsilkes fabriksbyggnader. 1972 öppnades Tekomuseum för allmänheten. Det omfattade två våningar med ca 1500 m² yta. Öppnandet av Tekomuseum betydde för kommande år, att man hade fått bättre möjligheter att vårda och bevara gåvor av äldre och nyare maskiner samt i lika hög grad textilindustrins produktprover. Inventeringsarbetet har under hela perioden till stor del även inneburit insamling av föremål.

Under 1972 kunde Borås Museum genom anslaget från Älvsborgs läns landsting fortsätta den tidigare i liten skala påbörjade dokumentationen av textilindustrins byggnader.

Några äldre fabriker i Mark uppmättes, bl.a. den senare eldhärjade Marks Textilfabrik. I Fritsla inventerades L.J. Wingqvists arbetarbostäder och kontor. Samtidigt utförde årskurs I vid Chalmers Tekniska Högskolas arkitektursektion en undersökning av byggnader i Fritsla samhälle.

Uppmätning och fotografering av textilindustribyggnader utfördes sommaren 1973. I årsboken samma år presenterades dokumentationen från Fritsla och Kinahult i bild.

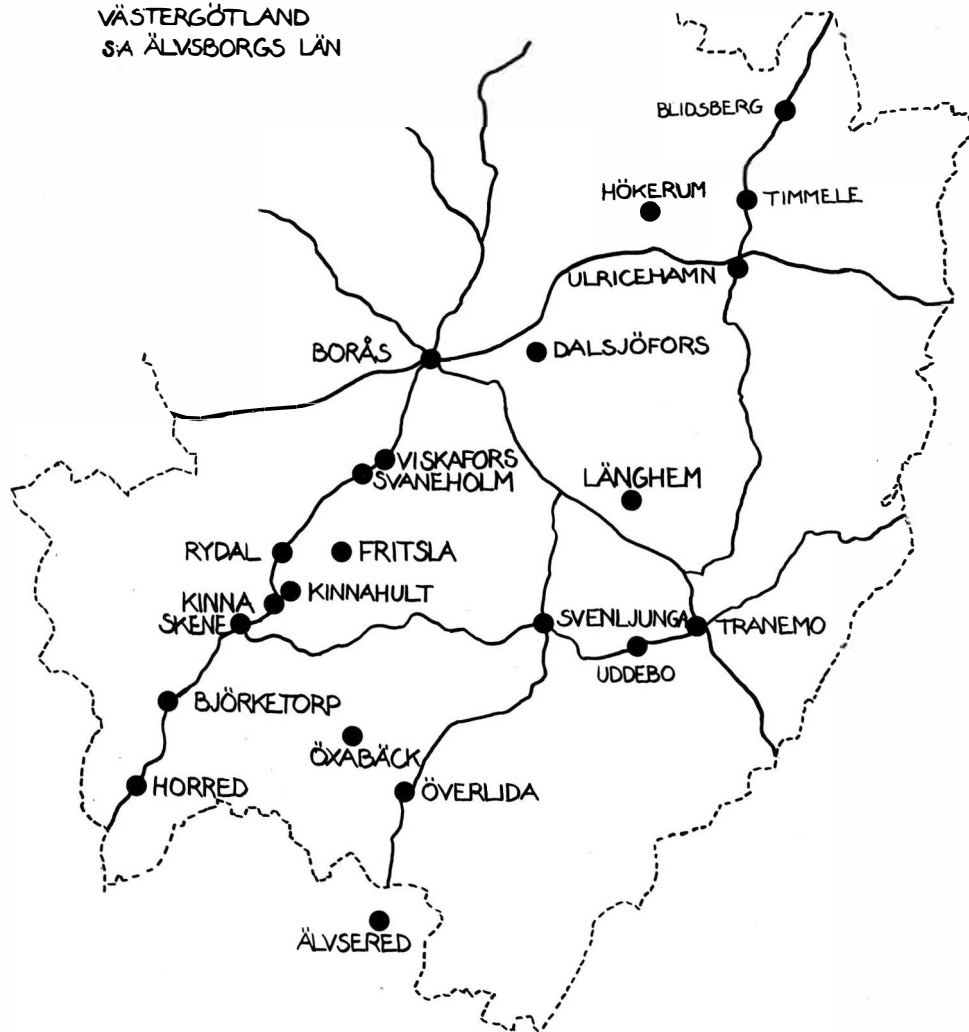
Dokumentationen av textilindustrin fortsatte 1974/75. Efter att ha räddat vad som räddas kunde, av många gånger redan nedlagda fabriker, hade turen nu kommit till textilindustrier i produktion. Intervjudelen av fältarbetet hade hitintills varit liten, beroende på begränsade resurser. Vid ett inventeringstillfälle åren 1974/75 gjordes ett undantag. Personalen vid Halla Textil AB i Överlida intervjuades i sin helhet. Företaget skulle läggas ned. Många arbetare hade varit anställda flera decennier på fabriken. Personalstyrkan uppgick till ca 20 personer. Intervjuerna gjordes hemma hos arbetarna på kvällstid. Arbetet krävde mera tid än tidigare utförda inventeringsuppgifter. Ett värdefullt källmaterial togs tillvara innan epoken Halla Textil AB var slut. Huvudparten av företagsarkivet överfördes till Borås Museum.

Med anledning av det europeiska byggnadsvårdsåret 1975 presenterades inventeringsarbetet i utställningen "Textilindustrimiljöer i Sjuhäradsbygden — igår, idag, imorgon." på Tekomuseum.

I årsboken 1976 skrev Margareta Persson, Borås Museums industriinventerare under många år, artikeln "Textilindustriinventering i Sjuhäradsbygden." En sammanfattning gavs av de tryckta källor som finns om industrialismens framväxt i Sveriges distrikt för bomullsförädling. Vidare redogjordes för de första textilfabrikernas utveckling, vad gäller lokalisering, bebyggelse, drift, och social verksamhet. Arbetsgången för inventeringarna liksom syftet, publicerades för första gången: "Syftet med museets textilindustriinventeringar har varit, att säkra källor för framtida analys," m.a.o. att insamla industriminnen.

VÄSTERGÖTLAND
SÅ ÄLVSBOGERS LÄN

● ORTER DÄR TEXTILINDUSTRIER INVENTERATS
AV BORÅS MUSEUM
1972-80

---- LÄNSGRÄNS
— VÄGAR

Sommaren 1977 gjordes en totalinventering av tekoindustrin inom Ulricehamns kommun. 21 företag framför allt inom konfektions- och trikåbranschen inventerades översiktligt.

Inventeringen 1978 förlades till Borås konfektionsfabriker. Tomma Wiska-bergs fabriker i Stadsparken fotodokumenterades före rivning. Konfektionsfir-morna Algot Johansson AB, AB Kamgarn och Erlabolaget inventerades med

tyngdpunkten på produktions- och byggnadsdokumentation. Borås Museum erhöll företagsarkiven från Algot Johansson AB och AB Kamgarn som ett direkt resultat av inventeringsarbetet.

Översiktlig bildokumentation av textilindustriinventeringarna 1976—1978 återfanns i årsboken 1978/79.

1979 års industriinventering utfördes med större tonvikt än tidigare på intervjudokumentation. Den muntliga traditionens betydelse för historieskrivningen uppmärksammades på nytt under 1970-talets slut och debatten om industriminnet tog fart. På Borås Museum intensifierades det här året arbetet och mera vikt än tidigare lades vid försök att närma sig metoden etnologiska undersökningar.

AB Borås Jacquardväveri var nedläggningshotat. AB Borås Handvävnadsindustri var ett teknikhistoriskt unikt företag. Tidigare utförda byggnadsinventeringar av Rydahls Manufaktur AB och Rydals samhälle kompletterades med bl.a. intervjuer. Erbjudandet om en större gåva av trikåmaskiner från 1940-talet blev inkörsporten till inventering av Fritz Sjöbloms Trikåfabrik i Borås.

1970-TALETS TEKOKRIS

Ser man på de textilindustrier som Borås Museum inventerat tiden 1972—1980, är 25 av 54 industrier idag nedlagda, en fabrik nedbrunnen och två rivna, ett fabrikskomplex och en arbetarbostad.

17 av 54 industrier inventerades, därför att de hörde till den första generationen textilindustrier i bygden. Det var spinnerier, och väverier från 1850—1900-talets början i Viskans dalgång. I nästa inventeringsfas kom trikåfabrikerna. De sista åren har konfektionsindustrin börjat dokumenteras.

	Inventerade textil- industrier 1972—1980	Av dessa i produktion 1981
Spinnerier	3	3
Väverier	22	11
Trikåindustrier	16	8
Konfektionsindustrier	13	9

Tekoindustrins nedgång under 1970-talet återspeglas delvis i inventeringsstatistiken. Vad siffrorna i realiteten betyder för enskilda människor och samhällen kommer oftast inte fram genom det insamlade källmaterialet.

METODIK: RÄDDNINGSAKTIONER

Inventeringen av en textilindustri i Sjuhäradsbygden under 1970-talet har så gott som alltid varit en form av räddningsaktion. Det har varit Borås Museums intention att i första hand bevara bilder, ritningar, produkter, ibland maskiner, flera gånger arkiv eller delar av arkiv till eftervärlden.

Byggnaderna har varit utgångspunkten. Kring dem har historik, produktionsgång och teknik dokumenterats. Under senare år har inventeringsarbetet utvidgats till att även gälla människorna som hållit produktionen igång. Invervjuerna med arbetarna har varit inriktade på frågor om arbetslivet. Med tanke på den be-

gränsade tid, som inventerarna haft till förfogande, två månader varje sommar, är det ett omfattande material, som trots allt tagits om hand. Kritiskt kan man påstå, att inventeringsarbetet lämnat resultat, som endast skummar ytan av tekoindustrins historia i Sjuhäradsbygden. Hade Borås Museum redan 1972 haft resurser för den regionala verksamheten med en fast anställd tjänsteman, vars uppgift varit att handha och bearbeta insamlat fältmaterial, skulle dokumentationen idag varit mera tillgänglig och samlad för en industrihistoriskt intresserad allmänhet. Då hade det funnits utrymme för fortlöpande bearbetning. Det bör i det här sammanhanget ändå framhållas att det 1972 var framsynt av musei- och landstingsmän i Älvsborgs län att besluta om inventeringsanslag och igångsättning av det långsiktiga dokumentationsprojektet.

De två sista årens industriinventeringar har fått karaktären av etnologiska undersökningar där även nutid dokumenterats. Materialet redovisas i rapporterna "Industrisamhället Rydal" och "Fritz Sjöbloms Trikåfabrik" sammanställda av Karin Ekerman, som arbetat med de båda inventeringsobjekten för Borås Museum under två perioder 1979 och 1980. I fältarbetet har dessutom under den här tiden Nita Lorimer och Eva Lillienberg deltagit. Deborah Thompson var med om arbetet med sammanställning av material från tidigare inventerade industrier.

Rydal valdes ut som ett exempel på ett textilindustrisamhälle, som levt av sitt spinneri sedan 1853 fram till idag. Invånarna i samhället har bott och arbetat i Rydal hela sitt liv i flera generationer. Här finns en unik och väl bevarad bebyggelse från tiden kring sekelskiftet. Då en totalinventering av bebyggelsen i Marks kommun utfördes av Länsmuseet i Vänersborg 1976, klassificerades bebyggelsen i Rydal som kulturhistoriskt värdefull.

Borås Museum hade redan 1973 inventerat Rydahls Manufaktur AB och samhället Rydal vad gäller miljön i sin helhet och de byggnader som hörde samman med fabriken och arbetarnas levnadsförhållanden. Redan då fanns en önskan hos fältarbetarna om att kunna bredda inventeringen med intervjuer om arbetsliv och fritid i det här för bygden typiska textilindustrisamhället. Tillfälle till komplettering kom 1979. Intervjumaterialet från denna senaste inventering bildar stommen i rapporten.

En vandringsutställning med namnet "Sven och bolaget — Rydahls Manufaktur AB" baserad på delar av inventeringsmaterialet, producerades våren 1981 för skolor, bibliotek och arbetsplatser som ett led i Tekomuseums utåtriktade verksamhet. ABF-distriktet i Södra Älvsborgs län stod för tryckningen av utställningskatalogen. Textilarbetaren Sven Westerbergs ord om, och inte minst bilder, från Rydal, blev en rapport i miniformat.

Tekomuseum erbjöds våren 1980 ett komplett rundstickeri med remdrift i orört skick från 1940-talet efter firma Fritz Sjöbloms Trikåfabrik i Borås. Ägarens bortgång föranledde nya planer för lokal- och tomtmark. Den lilla fabriken skulle utrymmas. Det beslutades att stickeriet med ett 20-tal maskiner samt övrig inredning skulle monteras ned och överföras till magasinet på Tekomuseum för att i framtiden kunna återuppbyggas som autentisk trikåindustrimiljö. Gåvan

Rolf Andersson t.v. och Eino Surhaasko, textilarbetare, Rydal lånar ut fotografier och informerar om dem på Borås Museum i samband med utställningsarbete i mars 1981. Foto: Torleif Steinsson, Borås Museum.

ledde till en omfattande inventering av Fritz Sjöbloms Trikåfabrik. Tidigare anställda intervjuades.

FÄLTARBETE

Dokumentationen har bestått av fotografering med svart/vit negativ film av fabrikers och arbetarbostäders exteriörer samt i vissa fall hela miljöer, i samhällena, som direkt byggts upp kring en fabrik. Då det varit praktiskt möjligt har interiörbilder tagits av människor i arbete eller hemma i bostaden. För museets pedagogiska verksamhet finns även ett fåtal diapositiva färgfilmer. En viktig del i fotoarbetet har varit insamlingen av värdefulla äldre fotografier i företagets eller privatpersoners ägo, vilka lånats in för reprofotografering. Museets fotograf har bearbetat fotomaterialet. Fältparbetarna har själva fotograferat under inventeringarna. Bristande kunskap och vana förutom många gånger krävande ljusförhållanden har naturligt nog givit ett kvalitetsmässigt ojämnare fotomaterial, än om en yrkesutbildad fotograf varit den som höll i kameran.

I de fall där fabriken är i produktion och företagsarkiven fortfarande är i företagets ägo och där äldre arkivmaterial överhuvudtaget bevarats, har förteckning gjorts över innehållen. Flera företagsarkiv från nedlagda industrier har räddats i sin helhet eller delvis gallrats och överförts till Borås Museums arkiv (se särskilt register). Några företagsarkiv från textilindustrier i Sjuhäradsbygden har tagits om hand av Landsarkivet i Göteborg. I andra fall har inventerarna inte haft tillgång till företagsarkiven.

Äldre ritningar har byggnadsnämnder och brandförsäkringsarkiv kunnat stå till tjänst med. I de fall då ritningar ej funnits har uppmätningar gjorts av inventerarna. Det har framförallt gällt äldre trähus, såväl fabriksbyggnader som arbetarbostäder.

Som tidigare delvis nämnts har på senare tid även arbetslivet dokumenterats genom ett flertal intervjuer med textilarbetare såväl som arbetsledare. Detta gäller följande textilindustrier: Halla Textil AB, Överlida, Marks kommun, 1975, AB Borås Jaquardväveri 1979, AB Borås Handvävnadsindustri 1979, Rydahls Manufaktur AB, Rydal, Marks kommun 1979—1980 samt Fritz Sjöbloms Trikåfabrik, Borås 1980.

Arbetsledningen har intervjuats om bl.a. företagshistorik, produktion och teknik. Arbetarna har intervjuats om hur de upplevt arbetet, arbetsförhållandena, arbetsmiljön, ledningen och arbetskamraterna, samt om fackligt engagemang.

I Rydal, där Rydahls Manufaktur AB, ”bolaget”, haft inflytande på hela samhället under flera generationer, har arbetarna även intervjuats om vardagslivet under 1900-talet. Av samhällets ca 500 invånare har omkring 40 slumpvis utvalda personer intervjuats. Pensionärer har berättat om arbetet och samhället förr. Tyvärr ville ingen av de tillfrågade pensionerade arbeterskorna ställa upp för en intervju. Så gott som alla som arbetade i fabriken då fältarbetet pågick, utfrågades vid längre och kortare samtal om sitt arbete. Några intervjuades också i sina hem på kvällstid, yngre såväl som äldre, män såväl som kvinnor. De intervjuade är framförallt arbetare, eftersom de är i majoritet i samhället, men även nuvarande och tidigare arbetsledning har intervjuats. Materialet är till stor del beroende av meddelarnas intressen. För att skydda den personliga integriteten har arbetarnas namn utelämnats i rapporterna.

REDOVISNING

I årsboken ”Från Borås och De Sju Häraderna” 1981 redovisas textilindustriinventeringarna dels i ett utförligt register över det arkiverade inventeringsmaterialet, sammanställt företagsvis, dels i form av två sammanfattade rapporter.

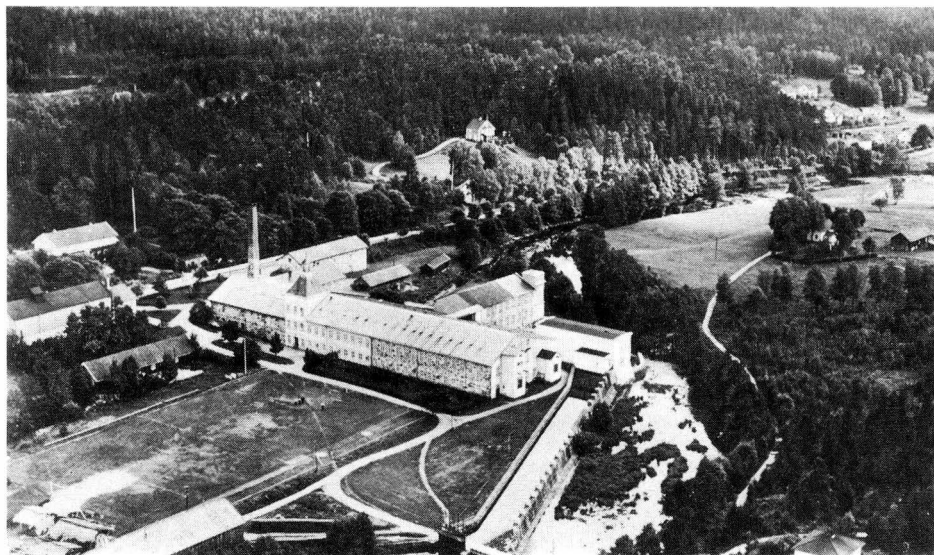
”Industrisamhället Rydal” omspanner tidsperioden 1800-talets mitt till idag. ”Fritz Sjöbloms Trikåfabrik” behandlar framförallt tiden 1930—50-talen. Båda rapporterna bygger framförallt på intervjuer och illustreras med såväl nytagna som äldre fotografier, kartor och byggnadsritningar.

Till alla företagsledare och textilarbetare och andra medhjälpare i inventeringsarbetet runt om i Sjuhäradsbygden, som bemött museets fältarbetare med vänlighet och intresse, framföres ett stort tack. Utan denna medverkan hade insamlingen av textilindustriminnen givit ett magert resultat. Tack vare denna hjälp har källor till textilarnas historia kunnat bevaras för framtiden.

Textilindustrier läggs ned, rivs, byggs ut, ändrar produktion, byter ägare — kedjor av händelser som har haft och har enorma konsekvenser för människor i Sjuhäradsbygden.

Syftet med årsbokens tema är att öka kunskapen om textilindustrins och textilarbetarnas historia i Sjuhäradsbygden.

Rydahls Manufaktur AB på 1930-talet. Foto Aero Materiel AB, Stockholm. Bildkälla Nordiska Museet, Stockholm.

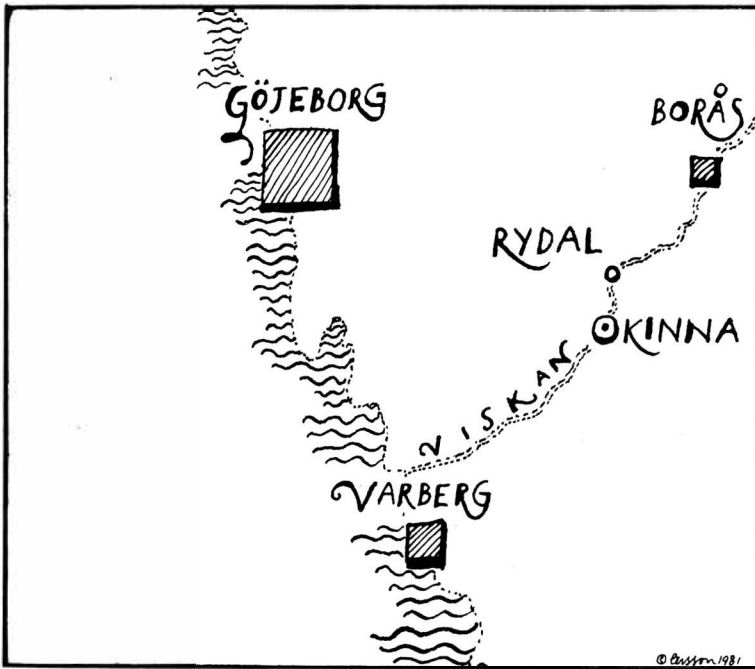
INDUSTRISAMHÄLLET RYDAL INVENTERINGSRAPPORT

AV
KARIN EKERMAN

Rydal är ett av flera små industrisamhällen i Sjuhäradsbygden i Västergötland som vuxit upp kring en textilfabrik — i detta fall ett spinneri.

Produktionen är än idag igång, om än i förminskad skala. Bebyggelsen är jämförelsevis välbevarad. Flertalet byggnader från 1800-talets senare hälft samt från sekelskiftet finns kvar utan att några större förändringar gjorts. Rydal står som ett monument över en epok inom svensk industri- och kulturhistoria. Det är ett angeläget riksintresse att denna miljö dokumenteras, bevaras och vårdas för framtiden.

Följande redovisning bygger till större delen på ca 40 intervjuer med arbetare med tillägg och jämförelser ur litteratur och arkivmaterial. Intervjuerna, vissa

"Rydahl är beläget i Seglorå socken ½ mil från Seglereds gästgivaregård samt Sven Eriksons fordna hem, Kinna, 6½ mil från Warberg och 2½ mil från Borås . . ." Ur "Sveriges Industriella Etablissementer", Kellberg & Åström, 1870. Karta Lasse Persson 1981.

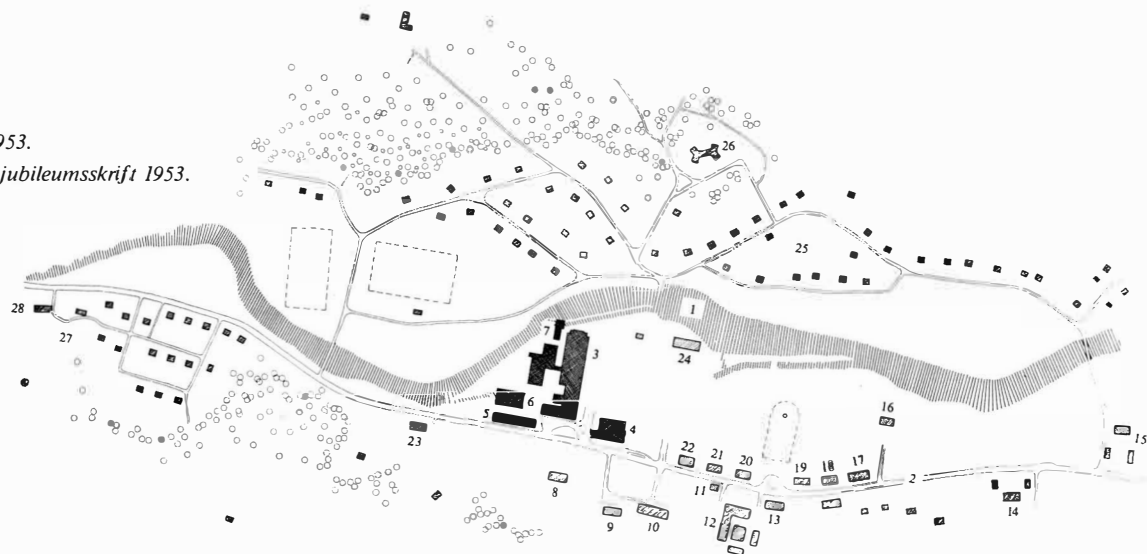
arkivstudier samt fotografering gjordes under ett par månader vintern 1979—80 för att komplettera tidigare gjorda byggnadsinventeringar. Rapporten är illustrerad med nytagna och gamla fotografier, kartor samt byggnadsritningar.

För att skydda den personliga integriteten har de olika arbetarnas intervjuer sammanställts till en redovisning av samhället Rydal, där namnen utelämnats. Endast uppenbara felaktigheter i informanternas påståenden har därvid rättats. En rapport av denna typ bör vid en noggrannare vetenskaplig analys kopplas till ytterligare befintligt källmaterial i form av företagsarkiv, offentliga myndigheters arkiv, fackföreningsrörelsens arkiv m.fl.

Syftet med denna rapport är främst att ge en liten inblick i hur arbetarna upplevt sin situation i fabriken och i samhället i övrigt under 1900-talet. Många människor i industrisamhällen runt om i Sverige har levt på liknande sätt som Rydalsborna. Denna period i industrialismens historia faller emellertid snart i glömska utan att ha dokumenterats i tillräckligt hög grad. De dokumentationer som gjorts, är främst i form av företagsmonografier, vilka ofta endast ger den kommersiella och tekniska delen av utvecklingen. Det är av vikt att också låta nu levande människor få berätta om sitt arbetsliv och sin fritid för att sprida kunskap om fabriksarbetets och fabriksarbetarnas historia.

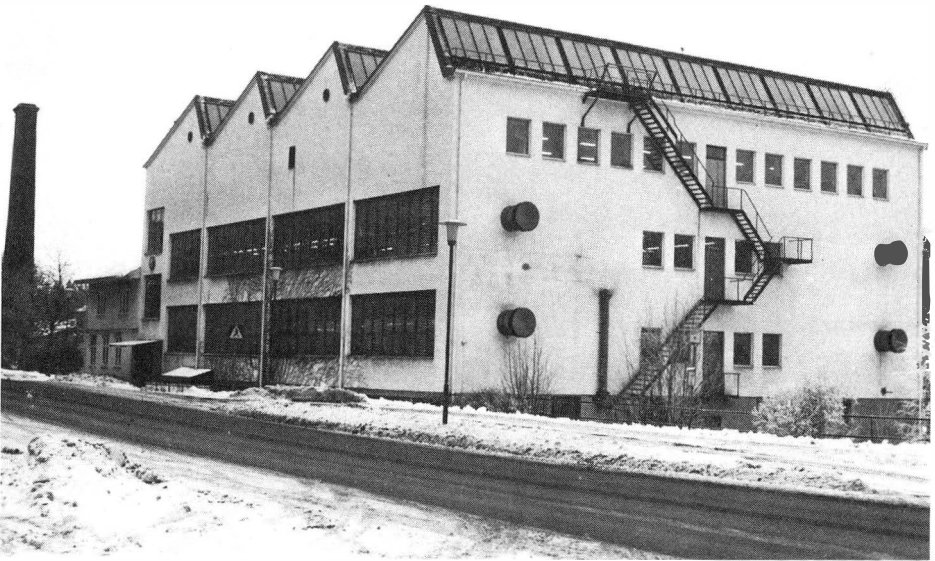
Plan över Rydahl 1953.
Ur Rydahlsbolagets jubileumsskrift 1953.

1. Ån Viskan.
2. Riksväg 41, Borås-Varberg
3. Gamla fabriken från 1853, (rens, kardrum och spinneri).
4. Nya fabriken från 1937 (tvinneri, rullavdelning). På 1800-talet låg här ett virkesupplag intill den numera igenfyllda "gamla kanalen".
5. F.d. bomullsmagasinet med balbrytning, från 1853.
6. Nuvarande råvarumagasinet från 1950-talet.
7. Kraftstationen från 1916.
8. Vårdshuset Spinnaren f.d. disponentbostad från 1870-talet.
9. Garage, f.d. stall, från 1907.
10. Bergsåter, bostadshus sedan 1940-talet f.d. "Oxalagårn".
11. Antikbod, f.d. mangelbod och bageri, från 1920-talet.
12. Ladugård, revs på 1960-talet.
13. ICA-affär, f.d. Rydahls Minuthandel, från 1917.
14. Skola från ca 1915.
15. Ryds Nedergård, delvis från 1790-talet, f.d. bostad för gårdarihandlare. Flyglarna har bl.a. använts som bio, festlokal, kurslokal, affärslokal och sjukhus.
16. Westmanska huset, bostadshus, f.d. småskola och pensionärshem, från 1860-talet.
- 17—23 Arbetarbostäder från 1870- till 1910-talet.
17. "Seglorabergetsbaracken" f.d. mangårdsbyggnad till Seglorabergets gård, ditflyttad och tillbyggd ca 1900, även kallad "Snurrarebacken".
20. Post.
22. "Runnabönninga".
23. "Hemgården", "Klämman", barndaghem sedan 1920-talet. På 20- och 30-talet inackorderingshem för inflyttade fabriksflickor.
24. Lada. Tidigare låg här arbetarbostaden "Åbönninga" vilken revs ca 1915.
25. Egnahemsområdet "Sparven" eller "Klutakullen" från 1920—40-talet.
26. "Stjärnhuset", hyreshus från 1950-talet.
27. Egnahemsområdet "Svalan" från 1920—40-talet.
28. Föreningshuset från 1931.

Gamla fabriken från 1853. Foto 1980.

Nya fabriken från 1937. Foto 1979.

SAMHÄLLET RYDAL — BESKRIVNING

På vägen mellan Varberg och Borås, som delvis följer ån Viskans lopp, åker man genom flera små samhällen. Ett av dessa domineras i sin centrala del från vägen av en äldre huslänga av granit, en stor fristående skorsten, en modernare vit byggnad samt ett flertal gamla vita trähus. Detta är industrisamhället Rydal med sitt spinneri och sina arbetarbostäder.

Stannar man upp och tittar närmare upptäcker man, att det finns en äldre fabriksbyggnad och en yngre. Den äldre är från 1800-talets mitt, om- och tillbyggd i början och mitten av 1900-talet. Det är en trevåningsbyggnad i granit med vitre-veterat torn samt tillhörande magasinlänga från samma tid, även den i granit. Därintill ligger den yngre fabriksbyggnaden i funktionalistisk stil från 1930-talets slut. Kontorsdelen, en oljevit träbyggnad från 1800-talets slut är sammanbyggt med den yngre fabriken. Mittemot den äldre fabriksbyggnaden ligger den f. d. disponentvillan, numera värdshuset Spinnaren, från 1870-talet. Det är en vitmålad träbyggnad omgiven av en stor trädgård. Huset är karakteristiskt för områdets tjänstemannabostäder från den tiden. Sedan Rowells postorderfirma, som hyrde lokal i fabriken, lagt ner sin lagerförsäljning i Rydal i mitten av 1970-talet, är det främst värdshuset som ser till att det blir liv och rörelse i samhället.

Längs med Varbergsvägen ligger även ett flertal arbetarbostäder, vita träbyggnader från 1870—1910-talet. Bland arbetarbostäderna märks bl.a. f.d. man-

F.d. disponentbostaden från 1870-talet, numera värdshuset Spinnaren. Foto 1973.

Värdshuset Spinnaren 1979.

Köpman Hans Svensson på väg ut från posten 1979.

Varbergsvägen ca 1905. Arbetarbostäder byggda på 1890-talet. På staketet satt ungdomarna förr'' som andra höns på en pinne''.

Arbetarbostäderna från 1890-talet längs Varbergsvägen 1980.

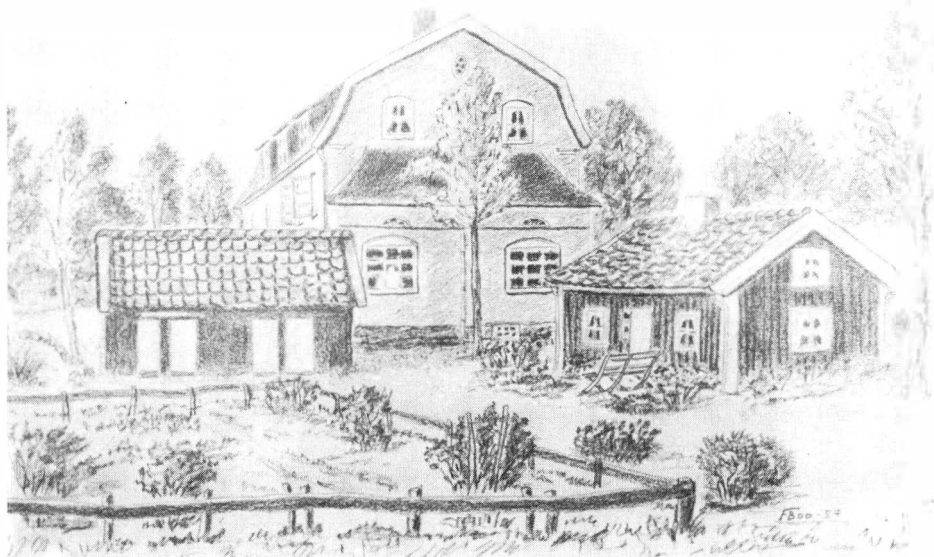
Ingers Antikbod, f.d. mangelbod och bakstuga, byggd på 1920-talet. Foto 1980.

gårdsbyggnaden till Seglorabergs gård, ditflyttad och tillbyggd ca 1900. En av arbetarbostäderna, den s.k. Hemgården, användes sedan 1920-talet som barndaghem. På 1920—1930-talet hyrdes övervåningen där ut till inflyttad arbetskraft. I en annan arbetarbostad finns numera ett postkontor. En liten vitreveterad byggnad från 1900-talets början, som ligger snett emot fabriken, är idag antikbod. Tidigare var den arbetarnas bakstuga och mangelbod. Rydals Minuthandel är inrymd i en röd tvåvånings tegelbyggnad från 1910-talet. Intill affären ligger PRO:s (Pensionärernas Riksorganisation) lokal i en liten ditflyttad rödmålad parstuga från 1800-talet som tidigare var bostad. Den har en på senare tid tillbyggd farstukvist, s.k. skånk.

Ett stycke från vägen ligger "Oxalagårn" från 1870-talet, sedan 1930-talet ombyggd till bostadshus med allmän tvättstuga. Exteriörens vita locklistpanel på naturstensfot är relativt oförvanskad. I samband med ombyggnaden ändrades husets namn till "Bergsäter". Rydalsborna säger emellertid fortfarande "Oxalagårn" i dagligt tal. Stallet, en grå träbyggnad från tiden kring sekelskiftet, används idag som garage.

I samhällets nordöstra del åt Boråshållet finns det s.k. "Westmanska huset" ett vitt trähus från 1870-talet, som fungerat som bostad, småskola och pensionärshem. Skolbyggnaden i vitt trä med flyglar som byggdes ca 1915 används än idag. Numera har Marks kommun övertagit ansvaret för undervisning och åldersvård. Bortom skolan, åt Boråshållet, ligger Ryds Nedergård med sina flygelbyggnader, vilken vid inventeringstillfället stod tom. Byggnaderna är delvis från 1790-talet med en för området typisk vit träpanelarkitektur. Under senare delen

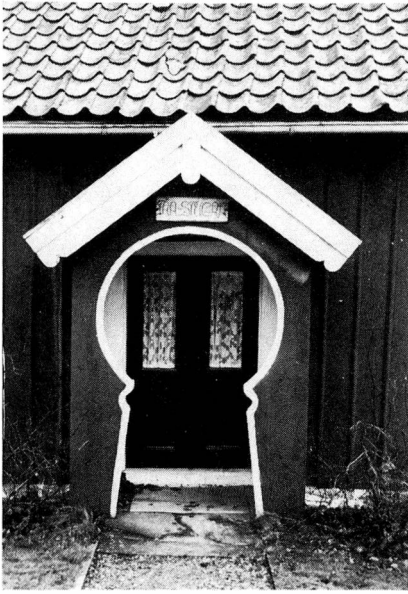

Tåastugan från 1800-talet med Rydahls Minuthandel i från 1917 bakgrunden. Teckning av Filip Boo, Rydal 1957.

Tåastugan 1970.

*Tåastugan har en på 1970-talet tillbyggd fars-
tukvist, s.k. skänk. Foto 1980.*

Stallet byggt 1907. Foto 1980.

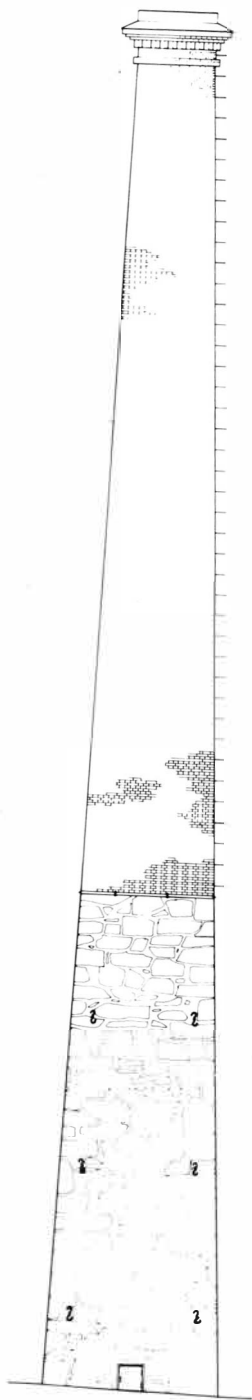

av 1800-talet och första hälften av 1900-talet har gården haft olika funktioner: epidemisjukhus för barn, danslokal, affärslokal, biolokal m.m.

Föreningshuset i ljusgult trä, som byggdes av arbetarna under textilstrejken 1931, ligger i samhällets utkant åt Varbergshället. Två egnahemsområden har vuxit upp i Rydal på var sin sida om Viskans lopp — ”Svalan” och ”Sparven” eller ”Klutakullen”. De första husen började byggas på 1920-talet och byggandet var slutfört på 1940-talet. På senare årtionden har fler bostäder byggts i utkanten av egnahemsområdena. Trots förändringar ger egnahemsområdena, liksom samhället i övrigt, på grund av det genomgående ljusa färgvalet, en tämligen enhetlig karaktär. På 1950-talets början planerades, i den dåvarande högkonjunkturen, byggandet av ett flertal hyreshus samt rivning av de gamla arbetarbostäderna. Den följande lågkonjunkturen innebar emellertid att detta projekt aldrig genomfördes. Endast ett hyreshus, det s.k. Stjärnhuset har byggts.

Det är av vikt att för framtiden vårda den fortfarande jämförelsevis välbevarade och representativa textilindustrimiljön i Rydal. Den bör därför förskonas från plåtfasader, perspektivfönster, grälla plastfärger och rivning vilket skulle förändra samhällets karaktär. Det nödvändiga underhållet bör ske varsamt.

Vägen som på 1800-talet bara bestod av två hjulspår, där människor och djur samsades om utrymmet, är idag den livligt trafikerade, asfalterade riksväg 41. *”De e som ett snöre på vägen av pendeltrafik.”* Flera olyckor har inträffat på senare tid. På 1960-talet blev en 99-årig f.d. fabriksarbetare påkörd. Han brukade, trots varningar, gå rakt ut i vägen utan att se efter om någon bil var på väg. *”Dom får la se sej för”*.

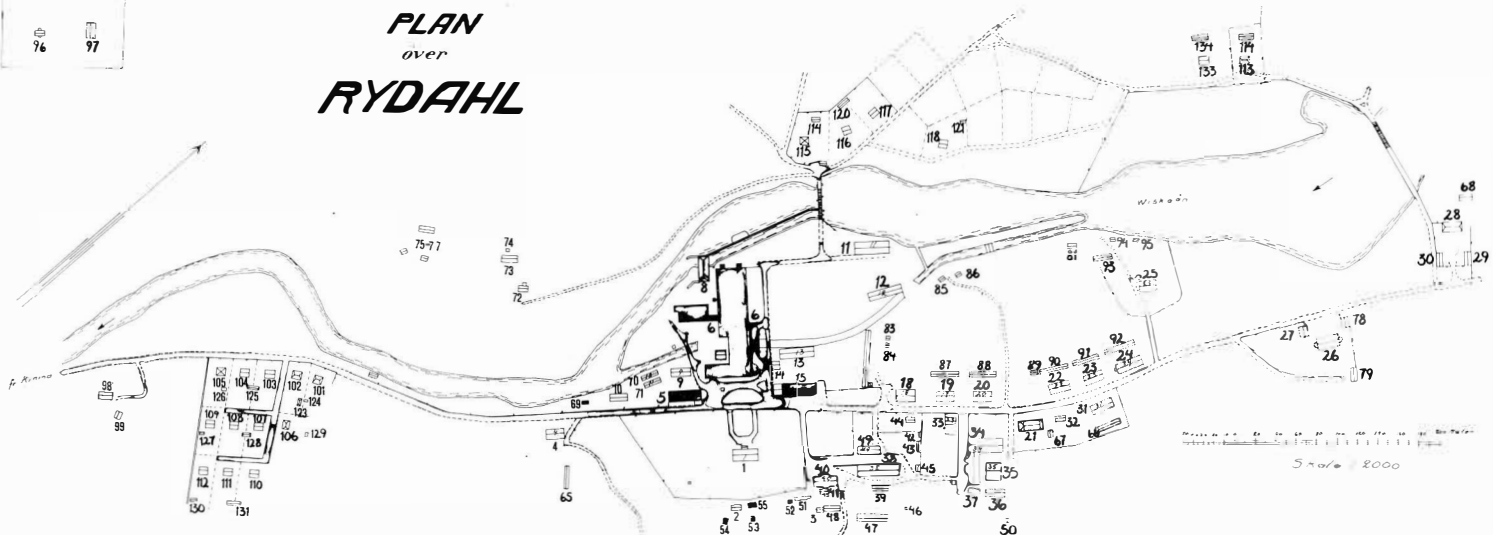
Uppmätning av fabrikksskorstenen 1973 av Arne Hansson och Margaretha Persson.

Johan Petter Westerberg var en av dem som var med om att bygga fabriken på 1850-talet.

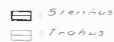
PLAN over RYDAHL

1. Chefsbostad	25. Småskola	49. Vagnslider
2. Vedbod	26. folkskola	50. Bårhus
3. Höns hus	27. Bostad	51. Uthus
4. Hemgården	28. d:o Ryd	52-54. Källare
5. Garnmagasin	29. Sjukhus	55. Tvättstuga
6. Fabriken	30. Tvättstuga	56. Vattencistern
7. Pannhus	31. Bostad	57. d:o
8. Kraftstation	32-33. Bostäder	58. Bostad Backlund
9. Vedlada	34. Ladugård	59-60. Uthus
10. d:o	35. Gödselhus	61. bostad Vråbon
11. Torvlada	36. Magasin	62. d:o Karlsberg
12. Säg	37. Skjul	63-64. Uthus "
13. Spruthus	38. Sädsmagasin	65. d:o Hemgården
14. Bilhus	39. Redskapsbod	66-67. d:o till 31 o 32
15. Kontor	40. Stall	68. d:o till Ryd
16. Bomullsmagasin	41. Gödselhus	69. Tvättstuga
17. båthus	42-43. Höns hus	70-71. Avfallsmagasin
18-20. Bostäder	44. Båkstuga	72. Bostad Strömmen
21. Butik	45-46. Höns hus	73-74. Uthus "
22-24. Bostäder	47-48. Uthus	75-77. Flodbåken

78-79. Uthus Folkskolan
80. Vedbod
81. Tvättstuga
82-84. Källare
85-86. Tvättstugor
87-92. Vedbodar
93-95. Uthus Småskolan
96. Bostad Skogsvakt
97. Uthus "
98. Bostad Kalvbacken
99. Uthus "
100. Tvättstuga
101-112. Bostäder
113-114. Börjessons
115-118. Bostäder
119-122. Uthus
123-131. d:o
132. d:o
133-134. Furulund

Upprättad år 1904. Axel J. G. G.

SVEN ERIKSON

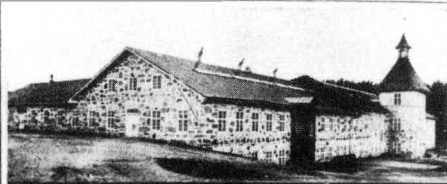
RYDAHLS MANUFAKTUR A.B.

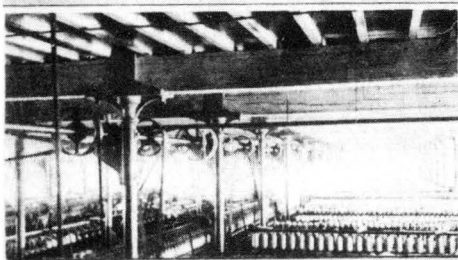
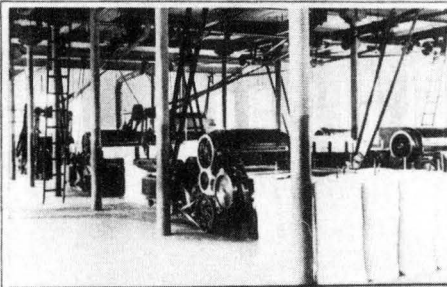
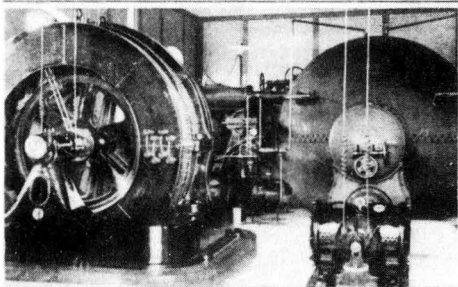
JOH. ERIKSON

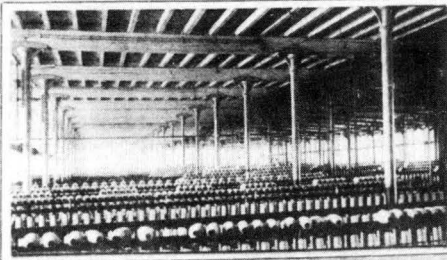
FABRIKEN FRÅN LÖDEN

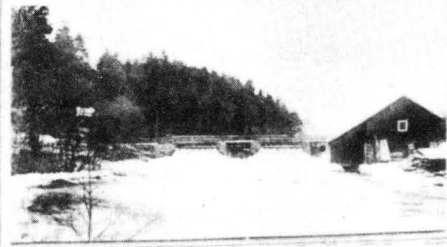
FABRIKEN FRÅN HERBO

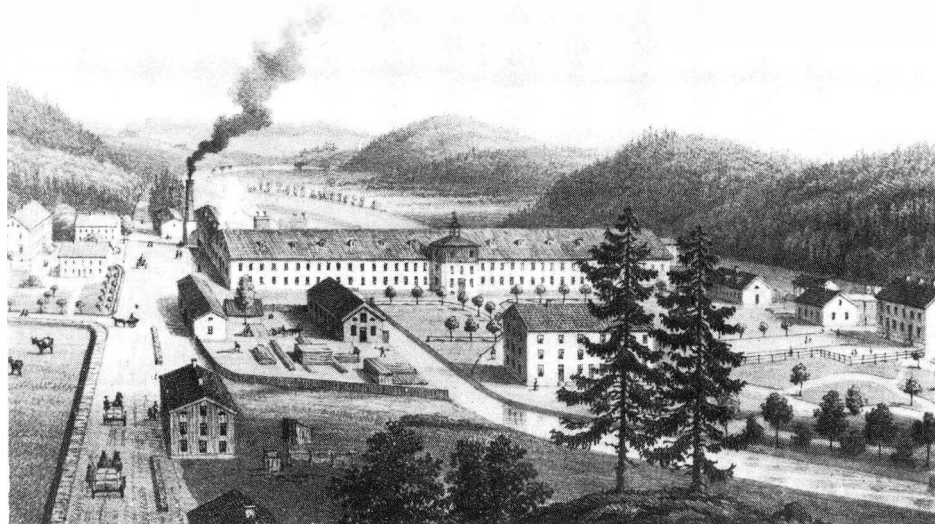
KARDRUMMET

SPINNRUMMET

Affisch Rydahls Manufaktur AB. Foton tagna i samband med 50-års jubiléet 1903.

Rydal. Ur "Sveriges Industriella Etablissementer" Kjellbergs & Åström 1870. Märk kanalen som går in under fabriken och driver en turbin där. Kanalen är numera igenfylld. Disponentsbostaden längst t.v. har på bilden fortfarande flygelbyggnaderna kvar. De revs 1915. T.v. om kanalen där numera effektivvinneriet från 1950 ligger, fanns ett magasin och ett virkesupplag. T.h. om kanalen ligger arbetarbostaden "Kanalböninga" som revs 1915 liksom arbetarbostaden "Åböninga" längst t.h. på bilden. I byggnaden närmast t.h. om fabriken finns smedjan och snickeriverkstaden. Där intill ligger sågen. På vägen kör hästskjutsar med bomullsbalar. Korna t.v. hör till bolagets jordbruk.

RYDAHLS MANUFAKTUR AB

FÖRETAGSHISTORIK

Förläggaren Sven Erikson, som startade Sveriges första mekaniska bomullsväveri, Rydboholms Konstväveribolag 1834, tog även initiativ till Rydsdahls Bomullsspinneri 1853 tillsammans med andra intressenter i bomullsgarn. Nästföljande år bildades aktiebolag med Sven Erikson som styrelseordförande och firmanamnet ändrades till Rydahls Manufaktur AB. Redan i juli 1854 kunde spinneriet leverera garn till Rydboholm. 1927 övertog Kinnaströms Väveri AB samtliga aktier i Rydahls Manufaktur AB och Rydahl blev dotterbolag till Kinnaström. Rydboholmsbolaget köpte sedan, efter Kinnaströms nedläggning på 1960-talets slut, upp aktierna till 100%.

Anledningen till Rydahlsfabrikens placering, var det fall som fanns vid Ryds gård, Seglora socken. Detta fall var redan på 1600-talet omnämnt i en rättstvist mellan gårdarna Ryd och Ginkalunda. Båda parter ansåg sig ha rätt att nyttja fallet. Tvisten kulminerade i slagsmål och dråp.

Spinneriet grundades 1853. Foto 1973.

Företagets storlek ökade snabbt liksom antalet anställda. Fler och fler byggnader växte så småningom upp kring spinneriet: arbetarbostäder, ladugård, såg, smedja, affär, allt i bolagets ägo.

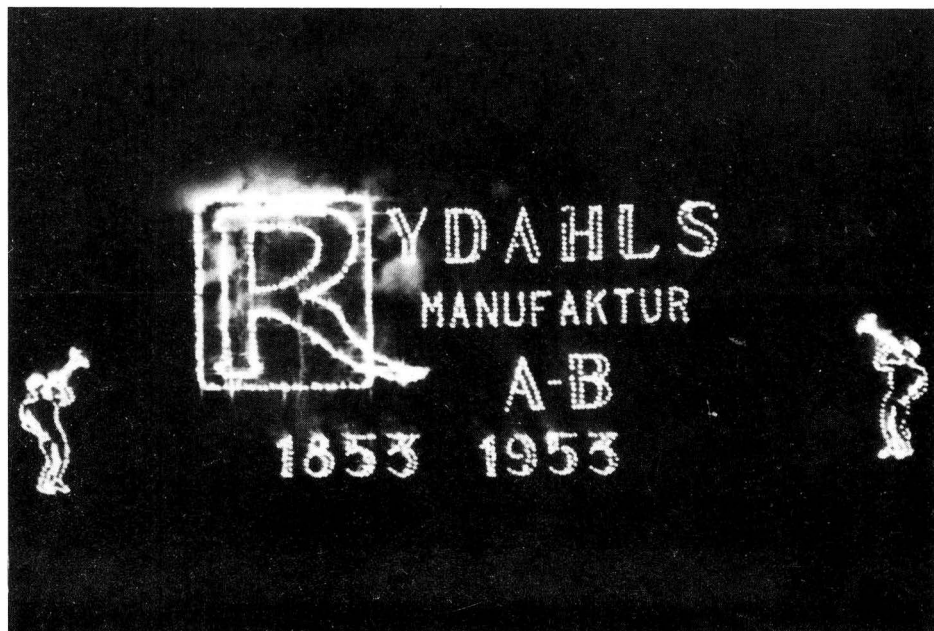
För att ge ett mått på företagets storlek vid olika tidpunkter kan nämnas att spinmaskinernas spindelantal var ca 8 000 1854 mot ca 16 000 redan 1856, ca 18 000 1911, 30 000 1937 och ca 33 000 1953. 1967 lades spinnningen så gott som ned och man övergick till effekttvinning. Tillverkningen 1855 uppgick till 83 923 buntar bomullsgarn (= 377 653,5 kg). 1900 uppgick den till 167 976 buntar bomullsgarn (= 755 892 kg).

Redan 1854 hade bolaget 206 anställda jämfört med ca 500 1870, ca 350 1950 och ca 70 1980. De senaste decennierna har det börjat gå sämre för företaget med ändrad produktion och permitteringar som följd. Under 1981 beräknas arbetarantalet minska till ca 35.

Vid det här laget har Rydahls fabriker hunnit med att fira både 50-, 75- och 100-årsjubileum. I Borås Tidning skrev man med anledning av 50-årsjubileet 1903:

”En minnesfäst firades i går på Rydahl, i det Rydahls Manufaktur Aktiebolag då högtidlighöll femtioårsdagen av sitt stiftande. 1853 stiftades bolaget och 1854 sattes dess spinneri i gång samt har sedan utvecklats till den betydande fabriksanläggning det nu är.

Det vackra Rydahl strålade i försommarens hela friska fägring, klädt i skrud. Sommarvädret var det mest strålande.

Fyrverkeri på fabriksväggen vid 100-årsjubileet 1953.

I hufvudbyggnadens stora rikt dekorerade sal gafs middag för ett 60-tal personer.

Före middagen öfverlämnade bolagets direktör Joh. Erikson Patriotiska sällskapets guldmedalj till värkets tekniske ledare ingenjör Gust. Stenberg, som i 27 år med stor plikttrohet och framstående skicklighet värvat i bolagets tjänst.”

FÖRETAGSLEDNING

Med undantag för den förste engelske spinnmästaren var ”mästaren” på 1800-talet den som hade störst inflytande i fabriken och i samhället i övrigt. Han var den man som arbetarna hade störst kontakt med. Efter ett flertal spinnmästare som endast stannade kort tid i yrket, började Gustaf Stenberg 1876 och var sedan kvar till 1914.

Titeln verkställande direktör infördes 1912 och innehades först av David Lindahl och därefter av Clas Erikson. Den som de intervjuade arbetarna har haft mest kontakt med är dock Torsten Ek. Han tillträdde 1914 som ingenjör och blev disponent 1921. Då han 1930 fick direktörstiteln innebar det inte några större förändringar av den roll han redan tidigare haft som chef för fabriken och för hela samhället. Torsten Eks betydelse för Rydal har förmodligen samband med att han hela tiden varit bosatt i samhället.

MENU	VINER
 <p>Smörgåsbricka</p> <p>Klar sköldpaddssoppa</p> <p>Rökt lax med spenat och ägg</p> <p>Blandad kött med legymer</p> <p>Färsk sparris</p> <p>Kyckling med sallad</p> <p>Parfé, krokant</p> <p>Ost och kex</p> <p>Frukt</p> 	 <p>Sherry pale</p> <p>Madeira</p> <p>Bordeaux</p> <p>—</p> <p>Johannisberger</p> <p>—</p> <p>Louis Roederer, Carte Blanche</p> <p>G. H. Mumm & Co., Cabinet Crémant</p> <p>Pommery sec</p> <p>—</p> <p>Apollinaris</p> <p>—</p> <p>Champagne</p> <p>—</p> <p>Portvin, Braganza</p>

Jubileumsmenu 1903.

Då Torsten Ek avgick 1953 i samband med Rydahlsbolagets 100-årsjubileum, försvann företagets siste "patron". Enligt Rydalsborna fungerade aldrig efterträdaren Ragnar Erikson som "patron" på liknande sätt som tidigare Gustaf Stenberg och Torsten Ek. Detsamma gäller den nuvarande direktören Rune Berglund, som tillträdde 1978.

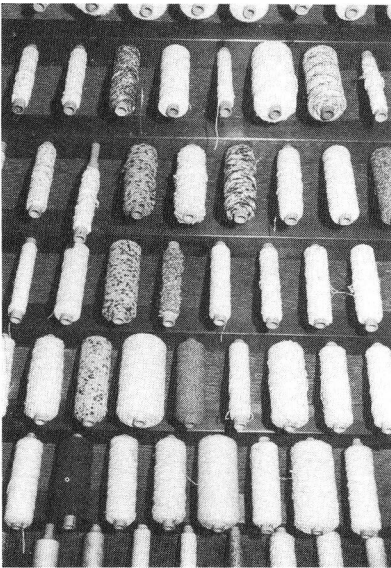
”— Rydal hade ett mycket isolerat läge, säger hr Rydin och det kom att bli ett i högsta grad patriarkaliskt samhälle. Direktörerna skulle bestämma allt i samhället. Så var det under direktör Torsten Eks tid och så var det under ingenjör Stenbergs tid och tidigare.”

Västgöta Demokraten 19.10.1972

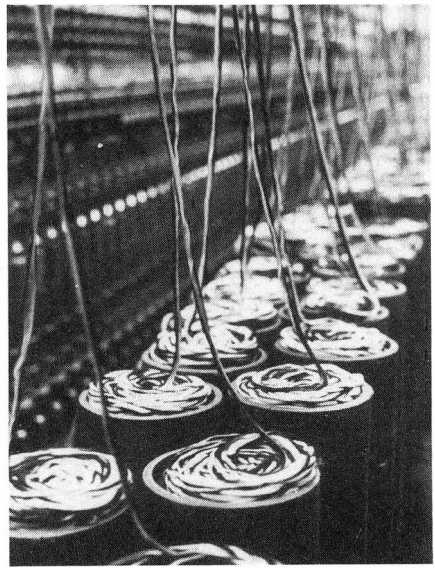
PRODUKTION OCH RÅVAROR

Den huvudsakliga tillverkningen i Rydahlsfabriken har bestått av spunnet bomullsgarn för olika typer av bomullsvävnader, till en början entrådigt, senare även två- och flertrådigt. Numera produceras främst effekttvinnat syntetgarn till möbeltyger. Effekttvinningen innebär att garnet ges en ojämn yta genom att öglor bildas. Redan på 1920-talet började man på Rydahl tillverka effektgarn, men först på 1970-talet blev effektgarnstvinningen dominerande.

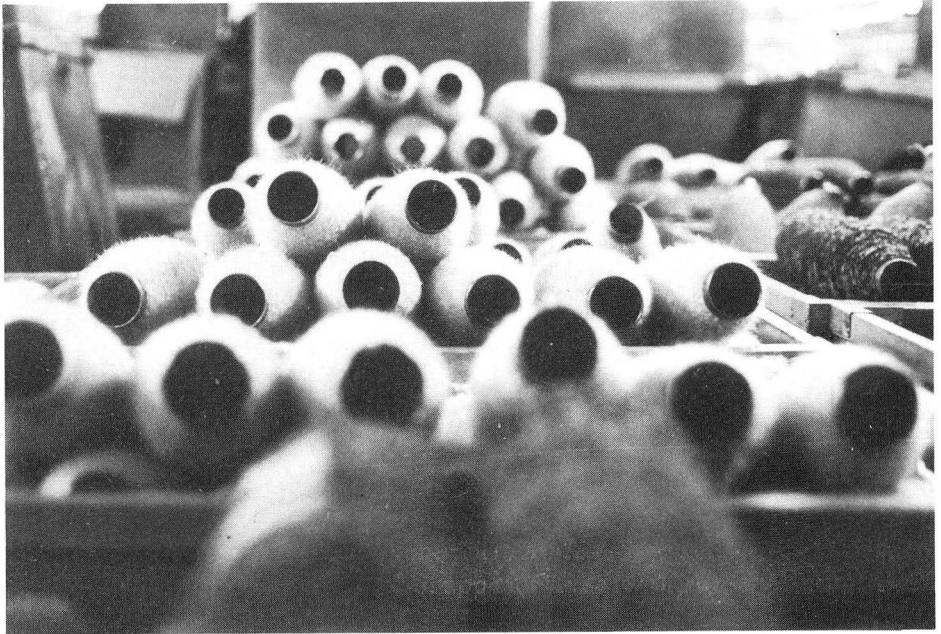
Innan bomullen fr.o.m. slutet av 1800-talet sändes med tåg från Göteborg till Kinna, var det hästskjutsar som transporterade bomullen från Göteborg till Rydahl. Råvaran var mest amerikansk bomull som importerats via England. På 1860-talet minskade produktionen på Rydahl. Det berodde på bomullsbrist förorsakad av amerikanska inbördeskriget. Ingen amerikansk bomull exporterades. Man var då helt hänvisad till den ostindiska marknaden.

Effekttvinnade bomulls- och rayongarnar ur bolagets tidigare produktion. Foto 1981.

Ljusa och mörka band tvinnas samman i effekttvinneriet. Foto 1980.

Dagens produktion av effektvinnade syntetgarner till möbiltyger. Foto 1980.

”De mer än ledsamma amerikanska förvecklingarna, som för industriidkare i alla världens länder haft de mest bekymmersamma följder synnerligast genom sin långvarighet, har naturligtvis hvilket är allom bekant, på bolagets rörelse utöfvat ett inflytande som ingen före Amerikanska krigets utbrott någonsin kunnat ana, och thyvärr, finns det för närvarande ingen utsigt till snar förändring deri.”

Ur sammanträdesprotokoll fört vid bolagsdirektionens årsmöte 2.5.1864.

Fram till första världskriget var det omväxlande goda och dåliga tider vad gäller råvarutillgången. I samband med första världskriget var det så stor bomullsbrist, att försök med pappersinblandning gjordes. Detta förbjöds emellertid av myndigheterna. P.g.a. råvarubristen tvingades man lägga ner produktionen helt en tid. Arbetarna sysselsattes då bl. a. med torvupptagning, skogsarbete och vägbygge. *”Bolaget förlorade mycket, men disponent Ek sa: ”Den dan kriget är slut, måste vi ha folk här.”*

”Den tid fabriken stod stilla, på grund av materialbrist, hade de manliga arbetarna full avlöning, de kvinnliga delvis. En stor del av personalen sysselsattes med byggnadsarbete samt på en mosse som sålunda gjordes användbar, och i skogarna.”

Borås Tidning 28.11.1919

Enligt några arbetare fick man vänta länge innan bomullen kom efter första världskriget, eftersom företaget svartlistats p.g.a. försäljning till tyskarna.

Under första världskriget lades produktionen ner under en tid. Då sysselsattes en del av arbetarna med vägarbete.

”Bomullen såldes till Tysken, så fabriken stoppades och arbetarna fick gå på nödhjälsarbete.”

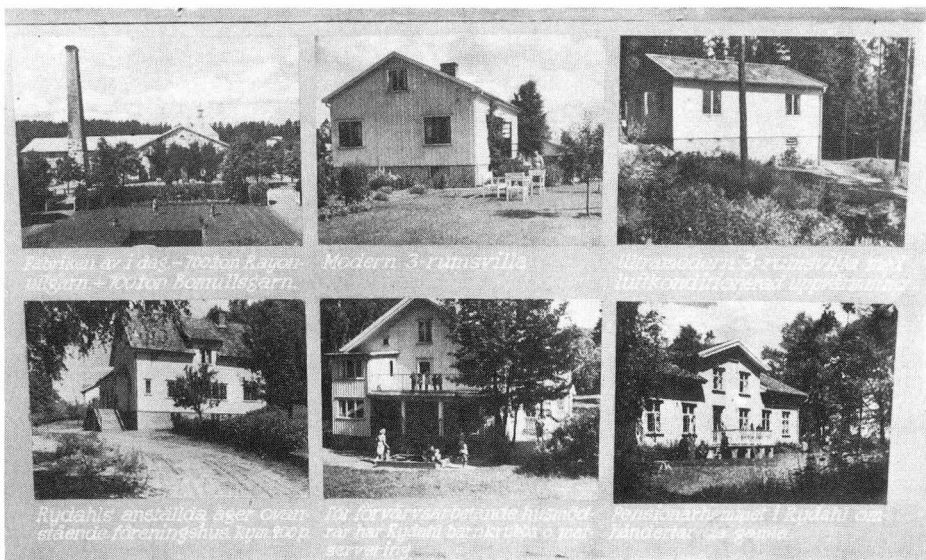
**Nertecknat 1958 av en
arbetare i Rydal, född 1888**

Efter vapenstilleståndet blev garnet, efter en tid av stor efterfrågan, svårsålt med anledning av de höga priserna, och fabriken tvingades åter stänga ett halvår i brist på order. Mellan krigen har Rydahlsbolaget haft full sysselsättning.

Även under andra världskriget gav krigsekonomin fabriken mycket att göra. Det var emellertid tidvis permitteringar p.g.a. råvarubrist. En del textilarbetarhustrur, som inte tidigare fabriksarbetat, började nu i fabriken. Deras män var inkallade, och de statliga familjebidragen var låga. Efter kriget ökade konsumtionsförmågan och produktionen stod på sin höjdpunkt 1949. I och med den möjliga produktionsökningen efter kriget blev också behovet av arbetskraft större. Rydahls fabriker annonserade efter arbetare i flera svenska tidningar bl.a. Gotlänningen, och disponent Ek uttalade sig om arbetskraftsbristen i lokaltidningen Västgöta-Demokraten.

”Det är arbetskraftsbristen, vilken även vi haft en del kännning av, som gör att både maskinerna i fabriken står stilla och bostäderna tomma, framhåller disponent Ek för VD. Vi har för närvarande cirka 325 anställda i bolagets tjänst och skulle behöva omkring 350. Det är ju tråkigt att maskinerna skall behöva stå stilla inom en när det gäller textilindustrin så betydelsefull nyckelindustri som spinnningen . Vi framställer nu garnerna betydligt billigare här hemma än vad vi kan importera dem för.”

Västgöta-Demokraten 4.9.1947

Då det var brist på arbetskraft efter andra världskriget gjorde bolaget reklam för fabriken och samhället. Utställningsmaterial 1949. Rydahls Manufaktur AB.

Rayongarn (cellul, viskos) hade man börjat spinna på Rydahl redan på 1930-talet, parallellt med bomullsgarn, men först under 2:a världskriget spanns det i större omfattning. Rayongarnet såldes först mest för tillverkning av kläder och draperier, senare också till s.k. cordgarner för bil- och cykeldäck. På 1950-talet importerades bl.a. rysk kortfibrig bomull, vilken var mer lättarbetad för den Rydahlska maskinparken, än t.ex. den långfibriga egyptiska bomullen, som importerades på 1930-talet. På 1960-talet började man även satsa på acryl, som bl.a. gick till trikå- och gardintillverkning. Man började vid den tiden så gott som uteslutande, gå in för framställning av syntetgarner. Eftersom Rydahl levererade en stor del av sitt garn till moderbolaget Kinnaströms Väveri AB, hade materialförändringen ett direkt samband med Kinnaströms svårighet, att med rimlig förtjänst sälja sina bomullstyger, beroende på den stora konkurrensen från billiga importvaror.

Större delen av rayongarnet levererades 1980 från Svenska Rayonaktiebolaget i Älvenäs utanför Karlstad. Den mesta acrylen köps från Courtaulds, England. Garnet färgas av leverantören.

På 1860-talet anlades ett blekeri i den del av gamla fabriken där numera snickareverkstaden ligger. Det lades ner i samband med att Rydahl blev dotterbolag till Kinnaströms Väveri AB 1927.

FÖRSÄLJNING

Rydahl har inte någon speciell anställd försäljare. Det är VD och fabrikschefen som står för kontakterna utåt. Bolaget behöver enligt fabrikschefen inte göra någon särskild reklam för sina garner, eftersom köparna är så få och därmed lätta att kontakta.

1980 finns endast 13 möbelygsväverier i Sverige. Några av de större uppköparna av Rydahlsgarner är Kristianstads Yllefabrik, Karlstad Spinneri, Rosenhills väveri i Kinnahult och Uddebo väveri. På 1960-talet såldes garn till bl.a. Ludvig Svenssons väveri i Kinna, Borgs väveri i Kinnahult och Jakobsdals Kamgarnsspinneri i Borås. Före Kinnaströms nedläggning 1967, gick en stor del av produktionen dit. Under både 1800- och 1900-talet har mycket garn levererats till Rydboholmsbolaget.

Exporten var förr så gott som obefintlig, men 1980 går 42% av produktionen på export till de övriga nordiska länderna.

På senare tid har efterfrågan på Rydahlsbolagets effektgarner minskat. Det har blivit modernt med plysch- och skinnmöbler.

DRIFTSINSKRÄNKNINGAR

I samband med Kinnaströms nedläggning 1967 tvingades ca 100 av de ca 250 anställda på Rydahl sluta. Man trodde då, att det skulle bli nödvändigt att successivt minska personalstyrkan till ca 50 personer. Det blev inte så illa som man befarat, 1980 finns ungefär 70 arbetare kvar, varav ett 30-tal återanställts efter en tids friställning. De som friställdes 1967, oroade sig inte så mycket vid varseln, åtminstone inte de yngre, eftersom det enligt arbetarna var lättare att få arbete då.

”Den rådande textilkrisen under 1960-talet kom i hög grad att förändra förhållandena i Rydals lilla samhälle. Strukturrationaliseringen i Rydal blev ett bakslag för samhället. Orsaken till krisen var textilimporten från låglöneländer, som konkurrerade ut de tyger, som var tillverkade av bolagets garner. 1966 kunde man från Portugal köpa tyg för 1,30 metern, vilket på Kinnaströmsfabriken betingade 3,40 pr meter. Importen från Portugal ökade under tiden 1959—1965 med 400%. Årsomsättningen i Rydal, som 1965 var 4,8 miljoner kronor, var 1969 endast 2,6 miljoner kronor. Det blev en omläggning vid företaget som endast kunde behålla ca 100-talet arbetare. Det var ett hårt slag för Rydal.

Arbetsförmedlingen i Kinna fick nu försöka ordna nyanställningar för de friställda. Man inrättade för detta en filial i Rydal under några månader. Vid avvecklingen 1967 anmäldes 136 arbetslösa i Rydal, men man lyckades snart placera 65 av dessa inom nya arbeten vid ett 30-tal nya företag i Mark, Viskafors och Borås. Det blev nu utpendlingar från Rydal för dessa arbetare. Men man kunde bo kvar i sina egna hem i Rydal. Flera nya företag etablerade sig i Rydal och flera personer i Rydal kunde beredas arbeten i dessa. Det avvecklade spinneriet hyrdes av Rowells postorderföretag, som kunde anställa ett 25-tal personer 1968. Fågel Blå har en mattillverkning. Harald Hansson förvärvade byggnaderna på Ryds gård för en manufaktur försäljning. Biet heter en annan liten affär med hemslöjds- och presentsaker. Den förnämliga disponentbostaden, som uppfördes i början av bo-

lagets tillkomst har sålts och omändrats till en restaurang med namnet Spinnaren.”

Västgöta-Demokraten 19.10.1972

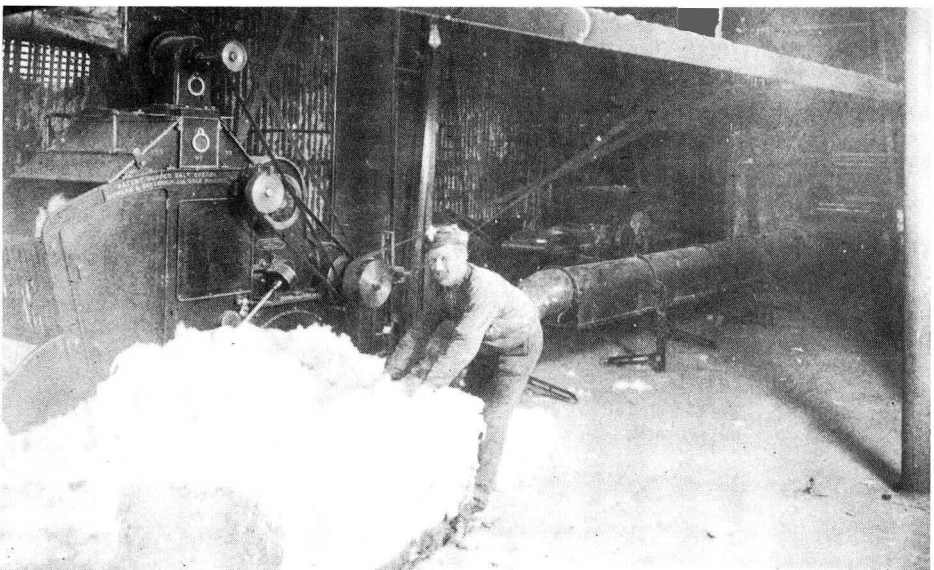
Ovanstående kan jämföras med vad som hände med arbetarna då det var dåliga tider för fabriken på 1850-talet:

”I afseende av arbetspersonalen beslöts att tills vidare qvarhålla samme och att så långt tillfälle medgifver för dem anskaffa arbete, då de böra erhålla full dagspenning per dag de deremot som ej kunna användas eller hvartill arbete saknas erhålla två tredjedelar af den vanliga dagspenningen.”

Ur Rydahlsbolagets sammanträdesprotokoll 17.1.1857

”Directionen erkänner gerna att aflöningarna för förlidet år äro höga, så för höga i förhållande till tillverkningen, men vid betraktande af hvad i förregående punkt blifvit omnämnt torde dertill finnas någon förklaring. För övrigt, då Seglora sockens fattigkassa icke kan åläggas att underhålla de arbetare som i följd af dåliga konjunkturer för Rydahl skulle blifva sysslösa, måste det åligga Bolaget att i den onda tiden, då arbete saknas på andra håll, försörja sina arbetare, som i den goda tiden inbringat förtjenst åt detsamma (Bolaget). Är detta klart så inses lätt rättvisan äfven deri att ej afskede sina arbetare på en tid då det är dem aldeles omöjligt att på annan ort förskaffa sig sysselsättning och nödigt uppehälle, dessutom torde kanhända den tidpunkten icke vara aflägsen, då Bolaget för sin fabrik behöver arbetarne och gerna skulle vilja ha dem åter som nu tyckas vara öfverflödiga och ligga detsamma till last.”

Ur Rydahlsbolagets årsberättelse 30.4.1858

Balbrytare Wilhelm Andreasson i magasinet på 1910-talet.

Renseriet i gamla fabriken på 1940-talet. Ur Rydahlsbolagets jubileumsskrift 1953.

Eino Suurhasko lossar en vadd från ett kardverk i rensen i gamla fabriken 1980.

PRODUKTIONSGÅNG — LOKALER, MASKINER OCH TILLVERKNINGSMOMENT.

Råmaterialet förvaras i ett eternitmagasin från 1950-talets början. Tidigare användes 1800-tals längran som magasin tillsammans med en röd träbyggnad, som numera är riven. Då främst bomull användes, uppluckrades den i magasinet i s.k. balbrytare av de engelska märkena Crighton och Howard and Bullough. Därefter blåstes bomullen i en underjordisk ledning från magasinet till ”rensen”, på första våningen i gamla fabriken. Numera dominerar syntetmaterial och ingen balbrytning förekommer längre. Materialet kommer direkt till ”rensen” där det rensas, blandas och parallelliseras i främst Rieter-kardverk från 1930-talet. I ett kardverkssystem bearbetas råvaran mer och mer intensivt i s.k. förskrubb, renskrubb och slubb (ett steg kan utslutas) — på Rydahl användes två-kardverk. Till den sista maskinen kan anslutas en flordelare i vilken det färdigkardade floret uppdelas i smala band, florbänd. Från de flesta kardverken på Rydahl går emellertid vadden i form av rullar till vidare bearbetning i ytterligare kardmaskiner i kardrummet.

Av de ca 60 kardmaskinerna i kardrummet på första våningen i gamla fabriken är ett fåtal av märket Howard & Bullough Ltd inköpta vid sekelskiftet. De används fortfarande och fungerar enligt arbetarna bra. Maskinerna från 1900-

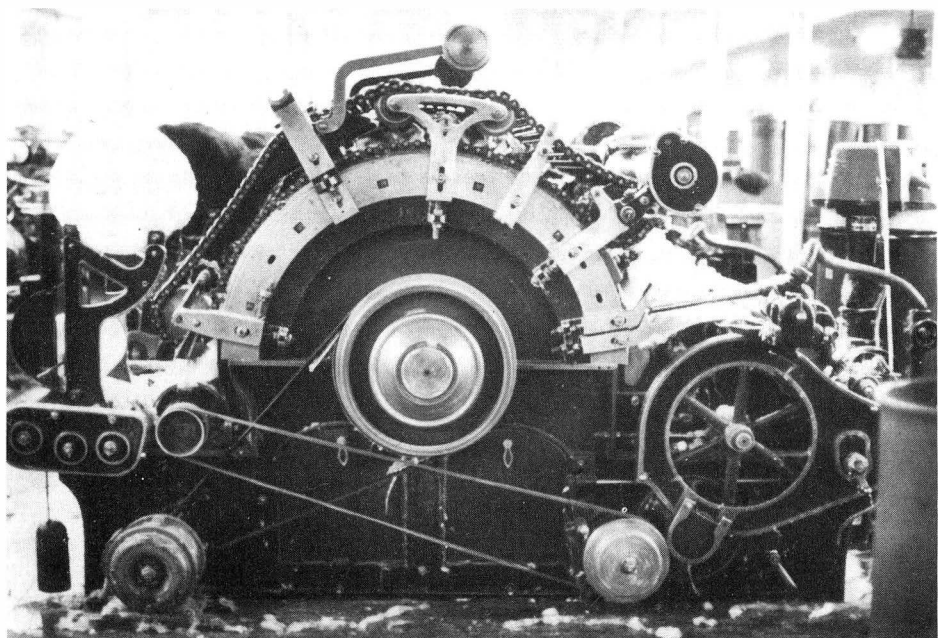

Stig Karlsson övervakar kannor med kardband i kardrummet i gamla fabriken 1980.

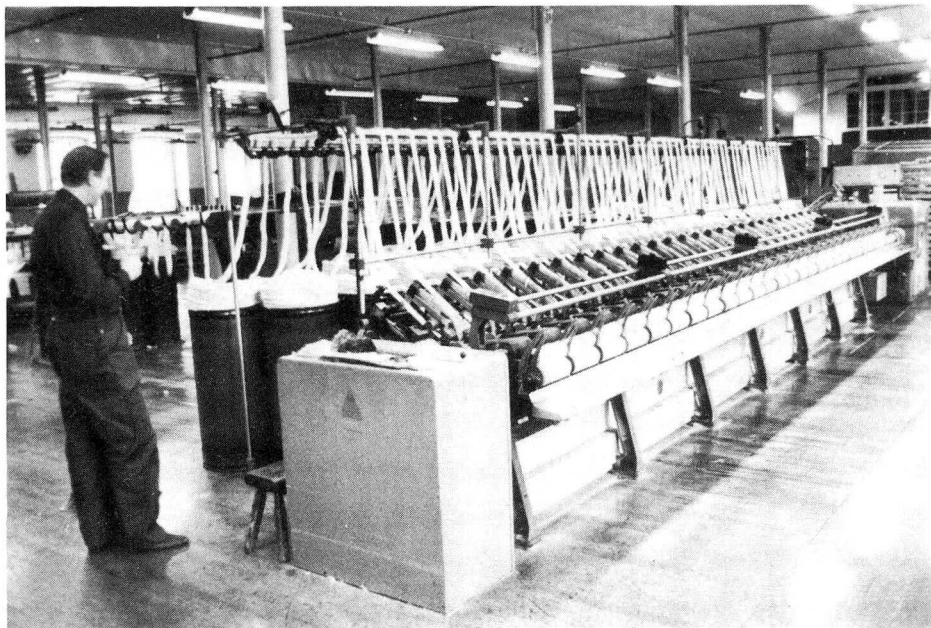

Rolf Andersson plastar och märker kannor med vadd i kardrummet i gamla fabriken 1980.

Kardmaskin. Howard & Bullough från sekelskiftet. Foto 1980.

Rune Börjesson övervakar en kamgarnsfillisseur i spinsalen i gamla fabriken 1980.

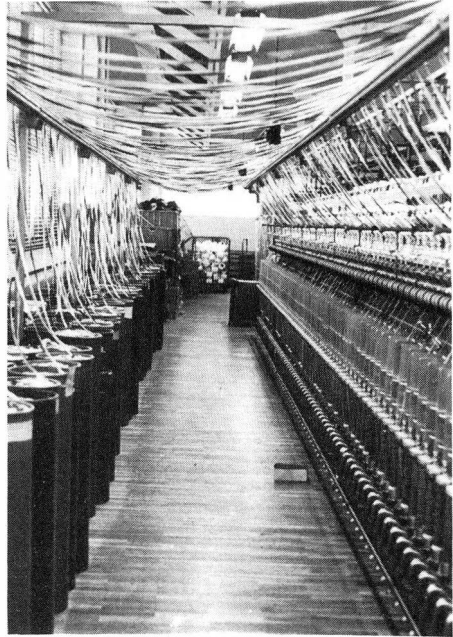
talets början är av märket Tweedales & Smalley Ltd. De yngsta, från 1940-talet, är av märket Rieter. De kardband/florband/virer/, som samlats upp i kannorna vid kardmaskinerna sträcks därefter i sträckmaskiner. Sträckbandet förbereds för finspinning genom att snos i slubmaskiner. Detta kallas förspinning.

Hur mycket förgarnet behandlas (det finns grov-, mellan- och finsträckar respektive -slubbar) beror på om det skall gå till finspinning eller effekttvinning. Idag går större delen av förgarnet till effekttvinning varför det inte längre behöver sträckas och snos i lika hög grad som förr. De moderna effekttvinnmaskinerna sträcker och snor också garnet i viss mån.

Finspinningen innebär att förgarnet ges den slutgiltiga finleken och snodden. I spinsalen på andra våningen i gamla byggnaden spinns sedan slutet av 1960-talet garn för stubintråd som levereras till kunder inom Norden samt bärtråd av jask (avfall) till effekttvinningen. De sista mulestolarna (spinnmaskiner; mule = mula, här använt i betydelsen bastard eftersom två typer av spinnmaskiner kombinerades till en 1775 i England) utbyttes 1927 mot ringspinningsmaskiner. En del nya spinnmaskiner av märket Rieter köptes på 1940-talet då det var uppgång för fabriken i samband med kriget. Rydahl var då Nordens, om inte Nordeuropas modernaste spinneri. Övre våningen i gamla byggnaden, som haft olika funktioner, en tid var den bl.a. uttyrd till AB Kamgarn, används 1980 endast som lager.

Rut Börjesson i spinnsalen i gamla fabriken 1980.

Effekttvinneriet i nya fabriken 1980.

På 1930-talets slut byggdes den nya fabriksbyggnaden, där effekttvinneriet numera är inrymt på första våningen. I Västgöta-Demokraten skrev man 1937 då fabriken höll på att uppföras:

”Byggnaden har en tilltalande exteriör, rena och moderna linjer. Väggarna äro helt av betong men utvändigt klädda med tegel. Av det övriga byggnadsmaterialet är det järn och glas som dominerar, vilket nu förekommer i moderna anläggningar av detta slag.”

Västgöta-Demokraten 20.8.1937

Effektgarnstvinning/bouclégarnstvinning innebär att man, till skillnad från vid slättvinning, eftersträvar en viss ojämnhet då flera trådar tvinnas samman kring en bärtråd. Vid tvinning på Rydahl är endast bärtråden spunnen. De övriga trådarna är endast förgarn. Rydahl var först i Sverige med effekttvinning. Redan på 1920-talet satte man igång efter det att metoden introducerats på kontinenten något tidigare. Det är dock först på 1970-talet som bouclégarnsproduktionen kommit att dominera. Numera har man moderna tyska maskiner från 1970-talet av märket Allma. De tidigare maskinerna, som nu är skrotade, var engelska och tyska, inköpta på 1920-talet. — Rydalsborna som arbetar i effekttvinneriet säger att de ”jobbar i nye” eller ”på frottén” (bouclégarnet kallas populärt frottégarn).

När garnet är tvinnat, rullas och hasplas det, på de två övre våningarna i den nya byggnaden. Rydahl har några gamla hasplingsmaskiner, allmänt kallade

Hasplingen kring sekelskiftet i gamla fabriken.

Inez Svensson i rullsalen i nya fabriken 1980.

”härveträn” kvar från tiden kring sekelskiftet. De kommer från Joseph Stubbs, Manchester. Flertalet rullmaskiner är av märket Müller, Gladbach, och inköpta i början av 1940-talet.

Bolagets administrativa avdelning är idag liksom förr inrymd i den äldre lilla träbyggnad som nu är sammanbyggd med den nya fabriksbyggnaden. Där arbetar VD, en fabrikschef, en kundserviceman och en fastighetsskötare på första våningen. På andra våningen finns ett sammanträdesrum för kund- och leverantörsbesök. Där finns egentligen också chefens rum. Han föredrar emellertid att arbeta på samma våning som de andra, eftersom han annars anser sig vara avskärmad från händelsernas centrum. I kontorets källare finns Rydahls Manufaktur AB:s företagsarkiv. En förteckning över innehållet finns på Borås Museum.

DRIVKRAFT

Till en början drevs fabriken med hjälp av ett vattenhjul, ”*the bäste waterhjol i werlden*” enligt den dåvarande engelske spinnmästaren. Det inköptes från England och var av så kolossala dimensioner att det fordrades inte mindre än 16 oxar för att transportera enbart axeln från Varberg till Rydal.

Fabrikschef Lennart Rydh på kontoret, 1981.

Följande brev sändes från tillverkarna då de mottagit beställningen:

Hr Sven Erikson

Manchester den 24:de May, 1853

Borås & Rydboholm
Sverige

Wördaste Herre!

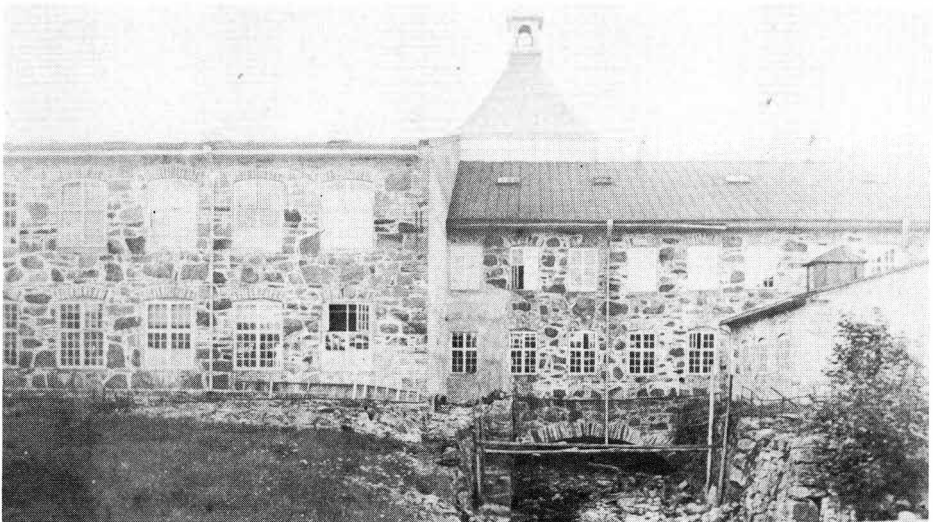
Wi äro i sinom tid gynnade med Edert bref av den 14:de d:s innehållande förfrågan om kostnad för ett wattenhjul af 100 hästars kraft.

Ehuru Ni har insändt en ganska liten ritning på localiteten, så äro wi ur stånd likwäl att bestämma de proportioner af hjulet, som här passa, för att bringa ut mesta kraften af Edert wattenfall. Ni må dock wara försäkrad, att om tillverkningen af hjulet blir helt och hållet öfverlemnad åt vårt godtfinnande; så skola wi försöka att göra Eder till nöjes på de bästa möjliga willkor och göra Eder ett kraftfullt wattenhjul, som *alldrig* skall orsaka Er beswär, och som skall gifva ännu mera credit åt vårt rykte.

Kostnaden för wattenhjulet kommer att blifva omkring 1250 pund (22,500 Rs Rgs), aflemnadt i Manchester, det will säga: för ett hjul construeradt efter vår patenterade princip med luftutdragning ur skoflarne, och gjordt af bästa sort gjut- och smidt jern.

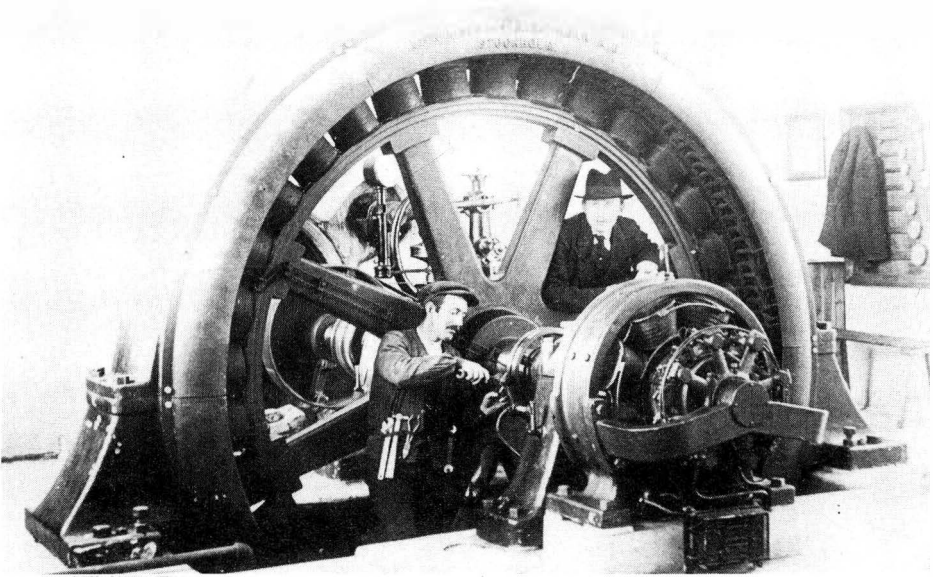
Wi skulle icke tycka om att få mindre tid på oss än 3:ne månader, för att göra detta arbete, så att om Ni behöfver hjulet denna årstid, måste Ni wara god gifva oss del af alla möjliga särskildheter, så wäl hwad wattenmängd som hastighet beträffar, med första möjliga fart.

Till alla Edra befallningar förblifva wi,
wördaste Herre!
Edra mest trogna
W Fairbairne & Son

Vattnet ledtes via en kanal genom fabriken. Foto kring sekelskiftet.

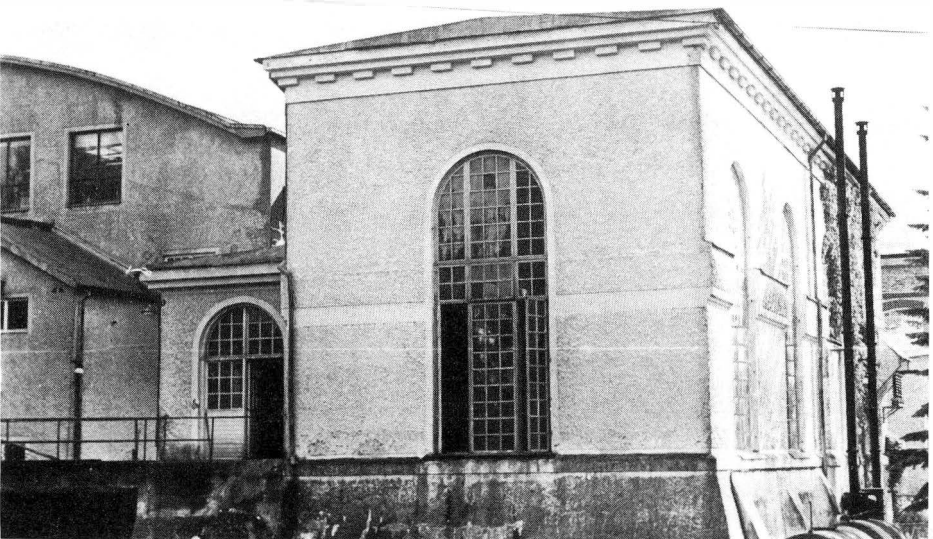

Interiör från kraftstationen på 1910-talet, Sven Torpén t.v.

1860 köptes en ångmaskin. Något senare skaffades turbiner. Den tekniska utvecklingen gick framåt och i slutet av 1890-talet anlades kraftstationen vid Stäm-memad. Redan kring sekelskiftet slopades remdriften i fabriken. På 1910-talet stod kraftstationen vid Rydahl klar.

Arbetstiderna var på 1800-talet beroende av Viskans ojämna vattenflöde. 1914—1916 lät man bygga en kanal från Stora Hålsjön samt en damm för att hindra att vattenflödet stoppades.

Kraftstationen byggd ca 1915. Foto 1973.

Fabriken ca 1910.

Arbetarna år 1900.

Arbeterskorna år 1900. T.h. "mästarn" Gustav Stenberg.

MÄNNISKAN I FABRIKEN

ANSTÄLLNINGSKONTRAKT FRÅN 1850-TALET

Enligt Charles Loring Brace från Connecticut, USA som besökte Rydal 1856 och nästföljande år utgav boken "The Norse folk", bestod arbetskraften främst av kvinnor och barn. En del av barnen var i 7-årsåldern. Den engelske förmanen påpekade emellertid, att dessa barn skulle ha varit tiggare utefter landsvägarna, om de inte arbetat i fabriken.

"Svenskarna passar mycket väl till maskinarbete. Men svårigheten gäller kvinnorna. De har aldrig varit vana vid ett sådant intensivt arbete. Hemma har de alltid brukat prata, när de arbetat. Det är mycket svårt att hålla dem uppmärksamma och påpassliga. Och de är så fulla av hyss. Två svenska kvinnor kan omöjligen mötas utan att ta sig en svängom. Det behövs ännu lång tid, innan de lärt sig vad fabriksarbetet fordrar, men med tiden skall de säkert lära sig det."

**Charles Loring Brace "The Norse folk" 1857
Översättning J. Vallin "Från Borås och
De Sju Häranderna" 1960**

Till en början kom många av arbetarna från torpen i angränsande socknar. En del hade värvats av personer som bolaget sänt ut. ". . . angående arbetskraften importerades den från angränsande orter såsom Örby, Hyssna, Remmen, Mölnlycke samt från Falbygden, härifrån kom far jemte en del andra pojkar . . ."

Efter hand lät bolaget uppföra arbetarbostäder i fabriken närhet, varför allt fler blev bofasta där. Själva samhället började växa upp omkring fabriken. Följande dokument från 1850-talet finns i kopia i Rydahls Manufaktur AB:s arkiv:

STADGAR FÖR ARBETSFOLKET

Å

RYDAHLS FABRIK

§ 1

Arbetstiden räknas från kl. ½6 morgonen till 8 e.m. med 1½ timmas rast.

§ 2

Arbetarne böra punktligt infinna sig då arbetets början genom ringning tillkännagifwes. Wid uteblifwande utan tillåtelse eller laga förfall sker afdrag å aflöningen:

för ½ timma efter ringningen med 4 sk.rgs.

för 1 timma dito med half dagspenning.

för ½ dag hel dagspenning.

för 1 dag 2 dagspenningar.

Den som uteblifwer 2:ne på hwarandra följande dagar afskedas.

Den som oaktadt warningar, och sedan afdrag å aflöningen för uteblifwande skett 3 gånger, fortfar att oordentligt infinna sig, afskedas. Detta gäller äfwen för dem som hafwa accords-arbete.

§ 3

Den, som efter inhemtad nödig kännedom om sina sysselsättningar, utan uppmärksamhet, eller med liknöjdhet och slarf verkställer sitt arbete, eller wanwårdar och skadar machinerier eller materialier, godtgör sin försummelse genom afdrag å arbetslönen i den måhn Spinnmästaren för hwarje fall finner lämpligt bestämma. Den som icke häraf låter sig rätta afskedas genast, och ersätter skadan af innestående dagspenning eller lön.

§ 4

Olofligt tillgrepp af hwad beskaffenhet som heldst inom fabriken eller dess område, har till owilkorlig påföljd afskedande från fabriken, och anmäles dessutom brottet till laglig behandling. Med arbetare, som bewisligen i någon måhn lättat tillfälle till sådant brott, eller underlåter att derom göra anmälan på fabriken kontor, förfares på enahanda sätt. Misstänkt person wisiteras.

§ 5

Aflöning sker hwarje Fredag e.m. för den förflutna weckans arbete, eller wid då inträffande helgedag, föregående söcknedag, och är hwarje arbetare förbunden, att wid påfordran förewisa sitt exemplar af kontraktet, innan aflöningen får uttagas. Årslön får ej uppbäras förr än efter hwarje tilländalupet halft tjenst-år.

§ 6

I händelse arbetet inom fabriken, för reparationers verkställande, eller af annan orsak, måste för någon tid afstanna, betalas till de arbetare, som då ej kunna sysselsättas, half dagspenning, och sker ej heller afdrag å årslönen, då sådan är öfwerenskommen. Skulle oförutsedd händelse inträffa, som hindrar fabriken drifwande för en längre tid, äga Intressenterne att upphäfwä kontrakterne efter 14 dagars uppsägning. I sistnämnde händelse äger äfwen arbetaren rättighet att häfwä kontraktet, med iakttagande af lika uppsägningstid, om han ej finner för godt att qwarstanna mot half aflöning.

§ 7

Den vid fabriken inrättade Skola bör begagnas af alla de arbetare som ännu ej äro confirmerade, på de tider som för underwisningen äro bestämda. Försummelsen utan giltigt skäl, straffas för hwarje uteblifwande med afdrag af 1/4 dels dagspenning eller afskedande från fabriken.

§ 8

Samtliga arbetare åligger det att med fridsamhet och anständighet bemöta hwarandra, och att ställa sig till ofelbar efterrättelse de föreskrifter, som af förmän meddelas. Den som, oaktadt varning, fortfarande wisar sig bullersam eller stursk, eller eljest uppför sig oanständigt, straffas med lämplig aga, eller afsked från fabriken, efter omständigheterna.

§ 9

Arbetare, som med ordentlighet i lefnadssättet förena flit och skicklighet i sine befattningar, uppmuntras till fortsatt wälförhållande genom ökad förtjenst, medelst arbete på beting, genom lämplig höjning af dagspenningen, äfwensom genom befordran till andra lönande sysselsättningar inom fabriken, då sådana blifwa lediga.

§ 10

Wid förefallande sjuklighet erhålla arbetarne fri medicin efter de ordinationer som wid anmälan lemnas af den wid fabriken antagna läkare, och bekosta egare fri sjukvård för de arbetare som i tjensten genom yttre åkommor skadas.

N:o

---

antages härmed till arbetare å Rydahls Mekaniska Bomulls-Spinneri på ett halft års tid, mot en öfwerenskommen årslön af R:dr R:gs samt R:dr sk. R:gs dagspenning, med förbindelse att ställa sig till efterrättelse, såwäl gällande

Kongl. Fabriks-Ordningen, som äfwen Arbets-Ordningen inom Fabriken. Uppsägning sker 14 dagar före ofwannämnde tids utgång, eljest anses detta Contract förnyadt på lika tid.

Rydahl den

å Rydahls Manufactur- (Spinneri) Aktie-Bolags vägnar:

Erkännes:

_____

Bewittnas:

_____

Huruvida detta kontrakt tillämpats eller ej finns inga belägg för. Gustav af Geijerstam skrev 1894, i "Om fabriksarbetarnes ställning i Marks härad" att det på Rydahl inte fanns några kontrakt:

"Mera afsides belägen än någon af de större fabrikerna, har den (Rydahls fabrik) i många fall också mera gammaldags förhållanden. Som vid Ryd-boholmsverken existera inga kontrakt mellan arbetsgifvare och arbetstagarer, utan den säkra arbetsstocken bibehållas genom omständigheternas och det ömsesidigt goda förhållandets makt."

På L.J. Wingqvists väveri i Fritsla tvingades man däremot enligt af Geijerstam ha kontrakt och 14 dagars uppsägningstid eftersom arbetskraften där var mer benägen att röra på sig. Där fanns flera ogifta arbetare än i Rydal och arbetarna kom också från ett större område.

EFTER KONFIRMATIONEN TILL FABRIKEN

1881 förbjöds fabriksarbete för barn under 12 år. Innan dess var det vanligt med minderåriga barn i fabrikerna. Kring sekelskiftet fick barnen i Rydal, efter att ha slutat skolan och konfirmerats börja arbeta i fabriken som avtagare. De var då i genomsnitt 12—13 år gamla. Det var aldrig tal om något annat än att barnen skulle börja i fabriken. *"Ja, man va ju tvungen till de."*

"Barnen hamnade i fabriken så fort de vuxit upp. Det kan i detta sammanhang nämnas att bolaget hade egen skola och efter skolans slut fick barnen omedelbart börja i spinnsalen där de gick som avtagare. De började innan de gått och läst för prästen. Avtagararbetet fick de ha tills de var 16 år, då de flyttades över till annat arbete. Typisk för situationen vid t.ex. sekelskiftet kan följande uttalande vara av en nu äldre arbeterska i Rydal. Hon sade vid en intervju i somras: "Förr trodde en inte att en kunde existera om inte

en gick på fabriken.” Vi stöter här återigen på den markanta isolationen, som inte bara var geografisk. Horisonten var tydligen många gånger inte mycket vidare än fabriken och Rydal.

I detta samhälle fanns det gott om uniformerande sedvanor. Fabriksarbetet var här den verkligt stora faktorn liksom det är det än idag. Det märkliga i Rydal har troligen varit att arbetet på fabriken blivit — en sedvana. ”. . . så gjorde mamma och pappa . . .” är ett yttrande som ibland många gånger uttalat varit med och kanske fortfarande i viss utsträckning är med Rydalsbons ställningstagande och passar in även här.”

Ur studiematerial till Sveriges Radios
program ”Helg och söcken i Sjuhärads-
bygden” 1947

Först på 1950- och 60-talen har Rydalsborna i något större utsträckning börjat vidareutbilda sig och söka sig till andra arbeten och orter. De allra första som vidareutbildade sig i Rydal var bröderna till en av de intervjuade arbetarna. På eget initiativ började de läsa på korrespondens för att sedan gå vidare på Textilinstitutet. Nu har de alla chefspositioner inom teko-industrin. Numera uppmunttrar många föräldrar sina barn att gå i skola (gymnasium och eftergymnasial utbildning) för att ha större möjligheter vad det gäller framtida yrkesval. Det var emellertid inte länge sedan många äldre bara ansåg det dumt av de unga att ge sig av för att söka lyckan på annat håll. Att flertalet ungdomar idag fortsätter i gymnasiet innebär dock inte att de nödvändigtvis söker arbete på annan ort. De yngsta arbetarna (i 20-årsåldern) i Rydahlsfabriken har gått i gymnasiet. Förmodligen skulle ännu fler av de yngre med eller utan gymnasieutbildning börja i fabriken om det fanns fler arbetstillfällen där.

”Flera av dem som de senare åren lämnat samhället har gått på samrealskolan — tidigare mellanskolan — i Kinna. En eller två brukar komma in där varje år från folkskolans sjätte klass. När det gäller ungdomens inställning till arbetet på fabriken får man räkna med att samhällets vuxna, föräldrarna, här delar upp sig i två grupper med olika inställningar. Det finns de som vill att ungdomen skall stanna hemma i Rydal, fortsätta på fabriken där far och mor arbetat, men det finns också de som vill att döttrarna och sönerna inte skall komma in på fabriken de där avgörande åren före de blir 20.”

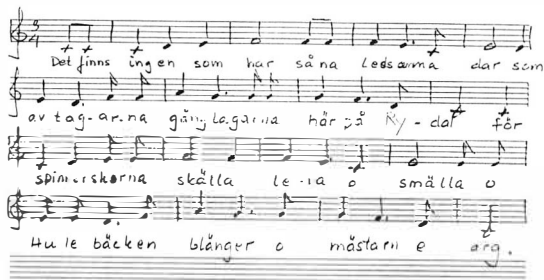
Ur studiematerial till Sveriges Radios
program ”Helg och söcken i Sjuhärads-
bygden” 1947

När barnen förr började som avtagare var de flesta redan välbekanta med fabriken. Det hände nämligen ofta att de små barnen fick hjälpa till att passa maskinerna medan föräldrarna utträttade andra sysslor. Fram till 1914 då ingenjör Ek förbjöd barnarbete protesterade inte bolagsledningen mot detta, eftersom det in-

nebar, att de i framtiden skulle slippa betala lärpenning. Redan 1881 hade emel-
lertid fabriksarbete för barn under 12 år förbjudits. Mödrarna kunde säga till si-
na 9—10 åriga döttrar: ”Nu får du härva åt mej, för ja ska va nere å tvätta!”

Avtagararbetet innebar att man tog av färdiga spolar och satte på tomma på
spinnmaskinerna. Före 1916 då ackord infördes var det ett lag med tre pojkar
som gick och tog av färdiga spolar och satte på nya tomma spolpipor. Sedan kom
ett lag med tre flickor efter och ”tog upp” d. v. s. fäste förgarnet på de tomma pi-
porna så att spinningen kunde börja. De sistnämnda kallades ”gånglagare”. Ef-
ter 1916 fick avtagarna göra även gånglagarnas arbete. Avtagarna och gånglagar-
na hade det ganska arbetsamt och kunde ibland sjunga en sång, där de gav ut-
lopp för sina känslor:

”Det finns ingen som har
såna ledsamma dar
som avtagarna, gånglagarna
här på Rydal,
för spinnerskorna skälla,
leva och smälla
Hulebäcken blänger
och mästarn är arg.”

Utanför disponentbostadens ena flygelbyggnad, ca 1914.

Fr. h. ”Hulebäcken”, förman i spinsalen, Otto Anderssons två döttrar, Emma Lindberg, f.d. spinnerska, Louisa Lindström, f.d. spinnerska, Inger Boo, Otto Andersson.

”Hulebäcken” var förmannen. Denna sång sjöngs från ca 1905 och framåt.

Avtagararbetet ansågs trots allt jämförelsevis roligt av de unga. Ungdomarna arbetade tillsammans och det fanns möjligheter till en del bus och rackartyg. ”*De va roligt å börja där, de va fullt me ungdomar.*” — ”*Det va jobbigt, men vi hade roligt.*” — ”*Vi gjorde mycket fuffens, på lördagar i all synnerhet.*” — ”*Vi satt å prata eller gjorde djäkelstyg.*” Då avtagarna på lördagarna skulle hjälpa spinner-skorna rengöra maskinerna, brukade de ibland smita. ”*Rengöring de va ett hemskt arbete, å så smutsigt.*” Ibland gömde ungdomarna sig i klädsåpen invid spinn salen och så brukade de prata om vart de skulle gå och dansa på kvällen. Det kunde bli i Kinna, Fritsla, Hajom, Skene eller i föreningshuset i Rydal. Detta var på 1940-talet. Ibland hände det att någon spinnerska inte stannade maskinen meddetsamma för rengöring utan fortsatte att köra den för att tjäna lite mer. Då kunde ungdomarna säga: ”*Nu kör vi av trådarna för den kärringen, hon e så hånger (girig). De gjorde vi. Vi la inte på locken. Vi fick laga alla trådarna själva — 2—300 stycken — men de gjorde vi, för vi tyckte hon va så dum. Stryk fick vi inte på min tid, men de va värre förr . . .*” — ”*Om man va vrång på nån kärring tog man av sakta, för då förlora hon i ackord.*” (1930-talet).

På bottenvåningen i gamla fabriken fanns stora fack med bomull. Där brukade ungdomarna hoppa. ”*Dom fick aldrig tag i oss.*” (1940-talet)

Att komma till rens eller kardrum efter att ha varit avtagare, upplevdes ofta som både tyngre och tråkigare. ”*De rök så hemskt å de dåna så märkvärdigt när alla remmarna gick igång.*” (kardrummet 1917). Efter ca 6 veckors inläring fick man en ”egen maskin” att sköta och litet mer i lön. Sedan hände det ofta att man blev kvar på samma plats, vid samma maskin fram till pensioneringen. F.d. VD berättar, att detta varit mycket positivt för bolaget, eftersom det inneburit att alla varit rädda om ”sina maskiner” och skött dem och rengjort dem minutiöst. En av arbetarna berättar, hur hans frus farfar kom hem från en begravning i frack, vit skjorta och cylinderhatt. Utan att ge sig tid att byta om gav han sig ut i fabriken för att smörja ett lager. Han ville inte låta någon annan göra det, för då trodde han inte, att det skulle bli ordentligt gjort. ”*Såna samvetsgranna arbetare finns inte nu.*” F.d. VD berättar om en arbeterska, som blev uppriktigt ledsen, då hon meddelades, att hennes maskin skulle skrotas. ”*Men ingenjörn har lovat mej att jag skulle få ha den så länge jag levde å så kommer ni å tar den.*” Som tur var pensionerades kvinnan en kort tid innan maskinen skrotades. ”*Alla ville va kvar vid den gamla maskinen. Dom blev vansinniga, om dom fick gå från en maskin till en annan.*”

Arbetarna pratar självklart om olika arbetsmoment. För en utomstående är det inte alltid lätt att förstå vad uttrycken innebär. När man ”*tar av*” är det de fulla spolarna som tas av från spinnmaskinerna. Att ”*sätta i sluppar*” betyder att man sätter bobiner i slubbmaskinerna (”*sluppmaskinerna*”). När man ”*lagar upp*” eller ”*tar upp*” fästes förgarn kallat ”*förspinning*” på de tomma piporna före finspinningen. När man ”*ändrar*” bytes garnfärg, sedan ”*kör man fram*” maskinen och ”*lagar upp*” d. v. s. fäster samman trådarna. Spolar som är nästan tomma ”*jaskas*” d. v. s. man tillvaratar avfallet som sedan återanvändes. När

Interiör, egnahem 1973. På väggen hänger guldklockan som utdelats efter 60 års trogen tjänst i bolaget.

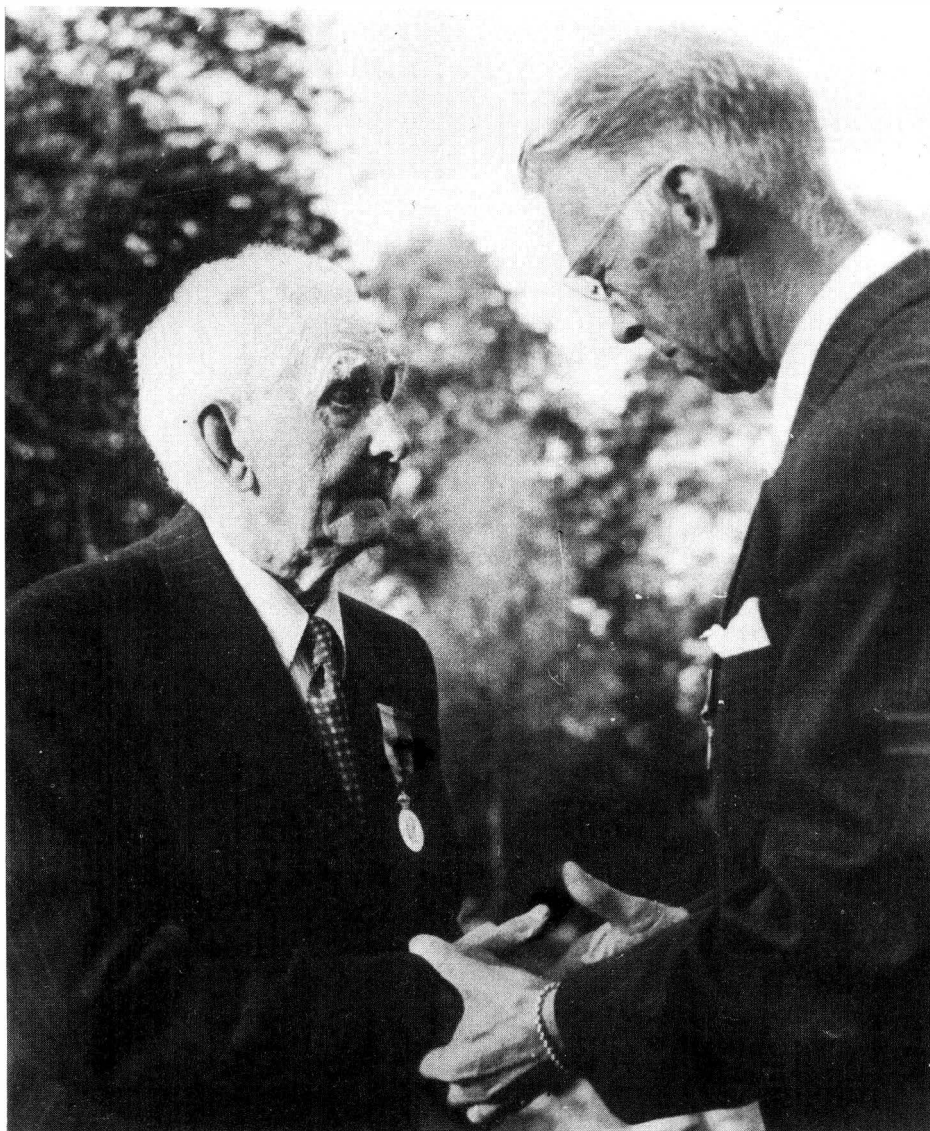
Disponentfrun Willy Ek skänker en guldklocka till spinnerskan Hildur Larsson 1947. Hildur började som 11-åring i fabriken 1888 och var sedan kvar där i 54 år.

man "fyller backen" lägger man tomma pipor i en back som går på hjul. Effektgarnet/bouclégarnet kallas "frottégarn". De maskiner som kallas "frottémaskiner" är effekttvinnmaskinerna. Arbetar man i effekttvinneriet är man "på frottén". Hasplingsmaskinerna kallas "härveträn".

FLERA GENERATIONER I FABRIKEN

Det är inte ovanligt att många generationer har arbetat på Rydahl. En arbeterska berättar, att fyra generationer i hennes släkt har arbetat på fabriken. Själv

Balbrytaren Arvid Andersson har just fått en guldklocka för lång och trogen tjänst av disponent Torsten Ek. Arvid var 11 år när han började i spinneriet 1877. Han stannade sedan i 57 år.

har hon arbetat där i ett fyrtiotal år. 1947 var det flera tidningsartiklar angående disponent Eks utdelning av guldklockor till trotjänare, som arbetat på företaget i 50 år. Tidigare fick man klockan efter 60 år. På senare tid har gränsen sänkts, först till 40 år och sedan till 25 år. En arbetare är lite förtretad över dessa sänkningar, eftersom han själv missade en guldklocka med bara ett par månader efter att ha arbetat i fabriken i över 59 år.

”Vid alla de s.k. Rydboholmsverken, till hvilka i viss mån kan räknas äfven Rydahl, emedan detta bolag till största delen består av samma personal som de, hvilka innehafva Rydboholm, existerar en fast arbetarstock, hvilken under årens lopp obetydligt förändras . . .

Medvetandet om nyttan af att hafva arbetare, hvilka genom mångårig tjänst dels vunnit ökad erfarenhet i sitt arbete, dels blifvit på mångfaldigt sätt fästade vid platsen, är starkt hos de nuvarande styresmännen.”

Gustav af Geijerstam ”Om fabriksarbetarnes ställning i Marks härad” 1894

Samma tema har vid olika tidpunkter behandlats i lokalpressen.

”Fluktuationen av arbetskraften vid fabriken har alltid varit mycket ringa. Den genuine rydalsbon har aldrig kunnat finna sig riktigt till rätta någon annanstans. Han har i regel långtat tillbaka till sin bygd igen. De flesta av arbetarnas fäder ha även varit med om de svåra åren och sett företaget växa upp till sin nuvarande omfattning. Några finnas ännu kvar med över 60-årigt arbete i bolagets tjänst.

Västgöta-Demokraten 20.2.1941

”Att Rydalsborna trivs i sitt kära samhälle är inget att ta fel på. De som en gång bosatt sig i Rydal och börjat sitt arbete vid företaget, har svårt för att skiljas från det. Därför har det med åren blivit många trotjänare som till och med har över femtio års tjänst bakom sig. År 1947 var det sjutton kvinnliga och tjugotre manliga anställda som varit i tjänst över femtio år och då belönades med medalj och guldur.”

Västgöta-Demokraten 28.5.1951

”Rydalsborna är ett rofast släkte. Generation efter generation stannar kvar på platsen och finner där sin utkomst. De flesta arbetarna är födda på platsen och många av dem har arbetat i företaget över 60 år. Flytta ligger

icke för dem och skulle det någon gång inträffa, söker vederbörande sig i många fall åter tillbaka till platsen. Denna rotfasthet är givetvis till stor fördel för företaget, som därigenom erhållit en mycket skicklig arbetarkår.”

Tidningsartikel, okänt datum

”Att Rydahls Manufaktur AB är ett företag med en arbetarstam som mycket väl fyller kvalifikationerna för yrkeskunnigt folk är lätt att förstå. Tolv av de nu aktiva förärades vid en festlighet på torsdagen guldur för minst 25 års tjänst i firman.”

Tidningsartikel, okänt datum

”I flertalet intervjuer har det framkommit att man inte trivs med textilarbetet. Vad man däremot trivs med är samhället i övrigt och trakten.”

Ur studiematerial till Sveriges Radios program ”Helg och söcken i Sjuhäradsbygden.” 1947

F.d. VD säger: ”De var väldigt liten omsättning på folk och de har de alltid varit, och mycket liten sjukfrånvaro. Där e de inga 30—40%. De rör sig om högst 4% bortovaro, d.v.s. dom e sjuka om dom e hemma. Om de kom några arbetare, som de inte var hög kvalitet på, så stannade dom inte, dom blev helt enkelt inte accepterade. De var enormt skötsamt folk här i trakten.” Majoriteten av de inflyttade från övriga Sverige och utlandet har dock, trots viss illvillig ryktesspridning, accepterats i samhället. Det var flickor från närliggande landskap som kom på 1920- och 1930-talet och krigsflyktingar från olika länder som kom på 1940-talet. Däremot kom i slutet av 1950-talet några finländare, som inte blev långvariga eftersom de aldrig accepterades. ”Dom söp och slogs och trivdes inte. De va inte den rätta typen, dom blev utfrusna. De har alltid fungerat så. I ett litet samhälle måste man anpassa sig efter mönstret. — Dom äldre har alltid försökt uppföra dom nykomna å dom yngre.”

Gustaf af Geijerstam skrev 1894 boken ”Om fabriksarbetarnes ställning i Marks härad”. Redan då nämnde han markbornas goda egenskaper:

”Öfverallt har man nämligen berättat mig, att det visar sig en stor skillnad, när det gäller att invänja en inföding eller en främling, som sökt arbete, vid det för båda nya och ovana fabriksarbetet. Äfven om Markbon — om hwilken här företrädesvis är fråga — icke från början sysslat med något, som haft samband med väfveri, så är det, som om detta slags arbete ligger honom i blodet. Det är för honom en lek att lära sig det. På otroligt kort tid blir han en andvändbar och duglig arbetare, och hans sysselsättning tröttar honom mindre, än hwad fallet är med en arbetare, hwilken kommit annorstädes ifrån. Själftwa handlaget synes vara honom medfödt, och de

nuvarande fabrikerna skörda altså i detta egendomliga härad frukterna, ej blott af egne, utan i mera utpräglad grad än hwad eljest plägar vara fallet, af generationers ansträngningar.

En af de förnämsta egenskaperna hos en arbetare (eller arbeterska) i Mark är, icke blott att han — eller hon — hastigt känner sig hemmastadd med yrkets grepp och hemligheter. De arbeta äfven *väl*, och de utveckla vid fabriksarbetet något af den noggränhet och omsorg, som gjort handväfnaderna från denna ort i så hög grad eftersökta och bepröjade.”

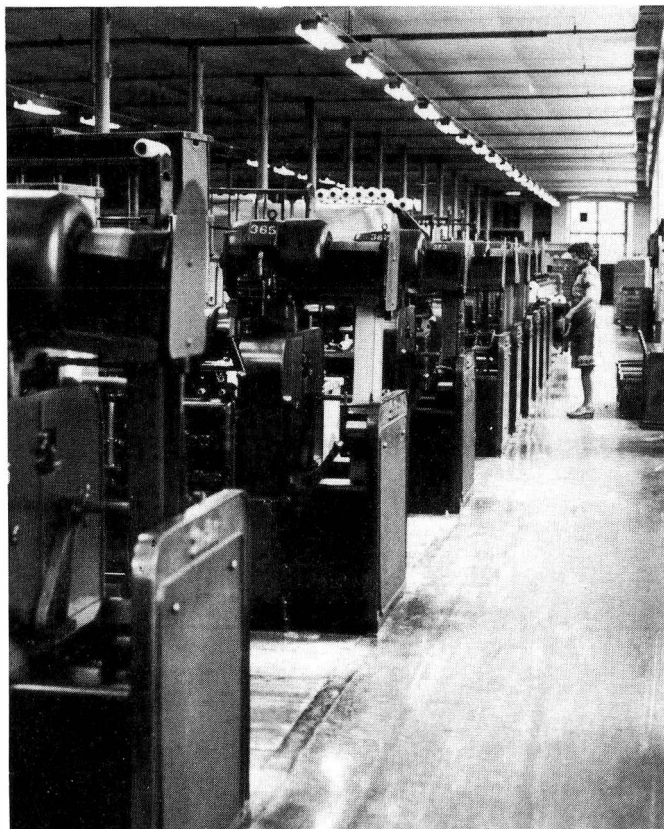
Att Rydahlsarbetaren visat sådan lojalitet mot företaget samt varit så bofast tror Gustaf af Geijerstam har samband med den patriarkalism och de förmåner, exempelvis fri bostad, som förekommit. De för textilindustrin förhållandevis låga lönerna spelade därvid inte så stor roll.

” . . . här om någonsin synes det vara en gifven sak, att barnen, så fort de blifva fullvuxna, inträda i fabriksens tjänst, och härigenom bildas den fasta arbetarestock, hvilken i trots af . . . missförhållanden endast genom sin tillvaro visar, att Rydahl är en plats, där förmånerna dock kvarhålla arbetaren.”

F.d. VD menar att den goda anda som enligt honom fortfarande finns och alltid funnits i Rydal, har samband med att företaget är litet — alla känner varandra och det är bra kontakt mellan arbetsledning och arbetare. ”*De anställda deltar med intresse i produktionen och talar om ifall något är gålet.*”

En anställd säger emellertid, att det idag är dålig anda i fabriken, ”*men de ligger i tiden.*” Endast de gamla arbetarna känner nuförtiden samma lojalitet och ansvarskänsla som förr. De unga som börjat i fabriken tar en dag i sänder och stannar bara så länge de har lust. ”*Dom nya e inte så noga, dom börjar, så slutar dom.*” — Förmånerna är numera indragna. Kamratkänslan och samhörigheten inom företaget liksom i samhället i övrigt är så gott som försvunnen. ”*Förr va de roligt här. De har blitt en enorm skillnad.*” Företaget är enligt vissa idag för litet. Man saknar kamraterna i de stora ödsliga lokalerna, där driftsinskränkningar skurit ner på arbetstillfällena.

Anledningen till att arbetarna fortfarande, trots allt, ofta stannar länge i fabriken, är av olika slag. En del trivs verkligen, andra stannar av slentrian (liksom de unga ofta börjar, för att det är enklast så) eller för att de anser att de är för gamla eller för utbildade för att få något annat arbete. — ”*En måste ju arbeta här. Ja trivs bra — kanske av slentrian.*” — ”*Som en lever nu klarar en sig bra (unga utan egna familjer, bor hemma). De e ren rutin å ett ganska bekymmerslöst liv.*” — ”*De får la gå, de e inte lätt å få tag i nåt annat, när en blitt gammal.*” — ”*Eftersom en inte har nån utbildning, hade en bara kommit i en annan fabrik.*” — ”*Ja går här för å tjäna pengar. De e absolut inte roligt på något sätt. Om de blir nedläggning här, så aldrig fabrik igen. Man blir inkörd i ett jobb, sen e de svårt å sluta, speciellt om man inte har utbildning. De e besvärligt å få nåt*

Stina Berzell i spinnsalen gamla fabriken 1980.

annat.”—”*De e rätt hyfsat, men de finns ju bättre arbeten.*” Om att stanna kvar en längre tid: ”*Hoppas inte de.*” Endast ett fåtal vill emellertid sluta snarast och söker aktivt andra arbeten. ”*De e kass å jobba här, ja ska byta jobb.*”

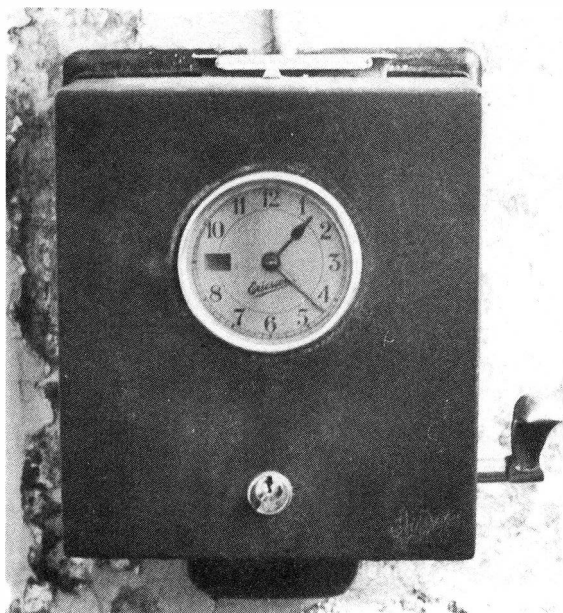
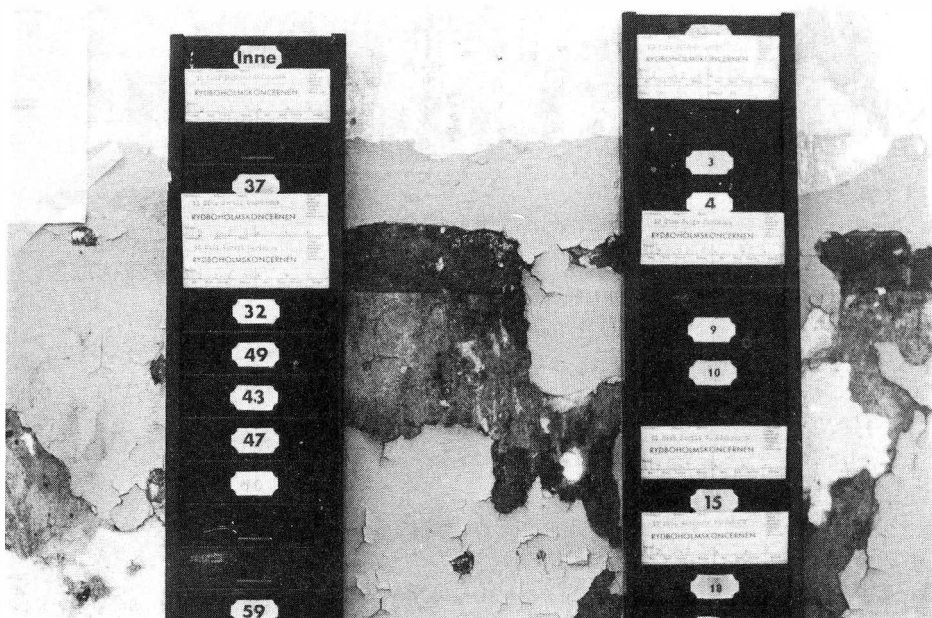
För flertalet är nog trivseln på orten fortfarande en avgörande faktor till varför man stannar i fabriken.

Trivseln i fabriken förr skall dock inte överdrivas. Lojalitet och bofasthet till trots menar flera av de äldre, att man förr arbetade i fabriken, för att man inte hade något val. ”*Trivseln va de inte mycke me, men dom måste arbeta.*”

ARBETSFÖRHÅLLANDEN

”Under 5 dagar i veckan arbetas 12 timmar om dygnet, medan man om Lördagen arbetar endast 9. Detta gör tillsammans 69 timmar i veckan eller i medeltal 11½ timme om dagen, en tid, hvilken torde vara ganska skarpt tilltagen.”

Gustaf af Geijerstam ”Om fabriksarbetarnes ställning i Marks härad, 1894.

Stämpelklocka och stämpelkort i gamla fabriken 1980.

Kring sekelskiftet var arbetstiden 12 timmar om dagen förutom på lördagar då man arbetade 9 timmar. Barnen arbetade en timme mindre. På 1920-talet var arbetstiden 10 timmar, kvinnor med barn kunde få arbeta 8 timmar för att hinna med hushållsgöromålen. Åtta timmars arbetsdag för alla infördes i början av 1930-talet. Den långa middagsrasten förr på 1 ½ timma sägs, enligt en av arbetarna, ha varit till för att kvinnorna på middagen bl a skulle hinna sätta deg och sedan hinna baka på kvällen.

I fabriktornet fanns förr en vällingklocka. Där ringde man vid arbetstidens start och slut, morgon, middag och kväll. Klockan utbyttes mot en ångvissla. Sedan användes en siren, vilken togs ur bruk under andra världskriget och därefter aldrig använts igen. Före andra världskriget infördes stämpelklocka.

Ackordsarbete infördes på Rydahl 1916. När fackföreningen bildats 1917 fick, för rättvisans skull, så gott som alla börja arbeta på ackord. Verkstadsarbetare, snickare, jordbruks- och skogsarbetare fick istället höjd timpenning. Först i mitten av 1970-talet har ackordssystemet upphört. Arbetarna ville då inte längre ha det kvar p.g. a. den ojämna produktionen och de små serierna. *”De va en vane-sak de också (med ackord), men de e bättre nu. Vi jobbar bra ändå. De e inympat i en att man ska jobba bra, men dom nya e inte så noga . . .”*

Nuförtiden förekommer skiftarbete bara i tvinneriet. Före 1967, när spinningen dominerade arbetade man skift även i spinneriet. För det mesta arbetades två-skift. I början av seklet arbetade man sommartid vid vattenbrist även treskift för att utnyttja vattenkraften alla dygnets timmar. Det var oftast ogifta som fick arbeta i skift. *”Sista skiftet var hemskt för man sluta sent på kvällen. Man sörjde hela dan för å gå hit ner.”* Enligt lag fick inga kvinnor arbeta nattskift. På 1920-talet började man få 10 öre i timmen extra ersättning för skiftarbete.

”Nattarbete förekommer vid rensen, dock endast för 8 å 10 karlar.”

Gustaf af Geijerstam ”Ur fabriksarbetarnes ställning i Marks härad” 1894.

Övertid har förekommit vid speciella tillfällen. Inga arbetare har, enligt f.d. VD, beordrats att arbeta övertid, men har om de så velat, kunnat ställa upp mot högre betalning.

”. . . öfverarbete är sällsynt, samt begränsas då till 2 timmar, hvilket betalas som för ½ dag.”

Gustaf af Geijerstam ”Ur fabriksarbetarnes ställning i Marks härad” 1894.

Som exempel på hur lönerna förändrats nämnde f.d. VD några genomsnittslöner. 1938 var timlönen ca 83 öre, 1967 var den ca 8 kr och 1980 är den ca 25 kr. —En arbetare berättar, att hans mor kring 1915 tjänade 1,25 kr om dagen som spinnerska. Hans konfirmationskostym och -mössa kostade vid samma tid 40 kr. På 1920-talet var enligt avtal minimilönen för en man 69 öre/tim och för en kvinna 48 öre/tim. De ojämlika lönerna mellan män och kvinnor har funnits kvar på Rydahl ända in på 1960-talet. De flesta arbetade emellertid på ackord, vilket innebar att man skulle tjäna minst 15% mer än den avtalsenliga timlönen. Många tjänade upp till 20% mer. 1943 tjänade en flicka 25:50 på 14 dagar. Vid samma tid kostade hennes fina silkestrumpor 3:75.

I början av seklet fick arbetarna sin lön i små dosor, som kvinnorna brukade borra hål i för att männen inte skulle använda dem till snus. *”Det va mycket roligare å få lönen kontant. Nu får man ett lönebesked så måste man gå till banken.”*

Gustaf af Geijerstam skriver om Rydahlsarbetarnas löner 1894:

”Aflöningen beräknas för hvar 14:dag . . . Söker man jämföra lönerna vid dessa olika etablissemang, hvilka såsom förut är visadt, på sätt och vis kunna sägas lyda under samma herrar, så finner man att lönen vid Rydboholm i enstaka fall stiger till cirka 65 kr i månaden och sjunker en gång till 33.54. Vid Rydahl stiger den en gång till 75.83, men sjunker en gång till 26 kr. Dessa siffror visa naturligtvis endast högst och lägst. Men de gifva dock vid handen, att arbetaren vid Rydahl är lika väl aflönad som vid de bägge andra verken.

Man får nämligen taga i räkningen att han bor hyresfritt . . . och vill man hafva en exakt uppfattning af en familjs ställning, bör det ske efter en värdering af samtliga familjemedlemmars sammanlagda inkomst . . . systemet med hvad jag skulle vilja kalla familjearbete vid fabrikerna sällan torde visa sig så tydligt som just vid Rydahl.”

”En sak kan utan vidare konstateras, barnantalet och genomsnittsåldern när barnen gifter sig och lämnar hemmet betyder mycket när man skall undersöka textilarbetarhemmens ”välstånd”. Detta senare bör bli större om det finns flera barn och dessa gifter sig vid hög ålder. Nu vet vi redan nu att antalet barn i textilarbetarhemmen har blivit mindre. Situationen är inte längre den som af Geijerstam kunde finna i Rydal på 1890-talet. Vi finner där en arbetare i kardrummet som är 51 år gammal. Hustrun är 52, och fem barn — det äldsta 20 år — arbetar också på fabriken. Mannen förtjänar 17:29 kr var fjortonde dag och barnen resp. 16:25, 11:70, 11:96, 5:59 och 16:36. Det blir en gemensam inkomst på 79:15 kr.

I en annan familj är mannen också spinnare. Han är 31 år och hustrun 36 år. De har inga barn och deras gemensamma förtjänst är 30:46 kr på fjorton dagar. Vad det betyder att hustrun eller barnen arbetar förstår man, då man gör en jämförelse med en familj där endast mannen arbetar. Mannen som är 29 år, arbetar i rensen, hustrun är 24 år. De har tre barn i åldern 5 till ½ år. Mannens förtjänst, på vilken hela familjen skall leva är 14:38 kr på 14 dagar.”

Ur studiematerial till Sveriges Radios program ”Helg och söcken i Sjuhäradsbygden” 1947

ARBETSMILJÖ

Den gamla fabriksbyggnaden har trägolv sedan ca 40 år tillbaka. Innan dess hade bottenvåningen stengolv. Perforerade ljudisolerade plattor har satts upp i taket, där det tidigare var synliga bjälkar. Även den yngre byggnaden har trägolv och plattor i taket. Alla väggar är grön- och vitmålade. I den gamla fabriken har underhållet eftersatts på en del ställen och målarfärgen flagnar.

Anslag i effektivvinneriet 1980. "Titta på jobbet ur en ny synvinkel, så får du kanske en idé! Den kan vara värd pengar — Förslag lämnas till lädorna för förbättringsförslag."

I rullsalen i nya fabriken 1980.

Den yngre byggnaden är betydligt renare och ljusare och har högre takhöjd än den äldre. Den gamla byggnaden har inget varmvatten. Av arbetarna som provat på båda byggnaderna tycker de flesta att det är trevligare att arbeta i den nya. "I gamla fabriken e de mörkt å rörigt." En av fördelarna med gamla fabriken är, att där inte blir så varmt sommartid. I Västgöta-Demokraten skrev man 1937, då den nya fabriksbyggnaden höll på att uppföras:

"Arbetsalarna bli ganska rymliga, storlek ca 27×21 meter i samtliga våningar, ljusa och luftiga med fönster nästan utmed båda långsidorna, och för luftväxlingen sörjer hypermoderna fläktanordningar. Vi förmoda att dylika tidsenliga arbetslokaler, både här och vid andra företag, komma att betyda oerhört mycket ifråga om de anställdas trivsel och välbefinnande i arbetet, något som man glädjande nog börjat mer och mer inse."

Västgöta-Demokraten 19.8.1937

Från början fanns det varken toaletter, omklädnings- eller lunchrum för arbetarna i gamla fabriken. Numera finns vaskar vid utgången från varje våning i den äldre byggnaden samt toaletter i varje våning i båda byggnaderna. I samband med höjningen av fabriksbyggnaden i början av 1940-talet gjordes garderober i ordning invid spinnsalen på andra våningen i den äldre byggnaden. Den togs emellertid bort och ansågs onödig då omklädningsrummet, som nu också fungerar som lunchrum, senare ställdes i ordning på bottenvåningen. I den nya byggnaden är numera ett omklädningsrum inrymt i källaren. Då det inte finns något på den våning där man arbetar, föredrar de flesta dock att hänga kläderna invid maskinerna de arbetar med. En av arbetarna efterlyser "åtminstone ett klädskap", på den våning man arbetar.

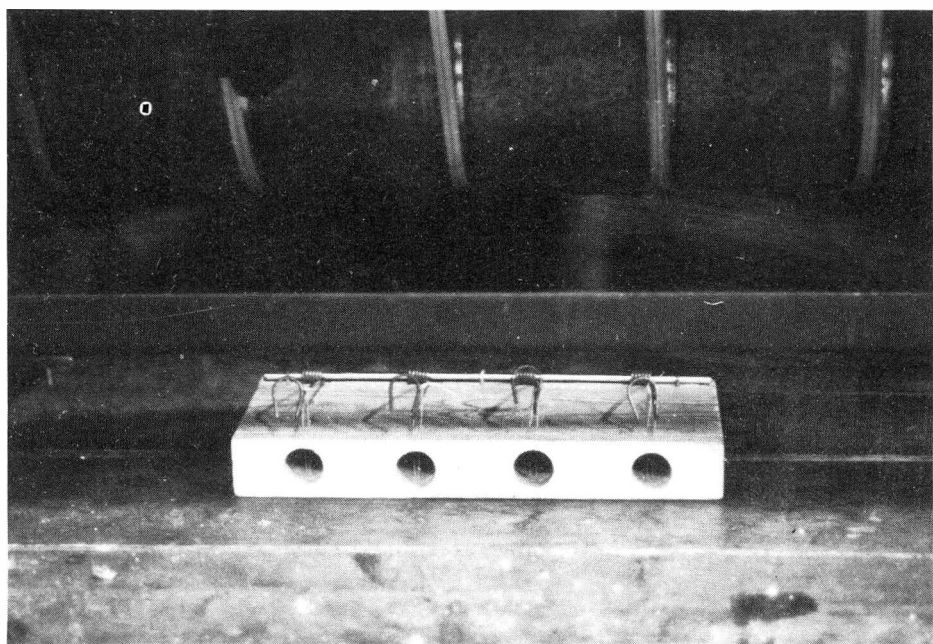
Effekttvinneriet i nya fabriken 1980.

Sören och Gurli Brothén tar kaffepaus i effekttvinneriet 1980.

Rastplats i spinnsalen, gamla fabriken 1980.

Musfälla konstruerad av textilarbetare Paul Wilson. Under en spinmaskin i gamla fabriken 1980.

En tid på 1950-talet fanns ett lunchrum invid den spinnsal på bottenvåningen i gamla fabriken som på 1960-talet utrymdes och hyrdes ut till Rowells postorderfirma. När Rowells flyttade in, fick emellertid arbetarna inte längre tillgång till lunchrummet. 1980 står dessa lokaler tomma sedan början av 1970-talet. En av de yngre arbetarna, som känner till möjligheten att kräva ett lunchrum vågar sig dock inte på att föreslå, att man åter skulle kunna förlägga det till dessa lokaler, för *”då lägger nog bolaget ner, för de kostar för mycket.”* — Idag liksom förr är det vanligast att arbetarna sitter vid maskinerna och äter. Ibland tas den medhavda maten, som oftast består av kaffe och smörgåsar upp, då man helt opretentiöst sitter på en back vid maskinen. Vanligare är dock att små grupper samlas vid bord i maskinernas närhet. I början av seklet åt arbetarna ibland i en skrub i den gamla fabriken. Det fanns ett rätthål där i ett hörn och en historia förtäljer, att en man en gång satt med foten mot rätthålet, medan han åt. En rätta sprang upp i byxbenet men blev ihjälklämd av mannens kamrat, när den hunnit upp på låret.

På 1800-talet hade man gaslampor i den äldre byggnaden. Rydahl var en av de första fabrikerna i Sverige som började med elektrisk belysning i slutet av 1800-talet, bara ett fåtal år efter det att glödlampan uppfunnits. Detta berodde förmodligen på två stora bränder på 1870-talet, förorsakade av gaslägor. I slutet av 1940-talet byttes de äldre klotlamporna ut mot lysrör i de båda byggnaderna. *”Innan hade vi såna där gula apelsiner i taket.”* Före lysrörens tid var man ibland tvungen att använda ficklampa för att kunna se till något i maskinerna.

Luftkonditioneringsanläggningen i den äldre byggnaden är från 1930-talet och gjordes om på 1940-talet, då för övrigt de flesta förbättringar av arbetsmiljön i fabriken kom till stånd.

För att underlätta arbetet finns det mellan ”rensen” och kardrummet ett spår i golvet s.k. decauvillespår (namn efter uppfinnaren) för att transportera vaddvagnar på. Innan hissar installerades hade man i början av 1900-talet endast kedjor mellan våningarna där materialet hissades upp och ner i små vagnar. *”De va för- underligt att man inte klämde ihjäl sig när vagnen kom pang ner.”*

Idag städar arbetarna själva kring sina maskiner, medan förmännen städar de stora gångarna och en särskild lokalvårdare städar trappor, toaletter samt kontoret. Flera av arbeterskorna anmärker på den numera otillräckliga städningen. Förr var en lokalvårdare anställd som städade regelbundet överallt. Denna kvinna slutade emellertid städa då hon behövdes i produktionen. Arbeterskorna tycker att det är orättvist att det numera bara städas ordentligt på kontoret. *”. . . på kontoret skå de minsann fejas å städas!”* — *”De borde sopas var dag.”* — *”Fönstren har inte putsats på fem år. De behövs inga solglasögon på sommaren.”*

Numera förses de manliga arbetarna med overaller (vilka nästan bara används av de yngre) och de kvinnliga med förkläden. Förr tog bolaget hem rockar som kvinnorna fick köpa billigt, något som de saknar nu.

Allvarligare olyckor har inte varit vanliga på Rydahl. Kläm- och skärskador samt benbrott har dock förekommit. I ett sammanträdesprotokoll från ett av bo-

Se hit!

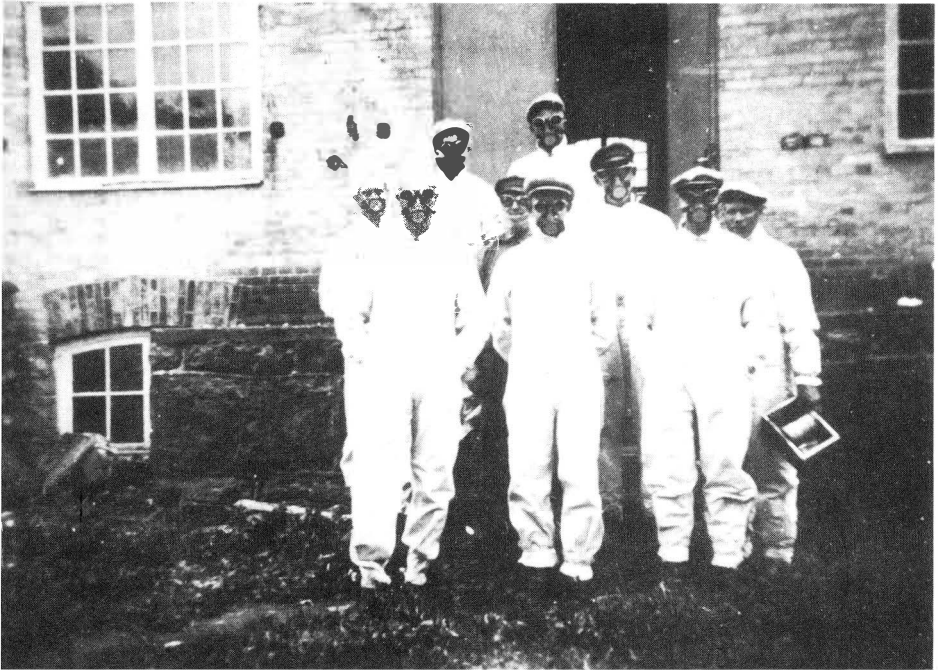
Tag inga onödiga risker i arbetet. Påvisa farliga platser, som böra förskyddas. Delgiv snarast driftsledning eller skyddsombud förslag till lämpliga skyddsanordningar.

Skylt i gamla fabriken 1980.

lagsdirektionens sammanträden 1862 nämnes att två ynglingar, Johannes Andersson och Carl August Malmgren, som mist var sin arm vid arbete i fabriken, skulle erhålla 50 riksdaler per år till dess de fyllt 20 år. En kvinna klämde sönder bäckenbenet i en mulestol (spinnmaskin) vid seklets början. Mellan tredje och andra våningen i gamla fabriken slängdes i början av seklet garnhärvor från dåvarande rullsalen ner till "pressen" för hopbuntning. En pojke ramlade ner i luckan på 1910-talet. Han svimmade och minns bara att hans mor stod böjd över honom, när han vaknade upp. "*Sen låg luckan på en vecka . . .*" I samband med Torsten Eks tillträde som disponent på 1920-talet företogs en del skyddsåtgärder för att arbetet i fabriken skulle bli mindre riskfyllt.

Flera av de anställda har ryggont, vilket de förmodar har samband med de tunga lyften. "*Ibland har ja så ont i ryggen på morron så ja inte kan gå ur sängen.*" En anställd tror att även åderbräck är vanligt p.g.a. de tunga lyften.

Numera är dammet inget problem, vilket det var då produktionen nästan enbart bestod av bomullsgarn. "*Bomullen ryker å dammar mer.*" De flesta anser det bättre att arbeta med dagens syntetgarner. En arbetare berättade, att man förr (från 1890- till 1960-talet) på övertid rengjorde dammkällaren under rensen tre-fyra gånger om året. Det var då en meter djupt med bomullsavfall. Man tog avfallet i famnen och stoppade det i säckar, vilka såldes. De korta fibrerna var nämligen användbara till mjölkfilter. Innan bomullsavfallet började säljas till mjölkfilter, slängdes det i den "gamla kanalen." För detta arbete fick männen 69 öre/timmen på 1930-talet. Efter två timmars arbete fick de sedan 30% extra. "*I flera dar hostade man å spottade svart. De hettade i ansiktet å stack i halsen.*"

Klädsel vid rengöring av dammkällaren på 1940-talet: overaller och masker. Längst fram fr.h. Sven Westerberg, balbrytare, Karl Andersson, renhållningsarbetare, Otto Andersson, förspinnare, Fritjof Boo, rensare. Överst Ernst Sundin, rensare.

En anställd tror att det är ovanligt bullrigt i den gamla fabriken, eftersom där är så lågt i tak och så hårda golv. I mitten av 1970-talet gjordes en undersökning av bullret i de olika fabrikslokalerna av en ingenjör från Rydboholm. Man kom då fram till, att effektvinnmaskinerna hade den högsta ljudnivån — upp mot 96 decibel (A), vilket överskrider det högsta tillåtna värdet som är 85 dB(A). I samband med mätningen av ljudnivån företogs också en hälsokontroll, vilket visade att endast ett fåtal av Rydahlsarbetarna har grava hörselskador. *”Ja hör som en katt”*, säger en anställd. En stor del har emellertid försämrad hörsel. Hörselskydd har stått till förfogande endast på senare tid och de äldre arbetarna anser det onödigt att använda dem nu, när skadan ändå är skedd. Även de yngre slarvar med användandet av hörselskydd och inser inte riskerna. Skydden ligger i fikan men används sällan. *”Ja e van vid bullret å vill inte ha öronproppar för de blir så dovt inne.”*

I början av seklet stod en stor vattenkanna i mitten av varje våning i gamla fabriken. När man blev törstig drack man ur locket. Smittorisen var stor. TBC spreds och hela familjer dog.

RANGORDNING

Nuförtiden säger man ”hej” och ”du” till alla. Fortfarande har dock en del av de överordnade, enligt vissa, en översittarattityd, något som idag enligt de yngre

dock inte bemöts med rädsla, som ofta förr, utan snarare med ett kyligt avståndstagande. Förr såg många upp till sina överordnade med skräckblandad underdånighet. En kvinna berättade, att *”de va så man riktigt gråt, när man skulle fråga nåt.”* Ännu kring sekelskiftet kunde det hända, att arbetare bestraffades med fysiskt våld för en förseelse.

”Mästarn var en allenarådande person, oresonlig, brutal så det förslog, han tog ingen hänsyn till andra, det var många som fick dansa under hans käpp, han nära på slog fördärva(de) flera stycken, det var en pojk som slog sillake i lagren i spinnsalen för att det skulle gå varmt, men han fick verkligen dansa under käppen och det får man ju icke undra på. Men annars var det många som fick stryk både stora och små för stark var han, så var det slagsmål på bron där de dansade på lördagar och söndagskvällar, så var han sannerligen icke sen att komma.”

Nertecknat 1958 av en arbetare i Rydal född 1888.

” I detta samhälle styrde och ställde ”mästarn”, verkmästaren. Och denna styrelse gällde säkerligen inte bara förhållandena på arbetsplatsen utan också arbetarnas många gånger privata förhållanden. Med detta utsäges ingen värdering vare sig i negativ eller positiv riktning.”

Ur studiematerial till Sveriges Radios program **”Helg och söcken i Sjuhäradsbygden.”** 1947

Många arbetare har bekräftat chefernas oinskränkta makt. *”Han va ju en liten härskare.”—”Han va ju som en kung i Rydal.”* Chefen ansåg sig ha rätt att bestämma över sådant, som vi idag tycker är vars och ens ensak. —*”Man fick inte ha tvätt ute en söndag, han förbjöd de.”—”Förr fick man ju inte ens röka så Eken såg de.”* Enligt en äldre arbetare var emellertid ovanstående inga förbud utan snarare önskemål. Samme arbetare berättar att disponent Ek en dag kom gående när tvätt hängde ute en söndag. Han sa att han tyckte att det skämde hela samhället. *”. . . å var ja går så hänger de klädstretch men dom e av bolagets bästa grova slungade snören, men vi säljer aldrig en meter här.—Så skrattade han å gick.”*

Det är dock inte alla som upplever det positivt att dagens chef inte är lika patriarkalisk och enväldig som förr. Den gamle chefen *”arbetade för hela samhället och inte bara för bolaget.”—”Han va intresserad av samhället å höll ordning på de.”—”De va ordning å reda förr, nu ska ju alla va me å bestämma.”* F. d. VD säger: *”Chefen va mer som en far. De anställda bad om råd och hjälp. De va naturligt för de hade pågått sen begynnelsen, de va tradition. Sånt förekom ju aldrig i städerna, bara i småorterna.”* Även direktörens hustru har varit en centralfigur i samhället. *”Svärmor va ju klockarmor för hela bygden.”—”Som direktörens fru har man fått ställa upp i alla tider.”*

Förmännen har idag inte heller lika mycket makt och så mycket respekt med sig som förr. —*”Förmännen va på gott å ont. Dom hade stort inflytande så de va*

bäst å dansa efter deras pipa om dom röt till.” Meningarna är idag delade om arbetarna själva skulle vilja vara förmän. Flera kvinnor tycker det skulle vara roligt. Enligt de lyssnande, skrattande manliga kollegerna har det emellertid aldrig varit på tal att en kvinna skulle bli förman. *”Jo, de va uppe i förhandling för fjorton dar sen”*, säger kvinnorna.

Trots samhällets ringa storlek uppdelades innevånarna förr i ”societén” och arbetarna. Till ”societén” räknades disponenten, kontorspersonalen, skolläraren, prästen, förestånderskan på Hemgården, disponentens pigor, jägmästaren och affärsinnehavarna. Även barnkrubbsflickorna ansågs lite förmer än arbetarna. *”De kom från bättre familjer å hade kanske lite skola. En gifte sig med skollärarn.”*—*”Fröknarna på Hemgården höll ihop med de fina herrarna.”* En arbetare säger att *”sen Konsum kom var det bara societén och de omedvetna arbetarna som handlade i Rydahls Minuthandel.”* (f.d. bolagets affär, därefter privat) något som dock inte bekräftats i andra intervjuer. De som tillhörde ”societén” tilltalades med endast titel eller titel och efternamn: ”mästarn”, ”ingenjörn”, ”disponenten”, ”herr Gustavsson” o.s.v. Man neg eller lyfte på mössan och bockade. När chefen kom för att kontrollera arbetet i fabriken, vilket förr hände flera gånger dagligen, tog man snabbt upp mössan som man hade i en låda för att kunna hälsa ordentligt.

FACKLIG VERKSAMHET

Fackförening bildades i Rydal den 4.8.1917, Sveriges Textilarbetsförebund Avd 70, delvis på ”mästarns” initiativ. Han ansåg, att det behövdes ordning och reda i stället för att den arbetare som fick ett barn till också kanske kunde få några ören till i lön.

Fackföreningen demonstrerar den 1 maj 1917 i Rydal. På banderollerna står: ”Sveriges Textilarbetsförebund avdelning 70. Rättvisa, frihet och bröd.”—”Leve revolutionen i öster. Rydals S.D.U.K (socialdemokratiska ungdomsklubb). Fram för avväpning.”

”1907 då fick jag börja vid jordbruket som Bolaget drev då, dagspenningen var då 1,60 per dag. Jag var då 17 år men fick va ihop med en som va mycket äldre å bära plank vid sågen, men han hade 2:— kr per dag. Jag bad då mästarn (ingenjörn) att jag skulle få lika betalt som den andre, när vi gjorde samma arbete, men fick då till svar att han hade många mer barn än jag, då jag svarade: ”de bär väl inte”. Då fick jag svaret: ”gå ditt nöt”, så något mer betalt blev det icke, det var i den gamla goda tida när var och en fick kämpa för sej, någon förening fanns icke då.”

**Nertecknat 1958 av en arbetare
i Rydal, född 1888.**

Det kunde hända att en arbetare inte hälsade på chefen, vilket kunde betyda att arbetaren ifråga var missnöjd med sin lön.

De första fackföreningsmötena hade man i en torvlada i skogen. Därefter höll man till i ”Spruthuset”, där den frivilliga brandkåren hade sina brandsprutor. En tid var man också i en av flyglarna till Ryds gård.

”När fackföreningen bildats fick den lokal till sina sammankomster i en flygelbyggnad vid bolagets gård. Men det bör observeras att arbetarekommunen inte fick sammanträda här. Någon politisk förening fick inte tillträde.”

**Ur studiematerial till Sveriges Radios
program ”Helg och söcken i Sjuhärads-
bygden” 1947**

Under textilstrejken 1931 byggdes föreningshuset och därefter fick man ha sina möten där.

En arbeterska tror, trots makens invändningar, att det inte var så stor nytta med fackföreningen, men roligt hade de. *”Vi demonstrera å sjöng Internationalen. De va liv å lust. De va mycket ungdomar här då.”*

Flertalet arbetare anser dock att en hel del förbättringar har genomförts med fackföreningens hjälp. *”Den har gjort mycket nytta.”* I början av 1900-talet drevs ett avtal igenom där det fastställdes att 18-åringar som utförde samma arbete som sina 20-åriga kamrater också skulle få samma lön. I tidigare gällande avtal hade beslutats att förspinnaren hade 100% — d.v.s. fullt ackord. Lagaren som fyllt 21 år, hade efter 3 års arbete som lagare 90%. Lagaren, fyllda 20 år hade 85%, medan 18-åringen endast hade 60%. Lagaren lagade brustna trådar, torkaren torkade och smorde maskinerna och förspinnaren var den som hade det övergripande ansvaret. Under andra världskriget, då det var ont om folk och spinnarskorna fick vara avtagare själva, förbättrades lönen för spinnarskorna. De fick visserligen arbeta hårdare men upplevde ändå möjligheten att tjäna mer som en fördel. För bolaget innebar det en förtjänst i alla fall, eftersom man inte behövde avlöna några avtagare. Det var dock inte alla negativa saker som togs upp av fackföreningen. Bl.a. diskuterades aldrig garnkvalitetens betydelse för

ackorden. En kvinna berättade att hon en gång på 1930-talet klagat hos ingenjörn, eftersom garnet var så dåligt. Svaret hon fick var: ”*Passar de inte, så finns dörren där.*”

I ett av Sveriges Radios program om Rydal 1947 påpekade sociologerna, som utfört undersökningen där, att även inflyttningen av politiskt aktiva män till Rydal hade betydelse för fackförningens bildande. Följande avsnitt är hämtat ur det studiematerial som gavs ut i samband med radioprogrammet:

”En av de socialdemokratiska rörelsens veteraner i Mark, landstingsman redan 1916, då han som förman kom till Rydal, berättar i en intervju att ingen politisk rörelse av något slag hade funnits i Rydal före 1917. Både arbetarekommun och fackförning bildades på sommaren 1917. Detta innebär emellertid inte att befolkningen i Rydal ända tills då stått främmande för arbetarerörelsens idéer. Dessa har säkerligen tidigare vunnit insteg. För att en organisation skulle kunna bildas fordrades emellertid tydligen bl.a. att politiskt aktiva män slog sig ner i samhället. Den nämnde landstingsmannen var en av dessa, hans svåger en annan. Man får för övrigt ett ganska bra perspektiv på arbetarrörelsen i dessa trakter om man låter landstingsmannen i Rydal berätta lite om förhållandena i Kinna under seklets två första årtionden: Första föreningen för arbetarna i Kinna var den politiskt neutrala godtemplarlogen Seger, som bildades 1903. Godtemplarna aktiviserade arbetarnas valdeltagande. 1911 bildades i Kinna en frisinnad valmansförening i vilken en del arbetare var med. Först senare uppträdde arbetarna som särskild politisk och facklig grupp, sålunda bildades 1916 fackförningen vid Kinnaström. Rydal ligger här inte långt efter om man ser till årtalen, men skillnaden är den att det banbrytande arbetet i större utsträckning skett i Kinna. Här hade man redan 1906 vid Hägggådalen försökt bilda en fackförning men misslyckats. Där var företagarna fientligt inställda till arbetarnas fackliga organisationssträvanden. Nu i slutet av 10-talet var situationen en annan. Belysande är bl.a. följande uttalande från denna tid. När vår sagesman 1916 tillträdde sin befattning som förman vid bolaget i Rydal, frågade han företagschefen, som för övrigt var relativt ny på platsen, om han inte kunde få ledigt då han skulle sitta i landstinget. ”Vad åsikter mina arbetare har, tar jag mig inte av”, svarade företagsledaren.”

”*Alla va me i fackförningen utom dom religiösa, för dom ansåg de va synd å ha möten om söndagarna. Dom åkte snålskjuts. Blev de nära förbättringar tog man gärna emot, då va de ingen synd.*” —Den präst, som verkade i början av seklet, var stark motståndare till varje form av politisk organisering och all slags kursverksamhet som kunde innebära bildning för arbetarna och därmed en för bolaget eventuellt hotfull medvetenhet om deras situation.

”Den västsvenska fromhetstypen är i stor utsträckning den enskilda människans fromhet, man skall tro men inte i någon religiös föreningsgemenskap utanför kyrkan. De schartauanska frommas inställning till religiösa föreningar har sedan smittat av sig så att det kommit att gälla allt föreningsväsen.”

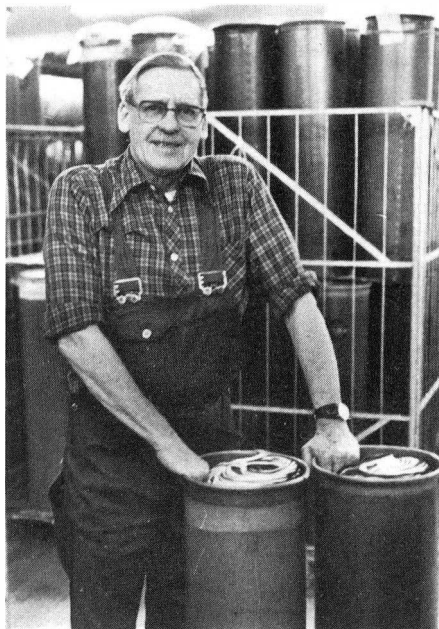
Ur studiematerial till Sveriges Radios program ”Helg och söcken i Sjuhäradsbygden” 1947

1931 svepte en tre månader lång textilstrejk över hela landet. Arbetarna hotades med lägre lön. På 1920-talet var det en s.k. vild strejk på Rydahl. Bolaget ville driva igenom, att det skulle vara två man på tre maskiner, vilket arbetarna ansåg vara en omöjlighet. Efter en försökstid fick arbetarna rätt.

MÄNNISKAN I FABRIKEN 1980

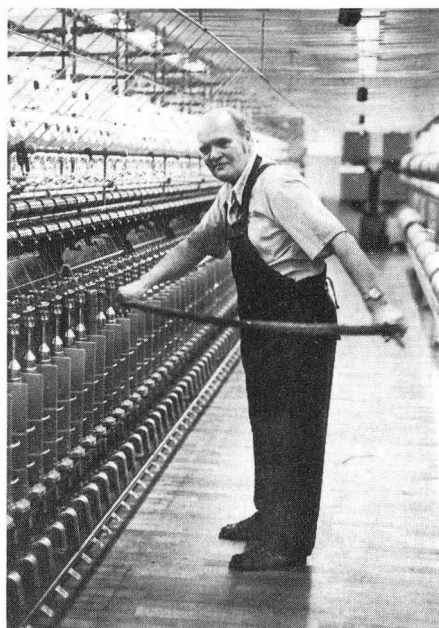
Rolf Andersson i kardrummet i gamla fabriken.

Sören Brothén i effektvinneriet i nya fabriken.

Gurli Brothén i effektvinneriet.

Bjarne Nilsen i effektvinneriet.

Sirkka Kokko i effektvinneriet 1980.

Sixten Strömberg i effektvinneriet.

Stig Magnusson i effektvinneriet.

Bjarne Nilsen t.v. och Sixten Strömberg i effektvimeriet.

Sina Berzell och Rut Börjesson t.h. vid en spinnmaskin, i gamla fabriken.

Maj Strömberg spinner stubintråd i gamla fabriken.

Förman Stig Larsson på kontoret i rullsalen, nya fabriken.

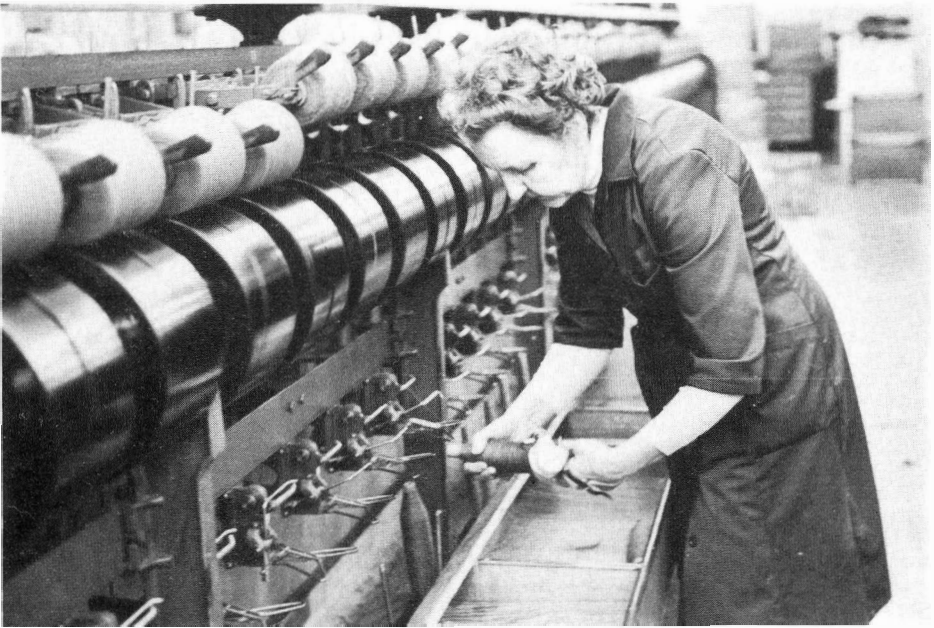

Försäljningschef Evald Dahlberg i rullsalen.

Ulla-Britt Olsson rullar stubintråd i gamla fabriken.

Karin Mattsson i rullsalen, i nya fabriken.

Maj Rydin i rullsalen.

Sirkka Kokko i effekttvinneriet.

Elsa Corneliusson i rullsalen.

Rut Palmgren vid rullmaskin.

MÄNNISKAN I SAMHÄLLET

BOENDE

Då fabriken byggdes på 1850-talet bodde arbetarna, som kom långväga ifrån till en början i skjul byggda av maskinlådor. "Koka-Eli" fick då stå för deras mathållning. Hon kokade potatis åt männen över öppen eld. Redan 1854, året efter spinneriets grundande, beslutades emellertid att en arbetarebostad skulle byggas.

**"åt Directionen uppdrogs att i år ombesörja uppförandet af . . .
Byggnad för arbetsfolket . . ."**

Rydahlsbolagets sammanträdesprotokoll 31.3.1854

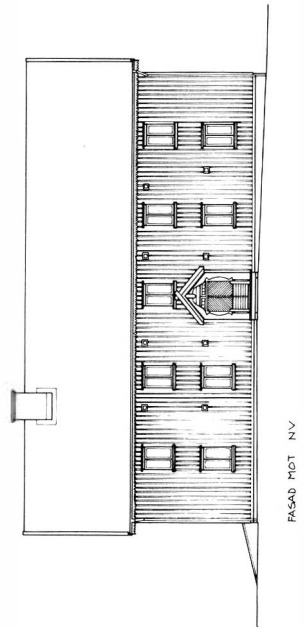
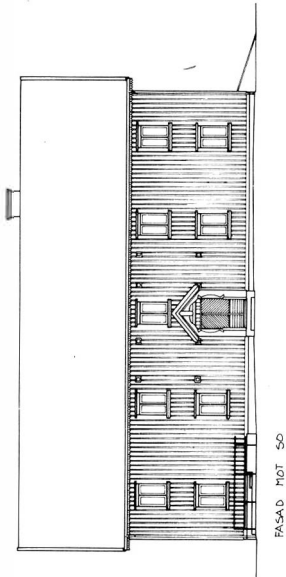
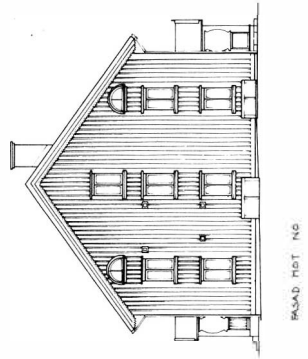
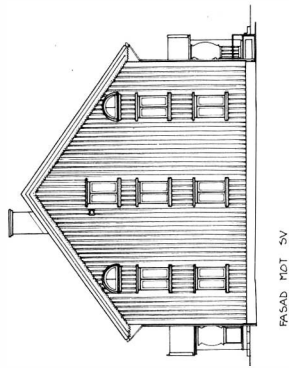
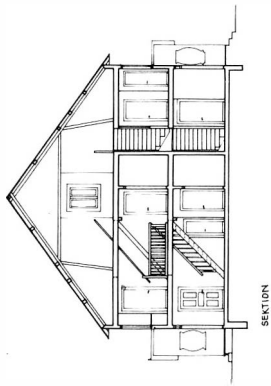
"Bolaget hade från början byggt en rad arbetarbostäder grupperade som i brukssamhällena. Bruksgatan kantad av dessa långa, låga bostäder var landsvägen Seglora—Kinna."

Borås Tidning 19.10.1972

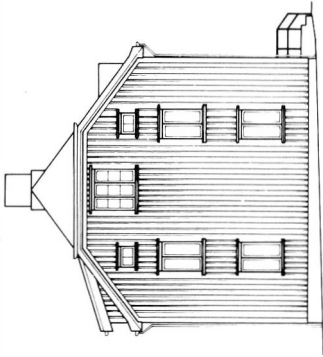
Trångboddheten har alltid varit stor. Fortfarande i början av 1900-talet var det inte ovanligt att man av företagsledningen tvingades ha inneboende, även om familjen var stor och bara hade ett rum och kök.

I Gustaf av Geijerstams bok *"Fabriksarbetarnes ställning i Marks härad."* finns en utförlig tabell över hur trångbodda arbetarna var 1894 samt en kommentar:

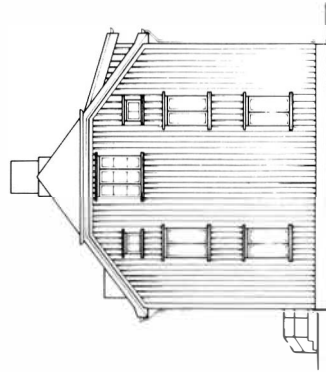
". . . af 35 undersökta gifta familjer endast 4 åtnjuta fördelen af 2 rum och kök. 1 rum och kök hafva endast 10, och de återstående 21 få nöja sig med enkelt rum. När man besinnar, att bostaden här är fri, blir det klart, att denna inskränkning i lägenhetens omfång, blir en väsentlig nedsättning i lönen. Hos dem, hvilka hafva 2 rum och kök, bebos lägenheten af respektive 7, 10, 9 och 5 personer, af hvilka således endast det sist antydda hushållet kan anses bo rymligt. Af dem, som förfoga öfver rum och kök, finner man antalet i hvarje lägenhet respektive 2,8,8,8,2,6,4,2,2 och 6. Detta ställer sig relativt nästan bättre, om också siffran 8 måste anses för hög, hälst när det gäller en lägenhet, hvars höjd är meter 2,10. Men ännu värre ställer sig förhållandet, när man betraktar uppgifterna på de lägenheter, hvilka omfatta endast ett rum, som saknar kök, och där alltså matlagning, hvila, familjelif, sjukdom — med ett ord allt skall försiggå inom samma fyra väggar, hvilka till på köpet omfatta ett ganska begränsadt kubikinnehåll. Man finner dylika lägenheter ända till 6 och 7, ja, i ett fall 9 personer, en familj med 7 barn, där åldern växlar mellan 20—3 år. Denna familj har efter sina omständigheter en ingalunda föraktlig inkomst. Mannen förtjänar mellan 15 och 16 kronor hvar fjortonde dag. 3 barn bidraga till hemmet med 4,50 hvardera under samma tid, och när bostaden är fri och veden betalas med 2

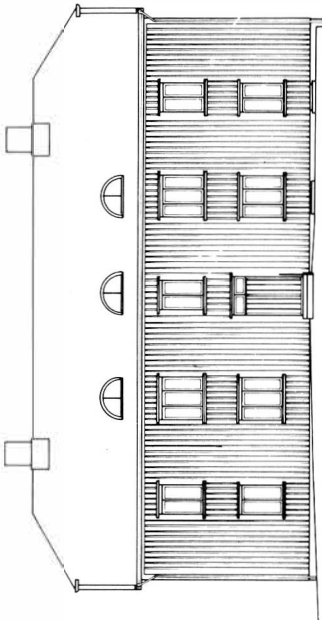
Arbetarbostad nr 18 från sekelskiftet. Uppmätning 1973 av Arne Hansson, Margaretha Persson.

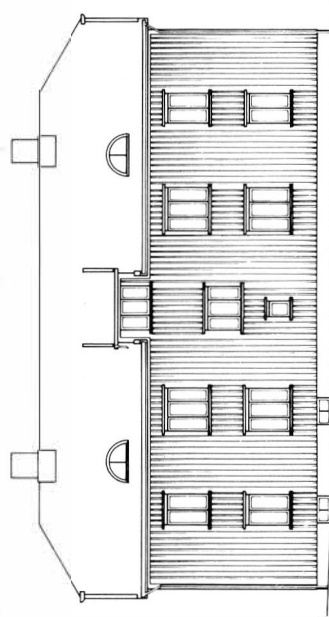
FASAD MOT SV

FASAD MOT NO

FASAD MOT SO

FASAD MOT NV

Arbetarbostad nr 22 från sekelskiftet. Uppmätning 1973 av Arne Hansson, Margaretha Persson.

kr. famnen, kan man ej anse, att denna familj lider nöd. Men dess medlemmars lif torde utan all sentimentalitet dock få betecknas som beklagensvärdt, och det skulle blott behövas en smula större utrymme för att göra det dragligare. Det faller sig själfvt, att samma resonnemang kan användas, fastän med något mindre skärpa, på alla de familjers existens, hvilka ej hunnit öfver gränsen af rum och kök. Rättvisligen bör anföras, att vederbörande äro medvetna om denna brist, och att det är meningen att få den afhjälpt. Till dess att detta sker, intager emellertid Rydahls-arbetaren en undantagsställning i distriktet.”

De hygieniska förhållandena har varit dåliga, men 1941 skrev man i Västgöta-Demokraten:

”Hyresbostäderna ha undergått betydande förbättringar. Vatten, avlopp och wc har införts i samtliga bostäder.”

En yngre arbetare berättar att under hans uppväxt på 1960-talet fanns inte varmvatten i arbetarbostäderna och inga badrum. Modern fick värma vatten på spisen och tvätta barnen i vasken i köket. Då fanns fortfarande bad och bastu för arbetarna kvar i fabriken. I ”Oxalagårn” fanns då som nu arbetarnas gemensamma tvättstuga. På senare tid har lägenheterna moderniserats och blivit större.

Carina Andersson i köket i en av arbetarbostäderna på Varbergsvägen i slutet av 1960-talet.

En arbetare född 1888 i Rydal nedtecknade 1958 en del om boendeförhållandena där:

” . . . hur bodde folket i den gamla goda tiden, ja, det kan man svara, sämre än djur, far talade, om när han kom hit (1858) fick de hyra sig in hos familjer som hade 1 rum, en del bodde i lådor . . . de fick ha 10 personer i ett rum. I Rönnabyggninga där posten är nu . . . där var en öppen spis och det gick icke att elda i den utan att dörren stod på glänt för annars rök det fram så. Vid spisen var det varmt men framme i rummet var det kallt. Det var så kallt på vintern så mjölken frös i ett hörnsåp inne i Rummet. Far hade en stor päls så den bredde man på sig när man lade sig på kvällen. Vi hade även en pudelhund och den fick också ligga i soffan jämte en för det värmede alltid något. Det var bara inte vi (som bodde så) utan det var allmänt för det byggdes icke något för jag minns inte att det byggdes några bostäder mer än på slutet av 1890-talet, de två husen som ligger intill posten. 1914 började man att bygga nya bostäder . . . ”

”1914 fick vi en lägenhet i ”Kalvabacken” . . . Då fick vi rum och kök vilket då var stort, annars var det bra om de fick ett rum till att börja med, men det var sannerligen ingen förstklassig lägenhet för på vintern var det så kallt så dörren frös fast . . .

1917 flyttade vi till det huset som ligger mitt för dammen, det var det första huset som var elektrisk belysning (i) och det var något att få för fotogen fanns icke att få tag på utan man hade karbidlampor som man gjorde av en butelj, som man slog botten ur och så en liten burk med karbid vilken en ställde i en burk med vatten.”

”Från 1850 till 1890-talet fick man hämta dricksvatten i mästars källa, vilken än idag (1958) finns i Eks trädgård. Men i slutet på 90-talet började folk att gräva sina brunnar, den förste som grävde var vid Rönnabyggning, men de fick icke någon hjälp eller betalt för arbetet för de gjor(de) det sedan de slutat i fabriken kl 8 e m och sedan höll de på till kl 11—12 på natten, men pumpstocken fick de av Bolaget vilken bestod av en stor stock som var borrarad, men det var bra pumpar.”

Arbetarbostäderna fick snabbt namn efter läge eller händelse. Runnabönninga (bönninga = byggnad) låg i runna (liten dunge). ”Dunnabönninga”(dunna = dunge) är ett annat namn för samma byggnad. ”Seglorabergsbaracken” var f. d. mangårdsbyggnaden till Seglorabergsgård och kallas även ”Snurrarebacken” enligt en arbetare, eftersom där bodde så många barn. ”Åbönninga” låg vid ån och ”Kanalbönninga” vid kanalen. ”Klämman” låg inklämd mellan ”bergen” (kullarna). Både ”Åbönninga” och ”Kanalbönninga” revs redan ca 1915. Även disponentbostadens flygelbyggnader användes som arbetarbostäder tills de revs på 1910-talet.

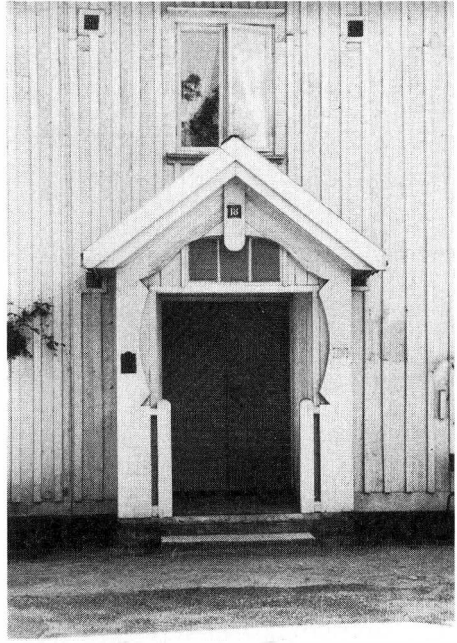

Vy över Rydal 1900—1910. Mitt i bild närmast Viskan ligger arbetarbostaden "Åbönninga". Längst t.h. syns gaveln av arbetarbostaden "Kanalbönninga". Övriga arbetarbostäder, skymtar i en rad längre bort i bild. På Viskan flottas timmer till bolagets såg. Vid bron skurar en arbeterska mattor. Foto Sättervall, Kinna.

På 1920-talet började de första egnahemmen byggas i Rydal och 20 år senare var egnahemsområdena "Sparven" eller "Klutakullen" och "Svalan" färdiga. På "Klutakullen" vajade de av bolaget skänkta svenska flaggorna, "klutarna", för vinden. Numera finns det ett 75-tal egnahem och ett 25-tal hus byggda efter 1940-talet i utkanten av egnahemsområdena. De flesta egnahemmen ägdes till en början av bolaget men 1980 är alla utom tre friköpta av arbetarna. På 1930-talet kunde det kosta 9 000:— att friköpa ett egnahem och räntan på banklånen var låg. De som själva ville bygga ett egnahem fick på 1920-talet betala bolaget 100:— för en tomt. De statliga egnahemslånen betalades sedan ut i etapper allt eftersom huset blev klart. Dröjde pengarna för länge kunde man få låna av bolaget mot vanlig bankränta som emellertid var högre än de statliga egnahemslånens ränta.

"1916 uppfördes det första egnahemmet och följande år började man bygga ut ett egnahemsområde. De vackra trakterna norr och väster om Viskan började bebyggas sedan trafiken blivit allt livligare genom samhället och

*Ingång till arbetarbostad vid Varbergvägen.
Foto 1973.*

Egnahem. Foto 1973.

Makarna Westerbergs och deras släktingars nybyggda egnahem 1926.

arbetarna har efterhand förvärvat de egnahem de tidigare hyrde. Bolaget har till priser som ansetts vara de lägsta i landet sålt byggnadstomter till sina anställda.”

Västgöta-Demokraten 1972

”En stor del av de egnahem som uppförts i Rydal, har företaget byggt. Dessa hyres till viss del ut till de anställda men det förekommer även i stor utsträckning att de anställda så småningom köper fastigheten, vilken då säljes för självkostnadspris. Sammanlagt är det ett åttiotal fastigheter som företaget låtit bygga. Så gott som till uteslutande del är egnahemsområdet förlagt till skogsbrynet på andra sidan ån. Här finner man de mest välansade trädgårdar man kan tänka sig. Arbetet är så mycket värdefullare om man tar i betraktande, att den plats där egnahemsområdet nu är beläget förr om åren var rena urskogen.”

Västgöta-Demokraten 28.5.1951

På 1930-talet byggdes den f d ”Oxalagårn” om till hyreshus och döptes samtidigt om till Bergsäter, men det gamla namnet lever kvar. I början var det endast de som hade månadslön, d.v.s. tjänstemännen som fick bo i Oxalagårn”.

På 1950-talet, då man inte anade den kommande nedåtgående konjunkturen, planerade bolaget bygga hyreshus med ett hundratal lägenheter för att sedan kunna riva de då ungefär femtioåriga arbetarbostäderna. På grund av den lågkonjunktur som följde genomfördes aldrig dessa planer. Endast ett hyreshus, ritat av Stockholmsarkitekten Luning, det s k ”Stjärnhuset” (husen skulle byggas i stjärnform), har byggts och ingen arbetarbostad har rivits.

F.d. "Oxalagårn" från 1870-talet är sedan 1930-talet ombyggd till bostadshus. Foto 1980.

"Stjärnhuset". På 1950-talet planerade bolaget bygga fler sådana hyreshus samtidigt som de gamla arbetarbostäderna skulle rivas. Foto 1973.

”Nya bostäder byggs snabbt. Alldeles i närheten av egnahemsområdet håller man för tillfället på med ett annat stort byggnadsprojekt. Här bygger nämligen företaget så kallade stjärnhus, fastigheter som bland annat byggs i Stockholm och Örebro och som blivit mycket uppskattade. Första delen av fastigheten som uppförts i tre våningar har i dagarna blivit inflyttningsklara och de som bebodde de nio första lägenheterna är storbelånade med sina bostäder och den ändamålsenliga inredningen.

Andra delen i samma byggnadsprojekt håller man i dagarna på att lägga grunden till och det blir således ytterligare nio lägenheter som så småningom blir inflyttningsklara.

Genom att fastigheterna koncentreras till området kring andra sidan ån kommer man en bit från landsvägen, där trafiken tilltar alltmer. Samtidigt bor man så nära fabriken, att det är möjligt att under middagsrasten gå hem och laga mat, vilket sker på ett snabbt sätt tack vare att alla fastigheter försetts med elektriska spisar och annan modern köksutrustning.”

Västgöta-Demokraten 28.5.1951

Fram till 1915 bodde arbetarna hyresfritt. Därefter fick hyra betalas samtidigt som lönerna höjdes. Hyrorna varierade beroende på standard. En lägenhet om 1 rum och kök i en arbetarbostad på Varbergsvägen kunder exempelvis på 1920-talet kosta 13:50/månad om den låg åt norr och 14:— om den låg åt solsidan. Bostäderna har, ända in i vår tid varit avsedda för dem, som arbetat på fabriken. En arbeterska berättade, hur rädd hon var, när hon skulle fråga om hon och hennes man fick flytta in i ena våningen i ett egnahem, som maken, som var byggnadsarbetare, varit med och byggt. Det var bara hustrun som arbetade i fabriken. ”*Men nu skulle vem som helst få bo här, t.o.m. zigenare.*”

MÖBLER

En av arbetarna berättar, hur man brukade möblera ca 1900—1915. Ballebosoffor tillverkade i Bollebygd var bra, eftersom fyra småbarn, två i var ände kunde få plats i en sådan. En far lade till två plank i Ballebosoffan för att både han och hans två söner skulle få plats. Föräldrarna hade ofta en tvåmanssäng, medan barnen fick sova i tälsängar, som man snickrade ihop själv. Virket var gratis och plockades ihop på den nuvarande idrottsplanen, där det var virkesupplag förr. Snickarverkstaden låg intill och bolagets snickare hjälpte till att hyvla. I bolagets ladugård hämtades halm till madrasserna. Hos de barnrika familjerna förvarades barnens madrasser och sängkläder på dagen i föräldrarnas säng. Felaktiga garner såldes billigt av bolagsledningen och användes till väva lakan och örngott av. Täcken tillverkades ofta hemma på en sticke stol och stoppades med billig bomull av sämre kvalitet, som köptes på fabriken. Ett matbord/slagbord och pinnstolar brukade också höras till möblemang. På 1890-talet fanns det tapeter i de nybyggda arbetarbostäderna. Dessförinnan hade man stänkmålat papper på väggarna. ”*Tapeter fanns inte utan det var papper som klistrade(s) på väggen*

Syskonen Westerberg i en av arbetarbostäderna på Varbergsvägen ca 1908.

doppades en pensel i någon färg och sen slogs det runda fläckar här och där.” Vanliga väggdekorationer var förstoringar av föräldrar, bröllopskort samt ofta även ett kort av prästen. I större delen av hemmen hade man också bilder av kungaparet. I många hem fanns en stor broderad bonad med ex. texten *”Gud beskydde vårt hem.”* På vedspisen hade man en järngryta, en s.k. klampa att koka i. När man ställde den på spisen hördes en smäll, en *”klamp”*.

Härverskan/spinnerskan Ada Westerberg bjuder släktingarna på kaffe ca 1926.

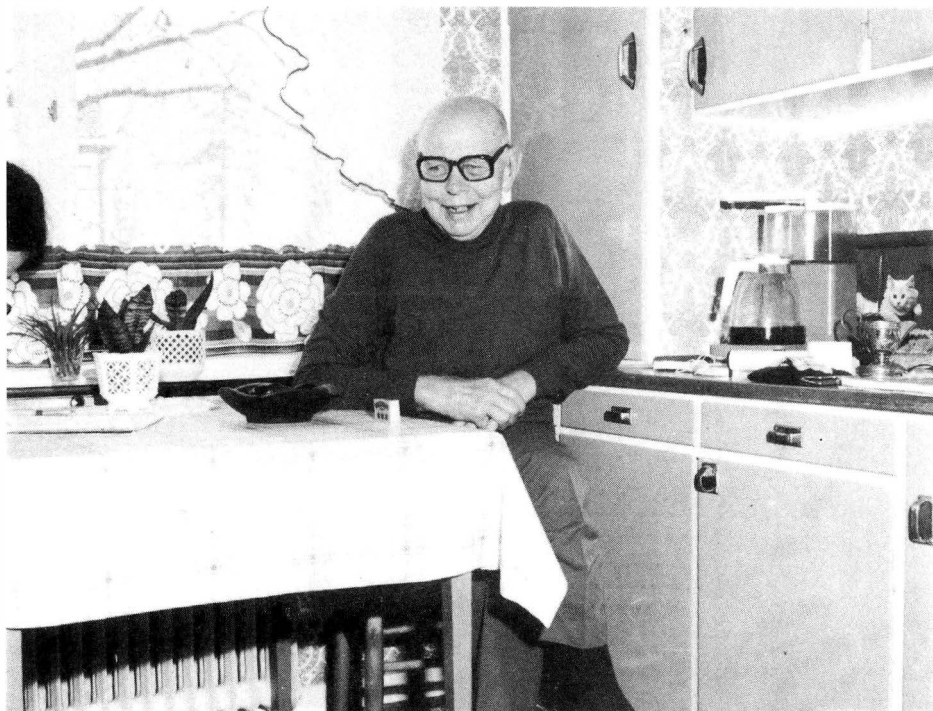

Ada Westerberg stickar ett täcke till sin sons giftermål 1924.

Olivia Brothén bakar hålkakor i köket i en av arbetarbostäderna ca 1920.

F.d. balbrytare Sven Westerberg i köket i sitt egnahem 1981.

Sven Westerberg i sitt egnahem, på 1940-talet. Söndagen var vilodagen.

MAT

Då fabriken var nybyggd på 1850-talet och framåt kunde de arbetare som inte hade familjer köpa middag och kvällsmat i de då nybyggda arbetarbostäderna "Klämman" och "Kanalbönninga".

De "fick köpa sin mat hos en familj . . . vilka bode i Klemma, nu barnkrubba . . . där fick de potatis i ena handen och sillbiten i den andra och sedan gå och sätta sig var de ville. Kvällsmaten den bestod i svart gröt som tillhandahölls av en gumma i kanalbyggnaden kallad gröt-Kersti, vilken tillredde gröten i en stor gryta ute i det fria."

Nertecknat 1958 av arbetare i Rydal född 1888

Från sekelskiftet fram till första världskriget drack många kaffe och åt smörgås på morgonen, medan gröt var ett vanligt kvällsmål. Matbröd bakades i bolagets bakstugor, medan vetebröd bakades hemma. Salt sill och potatis var en vanlig måltid liksom fläsk och potatis, då grisen slaktats. De flesta hade en husållsgris i bolagets grishus, och på bolagets mark fick man odla potatis. Till maten dracks mjölk eller svagdricka. Svagdrickan kördes med häst och vagn från Kinna och såldes i 20-liters träankare à 75 öre.

Så länge bolagets gamla affär fanns kvar fram till 1910-talet, köptes mjölken från bolagets ladugård där. Så gott som alla handlade "på krita". Affärsföreståndaren ropade upp kundens namn och bockade av det på en lista. Affärsbiträ-

Arbetarna hämtar sin mjölk utanför ladugården 1925. Arrendatorn t.h. heter Nils Larsson.

det upprepade namnet och delade ut mjölken. Då den gamla affären stängdes hämtades mjölken istället direkt i ladugården som efter 1890-talet flyttats från Ryds gård in i samhällets centrum.

Fr o m 1930-talet var man tvungen att köra in mjölken till mejeriet i Borås. Den dåvarande arrendatorn körde då mjölken med häst och vagn till Borås och körde sedan också ut mjölkflaskorna till arbetarna. Då Tetra-förpackningarna började användas på 1960-talet började mjölken åter säljas i den då privatägda affären.

På 1920-talet höjde arrendatorn mjölkpriset med två öre litern. Med hjälp av en demonstration samt påtryckningar från fackföreningen tvingades han emellertid sänka priset igen. I samband med detta fastslogs en överenskommelse mellan arbetarna, arrendatorn och bolaget att mjölkpriserna endast fick höjas i samband med löneförhöjningar.

Strax före arbetsdagens slut klockan fyra på lördagen *”kunde man se en massa tanter me kopparkaffekittel å putsmedel gå ner till Viskan å innan gubbarna slutade klockan fyra hade dom kokt riktigt kaffe. De va enda gången kaffesumpen hälldes ut under veckan.”* (1910-talet).

En Rydalsbo född 1888 nedtecknade 1958 hur ont det var om mat under första världskriget. ”. . . det var bara sill och potatis men det var icke alla som hade någon potatis utan endast kålrötter, det var till och med de som plockade av bladen av potatisblasten och lagade spenat av. Smör och fläsk stod icke till att få utan man hade en slags marmelad istället för smör och sillen virade man i papper och lade på glöden i spisen. Det tog slut allting så folk fick hugga löv till kreaturen och . . . hästarna fick ekollon . . . Mjölet man fick var blandat med sågspån och krita så när man hade ätit så fick man halsbränna så en trodde det slog eld i halsen. Kaffe och socker fanns icke att få . . .”

Det var aldrig något överflöd av mat i någon familj. Detta till trots hjälpte man släkt och vänner, som kanske hade det lite sämre ställt, så att ingen behövde svälta. Bland dem som hade det besvärligast på 1920- och 1930-talet var nog de inflyttade flickorna som kom från de närliggande landskapen och som inte hade någon släkt i samhället. En kvinna berättar att hon och hennes syster oftast bara åt smörgås och drack kaffe. Det var sällan de hade råd att äta den middag som kunde köpas för 50 öre på Hemgården, där de inkvarterades. På helgerna brukade de inte äta någonting för att kunna spara ihop till exempelvis ett par nya skor. Flickornas situation förbättrades i och med att en av dem fick en fästman i samhället. Det hände då ofta, att den blivande svärmodern ställt en tallrik soppa eller ett nybakat bröd utanför dörren till flickornas rum, när de kom hem från arbetet. *”De fanns solidaritet å ansvar utan blodsband.”—”Det var naturligt att anhöriga fick hjälpa om (de) kunde men alla hade det dåligt.”*

Det var dock inte alltid hjälpen räckte till. En arbetares mor brukade höra grannarna vissla middagen igenom — följaktligen hade de inget att äta. Trots att

fattigdomen var svår fram till början av seklet fanns det inga tiggare i själva Rydal. En arbetare berättar, att hans mor förbjudit barnen att äta av de småkakor, ”Marboringar”, hon bakat. De gav emellertid två tiggarbarn var sin ring. Sedan blev de rädda och sprang till fabriken för att berättadeepisoden för modern, som förlät dem, när hon fick höra hur det låg till. — En annan arbetare berättar om ett original, som bodde i en jordkula i närheten av Rydal och som betalade med egenhändigt ritade pengar, då han fick mat till skänks av någon.

Sätten att tjäna lite extra då man hade det knapert var många. Under spinnmaskinerna fanns en ca 1 m lång käpp klädd med tyg som fångade upp förgarnet då det gick av. Kvinnorna brukade ta hem dessa käppar och dra bort eventuella trådbitar som följt med. Några flickor brukade på 1930-talet skura ”svalen” (vindskorridoren) där de bodde för att på så sätt tjäna en femtioöring extra.

KLÄDER

I början av 1900-talet fram till första världskriget sydde kvinnorna så gott som uteslutande kläderna själva. Till kläder användes mest köpt tyg. En del tyg köptes av kringvandrande knallar. En arbetare minns när ”*Algot kom här me sitt knyte på ryggen*”. Kvinnor och flickor hade ofta mönstrade bomullsklänningar och randiga förkläden. På söndagarna hade många svarta ylleklänningar och vita bomullsförkläden. Till dans och kyrkbesök hade man inga förkläden alls. Kvinnorna bar ofta till vardags en bomullsduk på huvudet. På vintern värmdes de ofta med en stor hemvävd ylleschal.

Pojkarna hade knäbyxor fram till konfirmationen. Därefter fick de ha långbyxor liksom männen. Männen byxor syddes av tjockt bomullstyg, kallat ”ängelskinn”, vilket var randat i svart och mörkgrått. Mansskjortorna av mönstrad bomull var kraglösa och trädde över huvudet. Benknapparna återanvändes när

Ada Westerberg vid spinnrocken i hemmet 1926.

skjortan var utsliten. Västar var vanliga. Till kyrkobesök på söndagarna kunde det ofta hända, att bröllopskostymen i ylle fick hänga med hela livet. Män och pojkar bar ofta "Vegamössor", skärmmössor. Vintertid använde männen kanske en gammal sliten yllekavaj på väg till arbetet, medan en finare rock, också den i ylle, togs fram på söndagen.

Pojkar och flickor, såväl som män och kvinnor, hade träskor till vardags och kängor "till fint". Ett par tunnare träskor använde man i fabriken, det tjockare paret användes hemma och på vägen. När remmarna i fabriken bytts fick arbetarna de gamla för att sula om träskorna med. När man samlat ihop tillräckligt många slitna träskor togs de till skomakaren i Kinna. Alla strumpor stickades hemma av ull, köpt från bönderna i trakten. Vintertid användes tjockare och sommartid tunnare garn.

De äldre hade i början av 1900-talet underkläder endast vintertid, vilka var hela fram och öppna bak. Då de utträttade sina behov, gick de bara lite avsidet och stod och drog isär kläderna.

I och med första världskriget började männen bära blåställ, som köptes i bolagets affär till jul. Det nya blåstället användes på helgerna ett år, därefter blev det vardagsplagg.

NAMN

De flesta i samhället har haft ett extra namn. Det kan ha haft att göra med deras ursprung: "Masen" från Dalarna, "Wååk" från Vårdkasåsen ("Våkaråsen"), "Gropa-pojkarna" från torpet Gropen, "Torpén" från Torpet, "Kul-Gösta" från torpet Kulens, "Tandem-prästen" från Tvååker (två som åker), "Remmens-Petter" från ett torp i området Remmen. Ibland fick arbetarna öknamn efter var de arbetade eller var de bodde: "Gas-Erik", — fadern arbetade i gasverket, "Kalle Kupa" bodde ensam i en vindskupa. Vissa öknamn torde man inte säga så att personen ifråga hörde. Det gällde speciellt namn som hänförde sig till något lyte eller på annat sätt kunde ha negativ klang: "Stump-Olle" hade inga ben, "Svina-prästen" från Seglora hyrde ut en svinstia till några arbetare. Det kunde hända att en person som var faster till någon så småningom blev hela samhällets faster: "Elias faster". Det vanligaste när man talade om en person var emellertid att man sade farsnamnet i genitiv före själva egennamnet: "Ernstas Karl, Olles Johan". Ibland kunde det bli ett riktigt långt namn när man ville tala om exakt vilken Erik man menade: "Bönåsa-Elsa-Hansa-Karl-Johans-Erik". — Elsa från Bönåsen i Seglora hade sonen Erik med Karl-Johan som i sin tur var son till Hans.

GIFTERMÅL

Vanligast var att man gifte sig med någon från Rydal, men även större delen av de inflyttade gifte sig så småningom i Rydal. På 1920- och 1930-talen kom många flickor från Bohuslän, Halland, Dalsland och Medelpad, där arbetslösheten var stor. "Då blev de spännande på Rydal". Disponenten sade att han "va tvungen ta dit flickor, de blir sån inavel här". När det var nyårsrevy på 1930-talet i Kinna

konserthus sjöng man för disponenten: ”Hur står de till, hur står de till? Har du fått så många flickor, som du vill?”

”Man kan vedervåga den tesen att mycket av det gamla, patriarkaliska Rydal hör ihop med släkternas stora betydelse i samhället. Fram till mitten av 1920-talet, då det kom in ogifta textilarbeterskor bl a från Dalarna, var det i stor utsträckning sed att man gifte sig inom samhället. Detta har troligen verkat isolerande i förhållande till yttervärlden och med yttervärld menas här också nya idéer, även att man blir varse att det finns andra utkomstmöjligheter än dem Rydal bereder. Detta vårt resonemang är emellertid bara en frågeställning. Arbetarrörelsen vann som organisation fäste i samhället redan i slutet av 10-talet, innan seden med giftermål inom samhället ännu brutits.”

Ur studiematerial till Sveriges Radios
program ”Helg och söcken i Sjuhärads-
bygden” 1947

I början var det dock en viss misstro mot den utifrån kommande arbetskraften:

”En situationsbild som är belysande för förhållandena åren 1925-30 är följande: en infödd arbetarpojke brevväxlade någon tid mellan åren 1925-27 med en dalkulla som arbetat ett tag på fabriken. På den tiden fanns inte poststation i Rydal utan posten bars från Kinna och lämnades hos portvakten, där man fick hämta den. En gång då arbetaren hämtade sitt brev fick han skäll av ett par äldre kvinnor som sade: ”Din snorvalp, kan det inte duga med en rydaldstös åt dig”.

Ur studiematerial till Sveriges Radios
program ”Helg och söcken i Sjuhärads-
bygden” 1947

En arbetare säger om de inflyttade flickorna, ”*de va hemska fruntimmer, fräcka i mun*” och kunde berätta flera historier om hur illa de uppförde sig och vilken dålig moral de hade. En arbeterska, en av de inflyttade, påstår däremot att ”*de ryktena saknade grund i de flesta fall*”. Pratet till trots tyckte nog Rydalspojnkarna att det var litet mer spännande med flickorna som kom från en annan landsända och såg inte med blida ögon att Kinnapojnkarna kom dit för att konkurrera. Då kunde det bli slagsmål. (Samma antagonism uppstod när Rydalspojnkarna for till Fritsla för att träffa flickor). ”*De va många flickor men de räckte till allihop, Kinnapojkar kom ju hit*”.

På 1940-talet kom en hel del norrmän, ester, finnar och sudettyskar till Rydal. En av meddelarna gifte sig med en av de norrmän som kom under kriget. ”*Å så börja nästa krig.*”

Eftersom bolaget fram till senare tid ägt alla hus, var man tvungen att be bogsledningen om lov för att få en bostad då man planerade sitt giftermål. Endast om båda makarna lovade arbeta i fabriken, fick man en lägenhet eller ett hus. I slutet av 1800-talet och kring sekelskiftet sägs det att "mäster" inte enbart var den som bestämde om paret skulle få gifta sig eller ej och om de skulle få någon bostad eller inte, utan han tvingade även den blivande bruden till samlag före bröllopsnatten. En arbetare säger: "*Kvinnan va inte värd nånting. Hon skulle fo-ga sej.*" Meddelarna känner endast till en kvinna som lär ha sagt; "*men jag gick inte till mäster . . .*" Ett par av arbetarna undrar om inte en del av de barn som föddes kring sekelskiftet egentligen borde ha haft ett annat efternamn.

"Mästarn va som en Kung, var det någon som skulle gifta sig så fick de frå-ga mästarn först, det var naturligt menat om de fick något rum för det fick man vänta på tills det var någon gammal som dog och då den som stod på god fot fick först. Vi gifte oss 1912 men fick rum först 1914 så hon fick bo hem(ma) och jag i mitt hem."

Levnadsberättelse nertecknad 1958 av Rydalsbo född 1888.

Att en fabriksflicka gifte sig med en bondson kunde förekomma även om det var ovanligt. Bonddöttrar "gifte dock inte ner sig" med en fabrikspojke. Det var under ett bondbarns värdighet att ta arbete på fabriken, hur många barn det än var om en liten jordlott. Det vanligaste fram till 1900-talets början var att män-nen flyttade till kvinnornas hemort efter giftermålet. "*Förr va de så att töserna aldrig flyttade me pojkarne.*" Ett undantag var dock om en flicka från Rydal gif-te sig med en bonde i trakten.

Eftersom de flesta gifte sig inom samhället blev till slut också de flesta besläk-tade med varandra. Släktkänslan, samhörigheten och hjälpsamheten har varit stark i Rydal fram till på senare år då dessa band alltmer lossats. Fler och fler skaffar nu sin gemål från annat håll och även om man har släktingar kvar sköter var och en sig själv mer än tidigare. En av de yngre arbetarna uppger, att han inte frivilligt ville vara med om släktmöten, trots att hans föräldrar då och då hälsar på släktingar i samhället.

FABRIKSARBETARE — BÖNDER

"En arbetare i Rydal: Bönderna har en känslomässig motvilja mot arbetar-na, vilken fördunklar deras omdömen. De ser arbetarnas 8-timmarsdag och inget annat, vill inte höra på, när man påpekar att i böndernas arbets-dag inräknas vedhuggning, etc . . . som för arbetaren tar hans fritid. Arbe-tarna i sin tur har ofta en oresonlig inställning gentemot bonden. Det finns arbetare som inte skulle ta upp ett strå åt en bonde. En äldre kvinna i Ry-dal, vars framlidne man hade mycket att göra både bland arbetare och lantbrukare: Fabriksarbetare och bönder har aldrig förstått varandra. De vet för litet om varandra."

Ur studiematerial till Sveriges Radios program "Helg och söcken i Sjuhärads-bygden" 1947

Det har framkommit att Rydalsborna överhuvudtaget inte haft så stor kontakt med befolkningen utanför själva Rydal.

”För det första har vi i flertalet intervjuer kommit på det förhållandet att t. ex folket i Rydal lever relativt isolerade i förhållande till de övriga lokala grupperna i socknen. Faktorer som här kan tänkas verka är bl. a. att en relativt stor del av arbetarna i Rydal hör till tredje generationen bofasta. Folk är i stor utsträckning födda inom samhället. Vidare har samhället sin egen skola, den sköttes tidigare i bolagets regi. Barnen i skolan kom inte i samma kontakt med barn från andra platser i kommunen som om skolväsendet hade varit centraliserat. En faktor ytterligare att räkna med är att man och hustru i en textilarbetarfamilj båda ofta har förvärvsarbete och knappast får så mycket tid över att odla sina förbindelser med traktens övriga befolkning.”

”... en yngling i 17-årsåldern. Han bor i Rydal och säger följande: Vi har aldrig kontakt med ungdomen i skogsbygden, Vi träffas aldrig. Vi har heller inte någon kontakt med ungdomen i Svaneholm. Däremot träffar vi i enstaka fall ungdomar nere i Kinna. En ung kvinna i 23-årsåldern från Rydal: jag känner bara rydalare. En kvinna i samma ålder uppe i skogsbygden och med arbete i Borås om dagarna: jag har några skolkökskamrater i Rydal, annars känner jag inte någon där nere. Den ledande kvinnan i Rydals socialdemokratiska kvinnoklubb: Klubben är isolerad på grund av dåliga kommunikationer. Vi träffar sällan medlemmar i andra klubbar.”

Ur studiematerial till Sveriges Radios program ”Helg och söcken i Sjuhäradsbygden” 1947

KÖNSROLLER

Förutom att många kvinnor arbetat i fabriken — sträckning, slubbning, spinning, haspling och rullning är där kvinnoysslor — har de även fått dra det tyngsta lasset vad gäller hushållsarbete och barnpassning. *”De va nästan nedlåtande för en karl å gå till brunnen för å hämta vatten. De skulle hustrun göra.” — ”De skulle aldrig fallit en man in å gå ut å skaka mattor. De skulle vart under hans värdighet”*. Många skrattade åt att en arbetare hämtade vatten och ved och eldade i grytan i brygghuset åt sin fru, när hon skulle tvätta. *”Dom andra karlarna tyckte förstås att ja va dum. Men ska ja ha ett öknamn kan de lika gärna va toffelhjälte som hustruplägare. Ja har alltid sagt att ska de gå bra i ett äktenskap ska man dela både ljuvt och lett.”*

1924 kom barndaghemmet och kvinnorna behövde inte stanna hemma lika länge som förut för att ta hand om barnen. Fler och fler kvinnor fortsatte då arbeta i fabriken även efter giftermålet och männen kanske tvingades hjälpa till lite mer i hemmet. Men *”fortfarande på 1950-talet fanns de karlar som knappt kun-*

de koka kaffe eftersom dom aldrig gjort de.” En arbetare berättar, att han tyckte det var onödigt att hans fru skulle stiga upp tidigt bara för att koka kaffe åt honom på morgonen. Hans svärmor tyckte emellertid att det var underligt att mannen skulle göra en sådan sak själv och hon steg hellre upp för att göra det (ca 1925).

I samband med barnafödslar brukade kvinnorna, innan barnkrubban startades av bolaget 1924, vara hemma med barnen tills något äldre syskon eller någon släkting kunde passa dem. Ibland kunde det också hända att barnen fick följa med till fabriken och ligga i en garnlåda, medan modern arbetade. *”Ja låg i en garnlåda när mäslingen bröt ut.*” I barnkrubban kunde barnen lämnas in redan efter några månader. Mammorna kunde ta paus i fabriksarbetet för att gå och amma sina spädbarn.

Redan från barnsben fick flickorna hjälpa till mer än pojkarna. Flickorna var med om att sköta hushållet, de sydde och stickade. Pojkarna högg bl a ved vilket även flickorna kunde få hjälpa till med. Däremot var aldrig pojkarna med om att sköta några hushållsbestyr.

Anna och Ester Lorentzson hjälper sin far Elias såga ved. Ca 1910.

Vy över Rydal 1900—1910. Fabriken t.h. Disponentvillan syns överst på bilden strax t.v. om fabriken. Mitt i bild på andra sidan Viskan ligger sågen. Byggnaden bakom och strax till höger om sågen är smedjan och snickarverkstan. Byggnaden med luftintag på taket är "ullmagasinet" d.v.s. bomullsmagasinet. T.v. om magasinet syns stallet. Längst t.v. syns arbetarbostaden "Kanalböminga". Foto Sätervall, Kinna.

BOLAGET I SAMHÄLLET

ADMINISTRATION OCH FÖRMÅNER

"Inom ramen för det patriarkaliska förhållandet i Rydal byggdes åtskilliga fritids- och gemensamhetsanläggningar såsom badhus, skola, affärslokaler, barnkrubba, Hemgården, fri tomt till Arbetarnas Föreningshus med biograflokal, pensionärshem, semesterhem i Åsa m.m. Bolaget gav även idrotts- och skytterörelsen i Rydal sitt fulla stöd. Man anslog även medel för att bevara Seglora gamla prästgård, som ligger trevligt intill den kyrkogård där Seglora kyrka på Skansen var belägen. Man har även deltagit i arbetena på den s k Kommunalvägen mellan Ryds bro och Flatan i Seglora."

Västgöta-Demokraten 19.10.1972

"Det utmärkande för Rydal tidigare kan uttryckas så, att företaget var samhället. Företaget hade i realiteten funktioner av kommunal karaktär.

Det gav sitt slag av social säkerhet och ekonomisk säkerhet, det hade ordnat skola, det hade senare också en egen polisman, etc.”

Ur studiematerial till Sveriges Radios program ”Helg och söcken i Sjuhäradsbygden” 1947

Fram till 1932 ägdes Rydahls Minuthandel av bolaget. Det kunde då ibland hända att det istället för pengar låg en lapp i löneasken på vilken stod: ”avdrag för skuld i bolagets affär.” Trots att det upplevdes negativt att behöva skuldsätta sig, kunde man ändå känna det som en räddning att möjligheten fanns, eftersom det ofta hände att medel saknades för att mätta alla munnar. Även sedan affären blev privatägd fanns möjlighet att få kredit. ”*Rydahls Minuthandel har väl räddat oss många gånger*”, säger en av arbeterskorna. Det var dock inte alltid som ägaren var så gillande. ”*De e mitt allt ni äger och har, flickor*”, kunde en av ägarna argt utbrista, då betalningen lät vänta för länge på sig.

Innan den nuvarande affärsbyggnaden uppfördes i slutet av 1910-talet var bolagets affär inrymd i ett rödmålat trähus, vilket revs i samband med att den nya affären byggdes. Innan dess, på 1850-talet fanns en privatägd handelsbod i Rydal. Redan på 1850-talet uppmärksammade emellertid bolaget vikten av att förse arbetarna med livsmedel:

Rydahls Minuthandel byggd 1917 var tidigare bolagets affär. Foto 1979.

”Råg, korn, fläsk & sill bör af Bolaget ju förr ju bättre uppköpas och hållas arbetarne tillhanda till billigt pris.”

Ur Rydahlsbolagets sammanträdesprotokoll 20.5.1856

1932 startades Konsum i ett f d egnahem och Rydahls Minuthandel tvingades att sänka priserna. Strax därefter såldes Rydahls Minuthandel till en privatperson. Bolaget ville inte sälja mark till Konsum, som kunde bli en konkurrerande butik i Rydal. Därför togs chansen när egnahemmet såldes. Dessförinnan låg den närmaste Konsumaffären i Hulabäck i närheten av Kinna. Konsumaffären i Rydal är nu nedlagd, liksom den charkuteriaffär som från 1940- till 1960-talet fanns i Stjärnhuset. De flesta äldre handlar idag i Rydahls Minuthandel, nuvarande ICA, medan de yngre tar bilen till Kinna. Det finns även möjlighet att handla från den Konsumbuss, som ibland kommer till Rydal. *”De e makligare me bus-sen som stannar här nära intill, men de kan bli trångt därinne.”* Alla butiksägarna i Rydal har ursprungligen varit ”utombys ifrån”.

”På ett annat sätt avtecknar sig patriarkalismen när man följer kooperationens utveckling i samhället. Under 20-talet tog de som var kooperatörer, upp sina varor från Konsum i Kinna. När sedan en konsumbutik skulle öppnas i Rydal kunde man inte få någon tomt till denna i samhället utan den förlades strax utanför. Här låg Konsum ända till December 1941 då man öppnade den nya konsumbutiken på en tomt, vilken av bolaget tidiga-

Petter Emanuelsson och "fuxen" på 1920-talet.

Skörd vid bolagets jordbruk ca 1900.

Främre raden fr. v. Werner Johansson, Rydal, Edvard på Sägarbacken, Rydal, August Skoglund, Rydal, Herman Olausson, Rydal, Anders på Ullared, Seglora.

Bakre raden fr. v. Otto Johansson, Rydal, Anders Johansson, Ginkalunda, Anders Hansson, Rydal.

re sålts till en egnahemsägare, enligt vad arbetarna säger. Denna konsumbutik ligger inte centralt som privathandeln utan i det södra egnahemsområdet, i dagligt tal kallat "Egna hem". 1932 då butiken i Rydal — den strax invid samhället — kom till, hade den kooperativa handelsföreningen 103 medlemmar. 1945 hade den en omsättning på över 140 000 kr och 134 medlemmar. Av dessa är emellertid inte alla kooperatörer till den grad att de inte samtidigt kan handla i privathandeln. En genomgång av hur mycket varje medlem köpte för 1946 visade att 64 handlade för över 1000 kr."

Ur studiematerial till Sveriges Radios program "Helg och söcken i Sjuhäradsbygden" 1947

I Rydal fanns ett jordbruk där bolaget hade ett 20-tal personer anställda fram till 1922, då lantbruket utarrenderades. Fram till dess fanns ett 40-tal nötkreatur i ladugården. 16 hästar användes vid samma tid av bolaget för transporter. Förutom arbetshästarna fanns det vagnshästar för ingenjörernas och direktörernas landåder och droskor. "År 1912 var jag i ladugården och då fick jag börja kl 4 f m och hålla på till kl 7 e m".

Enligt Rydahlsbolagets skrifter startades Rydals fasta folkskola av bolaget först 1867 och småskolan 1874. Däremot fanns viss undervisning för barnen i fabriken redan 1855, året efter fabriken byggts färdig.

”Som behof af skollärare för fabriksbarnen ansågs nödvändigt beslutades att till en början vidtala en dertill passande person för Söndagsundervisning.”

Ur Rydahlsbolagets sammanträdsprotokoll 11.6.1855

Redan på 1850-talet beklagar sig skolläraren i protokollen från direktionssammanträdena i Rydahl över majoriteten av elevernas okunnighet. Han anser sig aldrig ha tid att hjälpa de duktigare utan måste alltid ”traggla” med de sämre.

”Vi besökte skolan. Där var 53 lärjungar och en gammal man med ganska dumt utseende som lärare, alla barnen läste i korus ur katekesen, tydligen utan mera uppfattning om de heliga ordens innebörd, än om de varit indianska besvärjelse-formler. Detta är vad svenskarna överallt kallar för religionsundervisning.

Charles Loring Brace ”The Norse Folk” 1857.

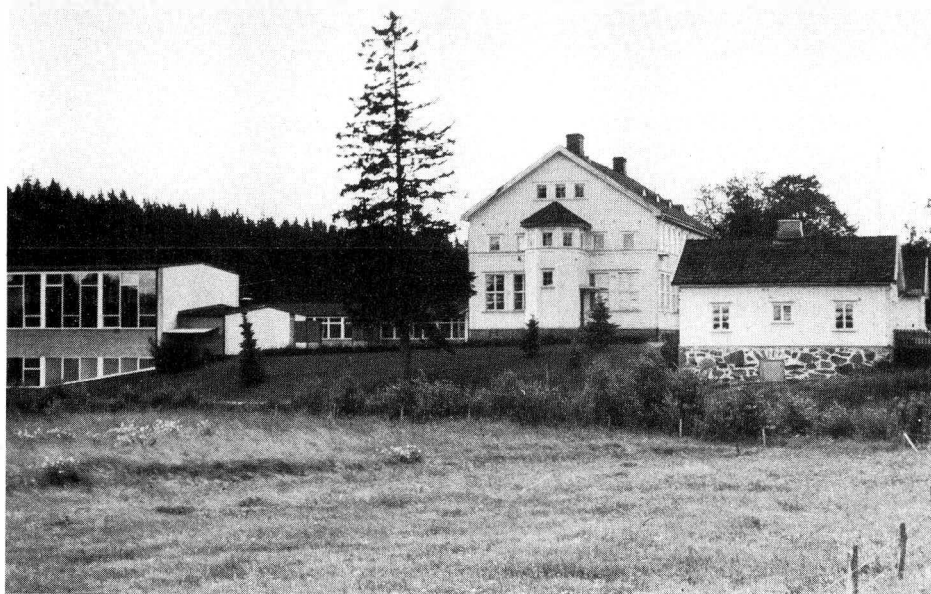
”(Översättning: I. Vallin från Borås och De Sju Häraderna, 1960.)

Vid samma tid fanns även en ambulerande skola vid Broarebacken nära dåvarande Seglora bro, för de barn som inte arbetade i fabriken.

Enligt f.d. VD var det bönderna i trakten som uppmanade fabriksägarna att bygga skolor åt sina arbetare. *”De va ju vågat i den bygden, som bara hade småbruk å starta en fabrik, dom (bönderna) tänkte väl, att snart har vi dom alla*

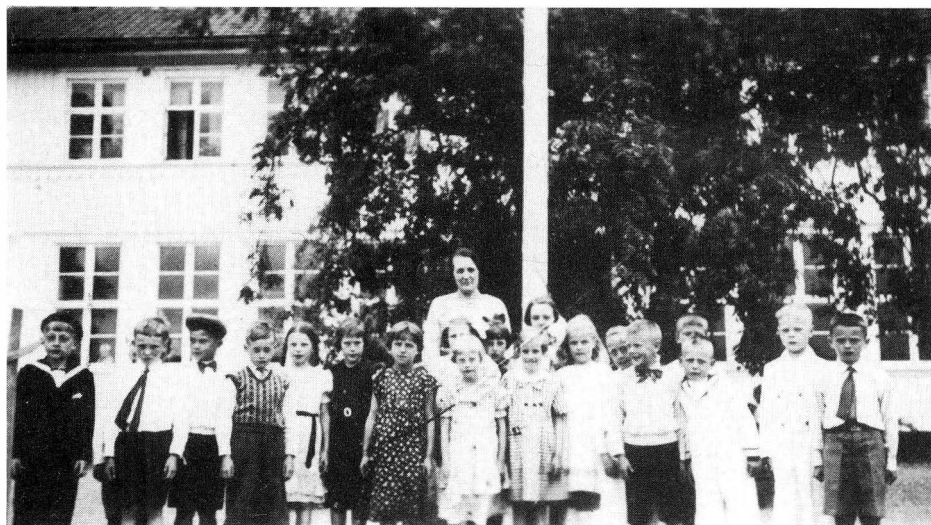
Rydalsskolan byggd ca 1915. Fotot taget 1928.

Skolan med tillbyggnad från 1960-talet. Foto 1973.

(fabriksarbetarna) på halsen.” Fabriksägarna borde enligt bönderna själva ta ansvar för alla arbetare de lockade till trakten. F.d. VD:s uppgift bekräftas i Rydahlsbolagets årsberättelse den 6.5.1861:

”Seglora sockenboar hafva hos Direktionen anhållit att Bolaget måtte mot någon lämplig afgift upplåta jord å ett därtill passande ställe af Seglora-

En skolklass på 1940-talet.

Klasserna blir mindre och mindre, 1960-talet.

bergs egor för anläggande af en fast folkskola för socknen, Direktionen har härtill ej velat lemna hvarken bifall eller afslag utan att dessförinnan här äfven inhemta Bolagets yttrande, och som derfor nu torde afgifvas, för att till dagens protokoll antecknas.”

Den folkskola som byggdes på 1870-talet revs i samband med att den nya skolbyggnaden uppfördes ca 1915. Småskolan inrymdes i bonden Westmans f.d. bostadshus.

Fram till 1930-talet anställde bolaget skolläraren samt betalade skolböckerna. Sedan dess är Rydals skola i Seglora kommuns ägo. På 1960-talet gjordes en tillbyggnad bakom den gamla skolan.

Flertalet Rydalsbor har sexårig folkskoleutbildning. En del har också gått i skolor för fortsättningsskola. Det var sammanlagt sex veckors skolgång varvad med arbete. Skolgången bestod enligt en arbetare mest av förhör på katekesen på kvällarna efter arbetet. De flesta konfirmerades innan de började i fabriken som avtagare, men det kunde i början av seklet hända att bolagsledningen bad skolläraren, välja ut en lämplig pojke eller flicka som kunde börja arbeta tidigare och ge denne/denna ett avgångsbetyg. Ofta tyckte föräldrarna att det var en fördel om barnen kunde bidra till familjens försörjning tidigare. Av barnen kunde beskedet mottagas med blandade känslor även om de inte alltid trivdes i skolan.

Skoldagen var i början av 1900-talet sju timmar lång från 9.00—12.00 och 13.00—16.00, med en timmes middagsrast. Barnen fick bli lära sig läsa och räk-

na fyra räknesätt. En arbetare som f ö inte var religiös, läste ofta hemma i bibeln för det fanns inget annat att läsa hemma och han tyckte om att läsa. I skolan var det däremot aldrig roligt att *”sitta å traggla me en rotting över sej om gamla kun- gar och krig. De va ju inte särskilt uppbyggande.”* Denne arbetare var särskilt ut- satt i skolan och även för övrigt i samhället eftersom han var *”horunge”*. Ofta hände det att skolläraren avreagerade sig och gav honom stryk utan någon egent- lig anledning.

1924 startade bolaget en barnkrubba, vilket gjorde, att de mödrar som så öns- kade, kunde återgå till förvärvsarbete tidigare. På 1950-talet kostade det 25 öre att ha sitt barn på daghemmet på eftermiddagen. På förmiddagen kostade det 50 öre eftersom det då ingick både frukost och middag.

På 1940-talet gjordes det s k Westmanska huset (f d småskolan) om till pen- sionärshem. Idag används huset som bostad och det kommunala ålderdomshem- met ligger i Kinna. Innan statlig pension började utbetalas, betalade bolaget en- ligt arbetarna ut pension till de gamla. Kring sekelskiftet fick en arbetare en kro- na om dagen i pension. Vid samma tid kostade mjölken 9 öre litern.

Bolaget har i viss mån även stått för sjukvård och hälsokontroller. I början av 1900-talet fanns det ett *”epidemisjukhus”* för barn i en av flyglarna till Ryds gård. Där kunde barn med exempelvis difteri eller scharlakansfeber vårdas, med- an mödrarna arbetade i fabriken.

Barnmorskans tjänster betalades av bolaget in på 1900-talet. Kring sekelskiftet brukade dessutom barnmorskan få en sup efter varje förlossning. Då barnmors-

Barndaghemmet i f.d. arbetarbostaden ”Hemgården” från 1870-talet. Foto ca 1950.

Barnen och personalen på daghemmet ca 1950.

Pensionärshemmet "Westmanska huset", f.d. småskola. Foto ca 1950.

kan en tid i slutet av 1910-talet och början av 1920-talet bodde i Seglora, stod bolaget för fri skjuts dit.

Om en arbetare blev sjuk i slutet av 1800- och början av 1900-talet var det "mästarn" som avgjorde, om det var nödvändigt med läkarkontroll. Ofta väntade man enligt arbetarna med att hämta provinsialläkaren i Kinna, tills fler hade blivit sjuka, för att det skulle löna sig. Medicin hämtades av fabriken lastare på apoteket i Kinna. Bolaget betalade, varför en del trodde att medicinen var den sämsta möjliga.

Det har sedan slutet på 1800-talet funnits en lag på att minderåriga arbetare skulle undersökas årligen, varför en läkare från Borås brukade komma till Rydahl varje år. Det kunde då emellertid hända, att arbetsledningen sade till föräldrarna att låta sjuka och svaga barn vara hemma. Föräldrarna var bara tacksamma att läkaren på så sätt inte kunde förorda att barnet skulle arbeta mindre, vilket ju skulle inneburet mindre förtjänst.

På 1970-talet har en hälsocentral för Marks kommun startats i Kinna i landsingets regi. Där kan arbetarna låta undersöka exempelvis öron, ögon och lungor. Dessutom har Rydahls Manufaktur AB tillsammans med andra företag en företagsläkare och företagssköterska som en gång i veckan, respektive en gång i månaden kommer till fabriken.

Redan på 1860-talet organiserades av bolaget en fattig- och sjukkasse för Rydahls arbetare. Arbetarna betalade en viss del av sin lön till kassan och bolaget gav tillika procentuella bidrag. En av arbetarna berättar, att hon månatligen på 1930-talet fick betala 1:50 till bolagets sjukkasse och "*de gjorde ett stort hål i plånboken*".

"Den vid föregående ordinarie stämman beslutade Fattig- och Sjukkassan för arbetspersonalen har blivit inrättad, och sedan den därför af Bolaget anslagna summan R 1000 Rmt, blivit som grundfond insatt, har personalen till slutet av sistlidne år af sin aflöning afsatt till Kassan R 379,9 Rmt och under innevarande år R 211:22 rmt så att Fattigkassan med tillagd ränta numera utgör R 1,636:38 rmt. Under året har denna ej blivit för understöd anlitad, utan har oafbrutet fått tillvexa, och derigenom bör den också för framtiden kunna blifva af mycket gagn."

Ur Rydahlsbolagets sammanträdesprotokoll 6.5.1861

Andra namn på ovanstående kassa var "arbetarnas sparkassa" eller "skitkassan". Även böter för nerskräpning, för sen ankomst eller dylikt hamnade i denna pott. Enligt vissa arbetare var det meningen, att pengarna bl.a. skulle användas till arbetarnas pension. När statlig pension började utbetalas, lade bolaget, enligt arbetare, beslag på pengarna och guldklockor började delas ut istället.

"Böter, som på "den gamla goda tiden" uttogs, tillfölla en kassa som kallades Rydahls sjuk- och fattigkasse. De voro avsedda att utdelas till arbetare som kommo i trångsmål. Kassan uppgick under årens lopp till en betydande summa. Sålunda redovisades kassan 1916 med kronor 40,376:41.

Den har emellertid under de senaste trettio åren aldrig tagits i bruk, men har vid flera tillfällen blivit efterlyst, då den enligt uppgift även avsåg arbetarnas pensionering. En ordnad pensionering är ett önskemål som ännu är olöst.”

Västgöta-Demokraten 20.2.1941

Enligt en annan arbetare har pensionspengar betalats ut av bolaget till de gamla ända in på senare tid. När ATP-tillägg började utbetalas från staten 1963 fortsatte bolaget att betala ut pengar till de som endast fick små bidrag. Företagsledningen ville emellertid inte kalla penningssummorna som utbetalades för pension eftersom den ansåg att det skulle kunna inverka negativt på de statliga förmånernas förbättrande.

”Geijerstam nämner att man inte olycksfallsförsäkrar sina arbetare. ”I stället tager bolaget helt enkelt hand om de individer, hvilka, i deras tjänst blifvit skadade. Gamla personer, som slitit ut sig i bolagets tjänst behandlas på samma sätt. Man kan rent af säga, att bolaget fullständigt har egen fattigvård härigenom. De ålderstigna få sitt understöd, dels genom att i början sättas till lättare arbete, dels senare genom direkt understöd . . .” Vi citerar detta uttalande väl medvetna att det kanske mer har gällt Rydboholm än Rydal. Vad fattigvården beträffar kan man få en del uppgifter i Seglora kommunalstämmoprotokoll. Här står att Rydal i fattigvårdshänseende är skilt från socknen, i enlighet med beslut 1873 och 1879. Det talas t o m om att Rydal är ”eget fattigvårdssamhälle”. Detta har det inte varit, det skulle inte gå ihop med 1800-talets fattigvårdsförordningar: endast socknen kunde vara ett fattigvårdssamhälle. I realiteten har emellertid Rydal — liksom senare Svaneholm — haft sin egen fattigvård. I 1895 års stämmoprotokoll läser vi: ”Rydahls Manufaktur AB som i 11 års tid — med övre och nedergården — varit eget fattigvårdssamhälle mot en årlig avgift till Seglora fattigvård, fick fortsätta med detta.” Härför fick bolaget betala en årlig avgift av 200 kr.”

”. . . Rydal Ryds nedre och övregårdarna och Svaneholms bolag (som också hade vad stämman kallar ”eget fattigvårdssamhälle”). Det är här fråga om försörjningen av den kategori som i 1871 års fattigvårdsförordning kallas ”tjenstehjon och statfolk samt fabriks- och handtverks- bruks- och grufwearbetare, jemte deras hustrur och hemmawarande barn”. Den ideologiska bakgrunden kom här inte så bra fram som i 1847 och 1853-års fattigvårdsförordningar där det står: ”Där tjenstehjons och statfolks samt fabriks- handtverks- bruks- och grufwearbetares skall husbonde ansvara under den tid arbets-aftalet eller kontraktet gäller, så att de icke falla fattigvården till last”. Patriarkalismen kan knappast finna ett pregnantare ut-

tryck än i detta utvidgande av husbondens roll till att inte bara gälla familjehushåll utan också ett större företag med alla dess anställda.”

**Ur studiematerial till Sveriges Radios
program ”Helg och söcken i Sjuhärads-
bygden” 1947**

Om någon hade det besvärligt och bidragen inte räckte till kunde det efter 1917 hända att fackföreningsmedlemmarna samlade ihop pengar.

Statlig sjukpenning började utbetalas på 1930-talet.

Röda Korset har under ledning av disponentfrun varit mycket livaktig i Rydal och har stått för kostnaderna för en del hälsokontroller. Bl a ordnade disponentfrun på 1920-talet så, att Röda Korset betalade, när barnen fick sina tänder lagade i Fritsla.

En av anledningarna till att arbetarna trivts i Rydal, förutom gemenskapen inom arbete och fritid, är just de många förmåner bolaget erbjudit.

Enligt en arbetare hade alla fri hyra och ved ända till disponent Ek började på 1910-talets mitt. I och med att denna förmån avskaffades höjdes istället lönerna. För tjänstemännen fanns dock ovanstående förmåner kvar in på 1920-talets slut och för kontoristerna till 1940-talets början. Enligt Gustaf af Geijerstam betalades emellertid veden av arbetarna redan 1894 med 2:— famnen.

Bolaget upplät uthus åt familjernas grisar. Det var röda trälängor bakom arbetarbostäderna (numera rivna) där det också fanns vedbodas. Dessutom fick man ett stycke potatisland vars storlek berodde på mängden svingödsel man lämnade. Detta medförde att grisarna utfordrades med största omsorg med mjöl och potatis och havre som malts i bolagets kvarn i Seglora. Det var pojkarnas uppgift att hålla rent hos grisarna och hämta sågspån och mossa.

”I regel plöjde de ner potatisar med oxar men då skulle ni tro att det var fart i gubbarna. Även barnen fick vara med och sätta. Man fick den dagen när man satte och tog upp potatisen full betalning.”

**Nertecknat 1958 av arbetare i
Rydal född 1888**

”Mycket i Rydal vilar på tradition, säger en av de mera studieintresserade arbetarna i en intervju och fortsätter: man odlade potatis — potatisland ingick i arbetarnas förmåner — man satte den samtidigt och tog upp den samtidigt. Man köpte grissamtidigt och fick den i baljan vid ungefär samma tid. Det där skapade samhörighetskänsla, slutar vår sagesman. Förr i tiden hade man ledigt en dag på hösten — utan betalning — för potatisupptagning, upplyses det från annat håll. Hela fabriken stod. Det var höstmärknadsdagen. Ramen kring denna hushållsverksamhet vid sidan av förvärvsarbetet på fabriken kan man fortfarande få en bild av framme vid bolagets bostadshus. Bostadshuset väster om och utmed landsvägen har på åsidan — Viskan kallas ån — ”åna”, först ett gårdsområde, sedan kom-

mer vedbodarna i en rad parallellt med bostadslängorna. Vid vedbodarna hade man grisarna. Därefter kommer ett bredare område där potatislanden låg och ännu ligger och längst ner vid ån finns brygghusen och sköljbryggorna kvar. På detta området utspelades mycket av Rydals vardag.”

Ur studiematerial till Sveriges Radios program ”Helg och söcken i Sjuhäradsbygden” 1947

Bolaget hade en egen ”polis” anställd, som mer fungerade som vaktmästare för fabriken och hela samhället. Han gick nattvakt. Han hade också nycklar till Hemgården och skulle se till att de där inkvarterade flickorna höll sig hemma. ”. . . man skulle tjänstgöra som polis för ordningens upprätthållande samt taga emot och sätta för hästar när det kom främmande för bilar hade icke då börjat. — Då började (jag) kl 9 em och höll på till kl 5 f m och (då) tyckte man att man fick bra betalt för då hade man 2 kr/natt.” (1910-talet).

Bolaget organiserade en frivillig brandkår i Rydal, vilken förvarade sina brandsprutor i det s k ”Spruthuset” invid gamla kanalen Viskan. Denna brandkår fanns kvar till mitten av 1950-talet. Numera hör Rydal till Kinna brandkår, ”Men de vore bättre me Borås för då hinner huset brinna ner, så man får ut på försäkringen, nu blir ju halva kvar.”

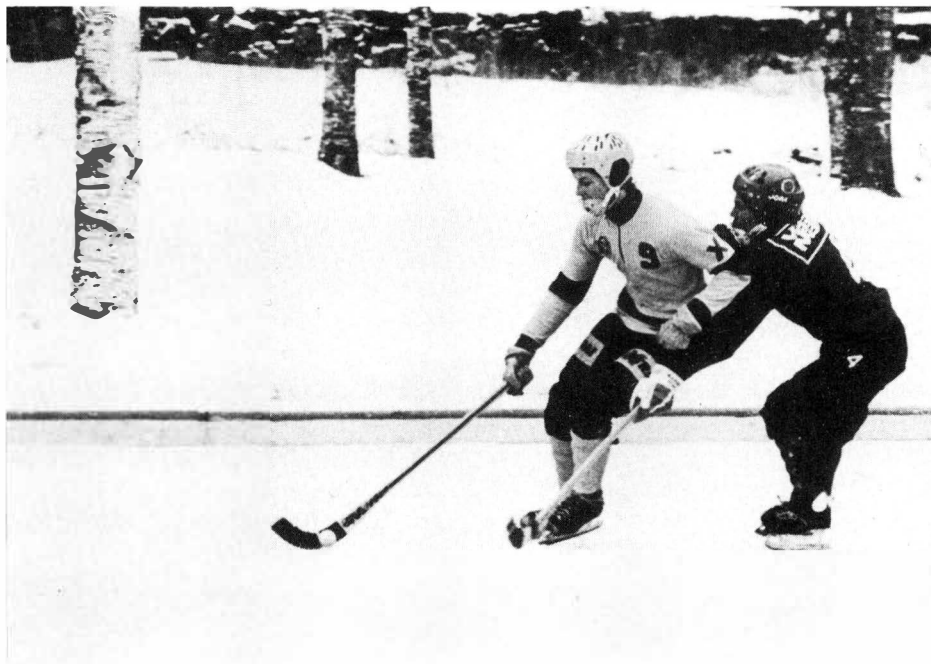
På 1920-talet skänkte bolaget en tomt till arbetarna, där de 1931 under textilstrejken uppförde föreningshuset, som enligt en arbetare ibland kallas Folkets hus, trots att disponenten bestämde, att namnet skulle vara Rydahls Arbetarförenings hus.

”Rydals patriarkalism lever på många sätt fortfarande kvar. Typiskt nog har man inte ett folkets hus utan ett föreningshus, inte en folketshusförening utan en arbetarförening. Här har arbetarna tillmötesgått en önskan från företagsledningen. Föreningshuset började byggas under textilstrejken i början av 30-talet och bolaget bidrog med tomt och ett kontant bidrag på 4000 kr. Företagsledaren och alla i hans familj tecknade andelar liksom arbetarna.”

Ur studiematerial till Sveriges Radios program ”Helg och söcken i Sjuhäradsbygden” 1947

UMGÄNGE OCH FRITID

Bolaget har också bidragit med medel för att förbättra arbetarnas fritid. Från 1951 och fram till Kinnaströms nedläggning 1967 ägde bolaget ett semesterhem i Åsa, söder om Kungsbacka. Det var ett f d värdshus. Arbetarna från Kinnaström och Rydal turades om att åka till semesterhemmet sommartid — 14 dagar var. Pensionärerna kunde få åka dit även utanför semestertid. De betalade endast en liten summa för mat och logi (15:—/dygn i början av 1960-talet) och fick själva organisera bl a mathållning. ”*Usch, va många kilo fesk ja rensa där!*” I Åsa kun-

Eino Suurhasko t.v. är en av Rydals hundyspelare. Slutet av 1970-talet.

*Rydals musikkår spelar, i Rydboholm på 1910-talet.
Nerifrån fr.h. Bertil Boo, Ivar Andersson, Gunnar Lindahl, Paul Wilson, Sven Brodd, Filip Boo,
Fritz Arvidsson, Sven Westerberg, Otto Westerberg, Torsten Axelsson.*

de man koppla av med dans, bad och golf. Vid försäljningen av semesterhemmet delades ca 400:—/person ut till arbetarna. — Vid sjöarna i Rydals närhet har bolaget stått för att badbryggor iordningstälts.

Rydals idrottsförening bildades i början av 1920-talet och bolaget stod för anläggandet av en idrottsplats. Efter andra världskriget moderniserades idrottsplanen. En träningsbana åt Rydals duktiga bandyklubben blev klar i början av 1950-talet. Rydalarna har alltid varit framstående i olika idrottsgrenar och är så än idag. En arbetare berättar, att Rydalarna en gång vann alla grenar utom en i en idrottstävling. De var då mycket förargade över att Fritsla tog hem segern i simningsgrenen. Bolaget har också låtit göra iordning en skjutbana åt de skytteintresserade samt bidragit med medel till Rydals musikkår.

Numera åker flera arbetare till sina sommarstugor i trakten så fort det blir helg. På kvällarna håller de sig ofta hemma. Umgänget utanför fabriken var större förr — *”innan radion å TV:n”*. Då var mötesplatserna många. Kvinnorna träffades bl a vid pumpen, när de hämtade vatten och i lakkhuset och vid ån när de tvättade och sköljde. I slutet av 1930-talet då en tvättstuga gjordes iordning i f d *”Oxalagårn”* flyttades mötesplatsen dit. *”De sa dom i tvätten”* hörde man ofta sägas. En annan träffpunkt var badhuset med bastun, som fanns i gamla fabriken från mitten av 1910-talet och in på 1960-talet, efter ombyggnad på 1940-talet.

På 1930- och 1940-talet fanns en 25-meters bassäng vid sidan om Viskan, där rydalsborna träffades och simmade. De badade även i Viskan, men det kunde tidvis vara farligt. Fram till 1914 flottades timmer på ån till bolagets såg, som då låg där intill. Viskan har periodvis varit mycket förorenad. Det var inte utan anledning ån fick namnet *”De sju färgernas flod”*. I början av seklet då gasverket fanns, släppte bolaget ut gasolja i Viskan, vilket förorsakade fiskdöd ända till Varberg.

Läktaren intill simbassängen var en tillflyktsort för ungdomarna på kvällarna. *”Där hade man tak över huvet å en bänk å sitta på om man hade nån å krama. Där va bås me väggas mellan. Man kunde va flera par utan å störa varann mer än ljudligt.”*

Området invid affären och kaféet kallas *”där framme”* och fungerar, nu som då, som en mötesplats. Detta beror nuförtiden också på att posten inrymts på första våningen i en av de gamla arbetarbostäderna snett över gatan. Där ser man ofta de gamla, som nu är i majoritet i Rydal, stå och vänta på, att postkontoret skall öppna, samtidigt som man passar på att lufta de senaste nyheterna. På kvällarna förr brukade *”kärringar och gubbar”* sitta på bänkar vid *”Bruksgatan”* (Varbergsvägen) och prata, medan ungdomarna satt *”som andra höns på en pinne”* på det staket, som nu är rivet sedan 60 år tillbaka. På söndagarna kunde det sitta 15—20 pojkar på staketet. Man gick också gatan fram och tillbaka. — Även de många föreningarna och deras samlingsplatser fungerade naturligtvis som träffpunkter i samhället.

På lördagar kunde det ofta hända att någon hämtade ett dragspel och så gick alla ungdomar längs gatan fram och tillbaka, innan de gav sig av till dansen. Före

1915, då man började bygga en ny kraftstation i Rydal, kunde det hända att de uppdragna dammluckorna användes för att dansa på. På 1920-talet dansades det i "Spruthuset" och bakom skolan invid skjutbanan. Därefter fanns en dansbana bakom föreningshuset, vilken användes in på 1960-talet.

Nuförtiden tar de unga Rydalsborna bil eller taxi till dansställen i Varberg, Borås, Kinna m fl orter. Modet svänger snabbt och "inneställena" med det. Innan ungdomarna fick egen bil, tog de mopederna till Kinna istället. "I Rydal kan man ju inte va, här finns ju inget å göra, å här finns ju inga flickor."

Tidigare brukade "Rydals gubbar" hålla till på kaféet. Numera är det mest genomresande, som stannar till för att ta en kopp kaffe. De yngsta arbetarna har på senare tid också börjat gå till kaféet för att "fika" på lunchrasten, istället för att som tidigare äta i föräldrahemmet.

På 1930-talet bidrog bolaget med pengar till midsommarfester i Apelhult utanför Rydal. Där var det dans och lekar, "lite fulla va vi också, men funktionärerna va fullast." Därefter har årsfester arrangerats vid Stora Hålsjön. De som var med i kommittén och arrangerade fick lite betalt. Först åkte de till Kinna och handlade, sedan for de till Stora Hålsjön för att duka. Företagets lastbilar stod till deras disposition. På festen fanns rikligt med kory, kaffe och dopp. Där var musik och dans hela natten. "De va verkligen uppskattat. Alla kom, en del gick över skogen, en del kom i båt. De va gamla som unga." Om det regnade var man i föreningshuset istället. Sedan Ragnar Eriksson blev VD var det fest på idrottsplanen någon gång och på Vårdshuset Spinnaren någon gång, men sedan ebbade det hela ut.

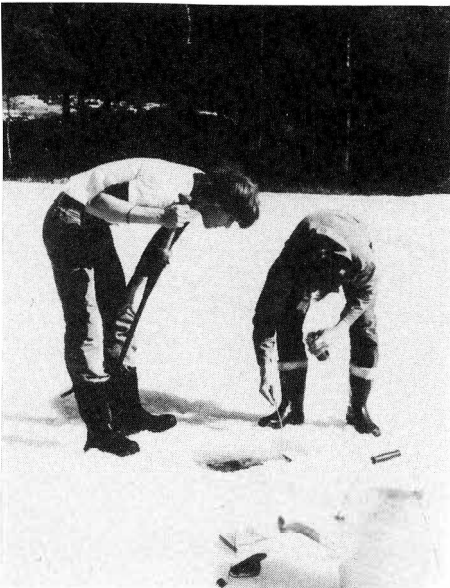
Luciafest 1919 i flygelbyggnaden till Ryds gård. Lucia är Stefan Henriksson.

Kaffekalas 1929.

Stora Hålsjön har alltid varit ett populärt utflyktsmål. På 1930-talet brukade några av arbetarna fara dit för att campa under de tre dagars semester de hade kring midsommar fram till 1938. Då brukade man bada, fiska, idrotta och dansa.

Även i början av 1970-talet brukade de unga Rydalsborna göra utflykter till Stora Hålsjön. *”Man tog lite pilsner å brudar me å åkte båt i kanalen till Stora-sjön”.*

Rolf Andersson t.v. och Stig Karlsson är ute och fiskar i närheten av Rydal. Slutet av 1970-talet.

Från 1930- till 1960-talet fanns det bio i föreningshuset. ”*Alla gick på bio, för de fanns inget annat.*” Före 1930-talet visades film i en av flyglarna till Ryds gård. I början av seklet var det en Kinnabo, som stod för bion. ”*När de va spännande, vevade han fort.*” Man satt på brädor på bockar. Filmer man minns var ”Fyrtornet och Släpvagnen”, ”Liemannen” och ”Cirkuskungen”. Det visades även filmer för nykterhetsförbunden.

FÖRENINGSLIV

Det har länge varit ett aktivt föreningsliv i Rydal. På 1920-talet bildade disponentfrun föreningen ”Nytta och Nöje”. Det ordnades basarer med försäljning av saker medlemmarna tillverkat och skolbarnen spelade upp teatersketcher i Ryds gård. För pengarna ordnades bl a skolresor till närliggande platser i Sverige.

Ungdomens Röda Kors ordnade under ledning av disponentfrun en hel del aktiviteter. Köket i disponentvillans källare har en tid upplåtits för matlagningskurser. Många Rydalsbor har under årens lopp deltagit i sångkörers samt i sömnadskurser. ABF började sin verksamhet i Rydal på 1940-talet men ovanstående aktiviteter fanns redan innan. ABF leder 1980 i samarbete med PRO (Pensionärernas Riksorganisation) i Rydal bl a en kurs om energifrågor samt en kurs om arbetarminnen, ”Så blev mitt liv”.

Ryds Nedergård i vars ena flygel det bl.a. visats bio, ordnats fester och kurser. Foto ca 1950.

Räknekurs arrangerad av ABF i flygelbyggnaden till Ryds gård 1922. Flickorna syr i pausen.

Ca 1900 bildades en grisförening. Om ett djur blev sjukt och dog eller fick nödslaktas slogs förlusten ut på alla medlemmar, så den inte skulle bli så kännbar. Även disponentfrun var medlem. Grisföreningens bok har bevarats hos en av arbetarna i Rydal.

I boken står stadgarna först:

”Ändamålet är att bidra med lika belopp till dem som olyckor skulle drabba att något Svinkeatur skulle genom sjukdom dö — Och bör följande regler iakttagas. — Att hvar och en vårdar sig om sitt djur så gådt han förmår. Om det skulle blifva Sjukt ägaren anmodar, ett par af sina grannar som är med i föreningen. Att se på det om de tro att det kan bli friskt eller det behöver nedslaktas om det icke är helsofarligt att använda bör de värdera det. Förlusten debiteras ut lika på alla dock må ej bidraget af var överstiga 1 (en) krona. Resten må blifva ägarens förlust. Den som har antecknat sig som medlem och ej vill bidra med sitt belopp utstrykes och har ej rätt att fodra något om olyckan skulle drabba honom. När någon har (er)hållit bidrag bör han förvara boken till dess nästa olycka inträffar då bör han insamla till honom så undan för undan så har ej den ene mera besvär än den andre. Den som har erhållit bidrag bör skriva sitt kvitto i boken på det belopp han erhållit så ingen osämja må uppstå att han ej erhållit sin rätt. Om någon af föreningens medlemmar under året innehar två Svinkeatur och dessa båda skulle sjelfdö eller af annan orsak behöva nedslaktas så erhåller egaren icke ersättning mer än för en såvida han ej förut har gått in på att betala för två.”

Härmed erkännes
att jag erhållit
(15) kr i ersättning
för mitt ett
förlorat dött
svin kreatur

Rydal den 4/6 1913
Aug. Johansson

Härmed erkännes
att jag erhållit (24) kr
i ersättning för ett dött
svin kreatur

Rydal den 5/6 1913
Axel Johansson.

Kr 1,85 öfver

En sida ur "grisaboken". Grisföreningen startades ca 1900 för att förlusten om ett djur dog skulle slås ut på flera arbetare.

De unga Rydalsborna har varit företagsamma på 1970-talet. De gick med i en fältbiologisk förening och fick låna ett torp av bolaget. Så småningom startades en egen fältbiologisk förening i Rydal, till vilken ungdomarna fick bidrag från kommunen. Det ordnades tipspromenader och lottförsäljning — utan dragningar och prisutdelningar.

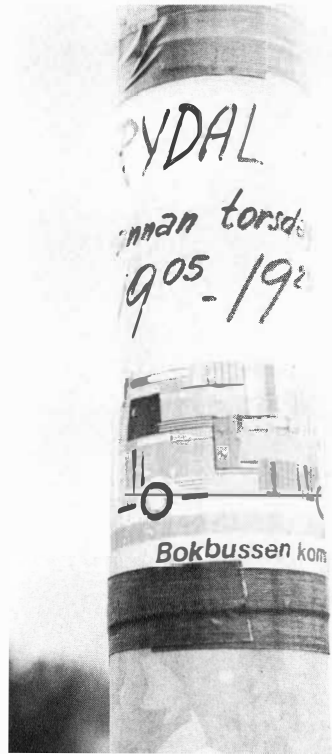
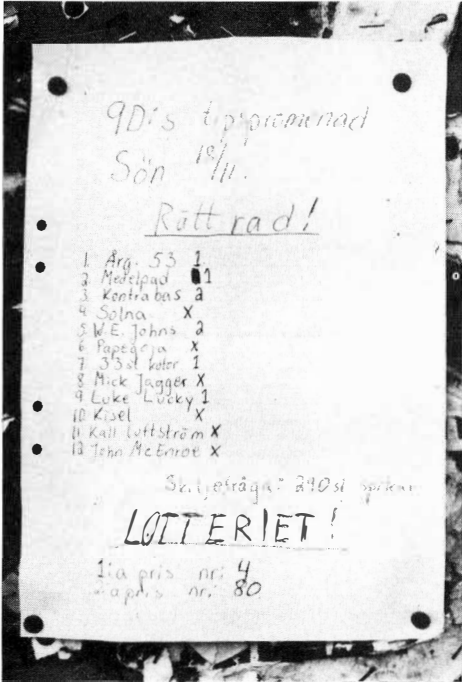
De unga Rydalspojarna är för övrigt de enda, som numera i någon större utsträckning tycks umgås även utanför arbetsplatsen. De umgås också ofta med de unga nyinflyttade i samhället.

Trots det idag minskade umgänget är samhället så litet att de flesta ändå känner sig påpassade, även om det blir svårare och svårare att hålla reda på alla nyinflyttade. "De sägs att man inte ger akt på folk men en får en känsla av att en iakttagen." — "Man kan inte släppa en lort i ena änden (av samhället) utan att de luktar i den andra." — "Kommer man gående på morgonen me kavaj (efter festande på natten) fladdrar de bakom gardinerna å dom tänker jaha! — de e la jobbigt!"

ALKOHOL

Charles Loring Brace frågade 1856 den engelske förmannen:

"Hur är det med superiet?" — "Det är inte så farligt nu. Också i det fallet har det skett en stor förbättring. När jag kom hit kostade en kanna (gallon)

Affischering 1979—80.

brännvin omkring 9 pence, nu kostar den 3 eller 4 skilling. Regeringen har lagt hög skatt på brännvinsbränningen och det är svårt att komma åt. Naturligtvis super de sig fulla ibland, men det är inte så ofta.”

Översättning: I. Vallin "Från Borås och De Sju Häraderna" 1960.

Flera arbetare har emellertid berättat, att många män i Rydal missbrukade alkohol såväl på fritiden som i arbetet in på 1900-talet. Fram till Brattssystemet trädde i kraft på 1910-talet, skickade man efter sprit från gästgiveriet i Skene. Träankarna som spriten bars hem i rymde rågade 21—22 liter, men eftersom man bara behövde ha med sig de beställda 20 litrarna hem, skar man på hemvägen av vassstrån vid sjön och sög med vassröret upp sprit ur det lilla luftintaget i ankaret. Resultatet blev redlöshet före hemkomsten.

Männen lade ofta undan pengar till brännvin. Sedan var det hustruns uppgift att försöka få det som blev över att räcka till hushållet.

I början av 1900-talet kostade en liter brännvin 65 öre och dagslönen för en man var 1:50. En arbetare berättar, att det kunde hända, att fru och barn blev utkörda ur huset en lördagskväll, när mannen var full och ilsken. De fick då bo hos någon släkting. På söndagen var det dock bäst att komma hem igen, för att ge mannen mat och dryck. Var en arbetare berusad i fabriken, blev han hemkörd. Innan man började med ackord på 1920-talet, drogs emellertid inget av på lönen, om detta hände.

Även barnmorskan i slutet av 1800-talet och skolläraren i början av 1900-talet var ofta berusade, när de arbetade. Det var vanligt att tjänster betalades med en

Godtemplarföreningens utflykt till Liagärde 1923.

sup. Barnmorskan fick bl a en sup efter varje förlossning vilket påstås ha fått ödesdigra följder. Ingen tog någon särskild notis om de *”fullisar som brukade ligga i dikena här och där.”* Anledningen till att det dracks så mycket var *”hopplösheten med fattigdom och svårigheter”*, tror en arbetare.

En Segloraprost lär ha startat en nykterhetsförening, där brännvin och konjak var bannlyst, men punsch och vin var tillåtet. Ännu en nykterhetsförening bildades 1912, men den blev inte långvarig. 1918 startades IOGT. Många gick med där, först och främst p g a den sociala samvaron och mindre p g a övertygelse. Flera präster i trakten i seklets början var emot alla föreningar, som de sade skulle innebära *”avkristnande”* av människorna. Såväl fackföreningen som nykterhetsförbunden och övriga föreningar hade ju en hel del föredrag och andra former av undervisning, som skulle kunna leda arbetarna till en eventuell hotfull medvetenhet. Prosten i Örby lär ha yttrat: *”Hellre tio fyllerister än en godtemplare.”*

Kortspel var i början av 1900-talet en vanlig fritidssysselsättning bland männen, trots att kortleken ansågs som ett *”syndens redskap”*. *”Knack och rams”*, som spelades mest fram till 1930-talet, gick ut på att lägga högst kort i rätt färg. På 1930-talet började pokern komma. *”Då hade man rätt höga insatser och brukade satsa var sin tia. ”whist” spelades mycket i alla tider.”* — *”En hann ibland knappt å äta för en skulle få en plats. De va bara plats för fyra.”* Hustrurna fick dra det tyngsta lasset vad gällde arbetet hemma, medan männen satt och spelade.

RELIGION

Även om majoriteten av Rydalsborna inte var religiöst aktiva, hade prästerna och religionen ett visst inflytande också på de icke-religiösa. De flesta hade en bild av prästen på väggen i sitt hem och man rättade sig efter ursprungligen religiösa föreställningar och tabun. Man följde seder och bruk vid religiösa högtider och majoriteten gick i kyrkan på söndagar. Frireligiösa samfund från Borås hade ibland friluftsgudtjänster i Dammskogen. Det lockade en hel del folk för *”de va trevligare me sånger än den torre prästen.”* Kyrkan i Seglora var Rydalsbornas församlingskyrka. En av prästerna där i början av 1900-talet *”höll riktiga domedagspredikningar.”* *Han predikade om att folk skulle vara tacksamma mot företaget. Han tänkte mer på företagets vinning än på de fattiga.”* Det var också han som predikade om hur syndfullt det var att ha fackföreningsmöten på söndagar och hur syndigt det var att sammansluta sig i organisationer överhuvudtaget. Folk tvingades ta nattvarden, annars vägrade prästen att döpa deras barn i kyrkan. Det var även denne präst, som inte tyckte att den gamla kyrkan i Seglora var tillräckligt fin, utan lät bygga en ny. Det var meningen att den gamla kyrkan skulle säljas till Rydboholm för en tusenlapp *”med kyrksilver och allt”* men eftersom Rydboholmsbolagets chef ändrade sig, kan man idag istället beskåda Seglora kyrka på Skansen i Stockholm.

FOLKTRO

Långt in på 1900-talet har en hel del föreställningar levt kvar om övernaturliga väsen. *”De äldre hade för sig en massa saker å vidskepelsen smitta av sig på de*

yngre me.” En arbetares morfar trillade en gång ner medvetlös, då han stod och rökte i dörröppningen. Han trodde att det var gästen, som slagit honom. ”*Stå ej mitt i dörren, för det som är ont ska komma förbi*”, brukade han säga.

En annan arbetare berättar om sin mammas farbror, som hörde gästen välta vedtraven. Han trodde det var för att han hade en kortlek i fickan. ”Min frus morfars fastrar brukade alltid ha en peng med sig i fickan var de gick. De förde tur med sig, trodde dom. Om man lade en slant i ett spädbarns badvatten betydde det framtida välgång för barnet. En kvinna brukade alltid klippa framför sig med en stålsax när hon gick till utedasset om natten, för att jaga bort onda andar. Om man var skadad betydde det otur att se en gravid kvinna, eftersom dens dåliga inflytande kunde innebära att skadan inte läktes.

RYDAL IDAG

Stora förändringar har skett i Rydal under drygt hundra år. Från att ha varit en trakt med främst mindre jordbruk och torp, har ett patriarkaliskt industrisamhälle vuxit fram med sakta men säkert stigande produktion och antal anställda. Efter en högkonjunktur i samband med andra världskriget har den ökade importen från utlandet inneburit driftsinskränkningar och permitteringar.

Förr hade man inget val. Alla började efter skola och konfirmation att arbeta i fabriken. Idag är det annorlunda. Med början under 1950- och 1960-talen har rydalsungdomarna börjat vidareutbilda sig. De flesta går i gymnasiet och större möjligheter finns vad gäller framtida yrkesval. Ett större antal unga skulle förmodligen ändå välja att arbeta i fabriken om det fanns möjlighet. De få unga som idag arbetar där har dock inga planer på att stanna där resten av livet och känner inte alls samma lojalitet mot företaget, som arbetarna gjorde förr. Trivselen i samhället är emellertid fortfarande ett tungt vägande skäl till, varför man gärna stannar. Detta trots att samhörighetskänslan minskat, vyerna vidgats och kommunikationerna förbättrats. Idag går man inte längre till Kinna eller Skene. Man tar bilen till Varberg och Borås och man tar charterflyg till Spanien.

Fler ”utombys ifrån” har flyttat in i samhället utan att för den skull arbeta i fabriken. Alla känner inte längre alla och även om man har släktingar umgås man inte längre lika mycket med dem. TV:n och radion har till stor del ersatt umgänget. Dagens ekonomiska förhållanden kräver inte längre gemensamt ansvar för allas välbefinnande.

Idag är, trots viss inflyttning av yngre personer, majoriteten av de ca 500 Rydalsborna pensionärer. Flertalet av dem som fortfarande arbetar har hög medelålder. Det föds färre barn och endast ett fåtal av de unga som är intresserade erbjuds arbetstillfälle på fabriken.

Antalet anställda på fabriken är jämförelsevis lågt, men produktionen är idag anpassad till rådande marknadsförhållanden och tämligen jämn. Man har gått över från främst naturmaterial till så gott som uteslutande syntetmaterial för att kunna klara sig i konkurrensen. Man har specialiserat sig på effektgarner till möbelyger, av vilka det endast finns ett fåtal tillverkare i Sverige. Dessutom tar företaget emot beställningar på tämligen små serier, vilket är ganska ovanligt. Med

anledning av detta ser flertalet av de 1979—80 tillfrågade arbetarna med tillförsikt på företagets framtid. En arbetare talar emellertid om att förlusterna på senare tid enbart har täckts så det gått jämnt ut och det tack vare inkomsterna från bolagets skogar. Han känner en viss oro inför framtiden.

1951 skrev man i Västgöta-Demokraten:

”Rydal av idag visar bilden av ett lyckligt samhälle, som med tillförsikt kan se framtiden an och om utvecklingen får fortsätta ostört enligt de linjer som uppdragits bör det bli ett mönstersamhälle av rang.”

Västgöta-Demokraten 28.5 1951

och 30 år senare:

”18 man kommer att varslas i nästa vecka. I praktiken dras tillverkningen i Rydal ner till hälften.”

”Marknaden för garn till möbeltyger viker. Under förra året försvann en tredjedel av ordena till Rydahl. — Tyvärr tror vi inte att det är tillfälligt, säger direktör Rune Berglund. Våra bouclégarnerna har blivit mindre populära i samband med att modet svängt. Skinn och plysch tar allt större delar av möbelmarknaden.”

”Samtidigt är nerskärningen ett hårt slag mot orten Rydal. Sedan 1950 har orten tappat en tredjedel av sina invånare. Medelåldern bland de anställda på Rydahls är hög. Facket och företaget är överens om att främst äldre ska tas ut bland de 18 som får gå.”

”Det är en epok som är på väg att gå i graven.”

Västgöta-Demokraten 10.1 1981

Tryckta källor

- Arvidsson, Halvdan: Gamla Kinnabilder I och II, Kinna 1975, 1976
- Beskrivningar över Borås med omnejd, Förlags AB Fournir, Stockholm, 1935
- Bergstrand CM, Sterner, Björn m fl: Ur Seglora sockens historia, Borås, 1966
- Brace, Charles, Loring: The Norse Folk, New York, 1857. Översättning av I. Vallin i *Borås och de sju häraderna*, Borås, 1960
- af Geijerstam, Gustav: Fabriksarbetarnes ställning i Marks härad, Lorénska Stiftelsen, nr 10, Stockholm, 1894
- Kjellberg & Åström: Sveriges industriella etablissementer, serie 1—2, Stockholm, 1879
- Rydahls Manufaktur AB 1853—1903, Göteborg, 1953
- Rydahls Manufaktur AB 1853—1953, Göteborg 1953
- Sjuhäradsbygdens industriella utveckling — Festskrift vid Tekniska Förbundets i Borås 25-års jubileum 1933, Borås 1933
- Svenska Industrin 1907: Bomullsspinnerier och -väverier. Red. Curt och Emil Sjögren, Stockholm, 1906
- Svenska Industrin 1911—12: Bomullsspinnerier och -väverier. Red Curt och Emil Sjögren, Stockholm, 1911
- BT 1903 En minnesfäst . . .
- BD 28.11.1919 En titt i Rydal
- BN 19.12.1923 En promenad till Rydahl
- Industritidning för Borås och Sjuhäradsbygden — Göteborgs jubileumsutställning 1923
- VD 25.2.1929 En stor dag för Rydal, Skidtävlingen . . .
- VD 9.8.1937 Ny fabriksbyggnad under uppförande vid Rydals Manufaktur AB Västra Sveriges Lantmannatidning, Bilaga till GP 26.11.1938 Schröder (ett original i Seglora socken)
- VD 20.2.1941 Rydal i gången tid och i nutid
- Gotlänningen (m fl) 10.10.1945 Stora familjer, arbetare och arbeterskor få stadigvarande arbete och goda bostäder hos Rydahls Manufaktur AB, Rydal (annons)
- Sv D 29.9.1945 annons — Rydahls Manufaktur AB
- BT m fl 1945 När den svenska textilindustrin hängde på en tråd (annons)
- BT 11.1.1947 annons — Rydahls Manufaktur AB söker arbetare
- VD 4.9.1947 Absolut rekord: 41 av 325 anställda ha arbetat över halvseklet vid Rydahls fabriker
- BT 5.9.1947 Trotjänare fick guldur
- GHS 5.9.1947 Medaljutdelning på Rydahl
- VD 28.6.1951 Rydal blir modernt samhälle som marscherar mot framtiden . . .
- BT 26.6.1953 Rydahls Manufaktur AB firar ett framgångsrikt sekel
- VD 27.1.1964 96 årig rydalsbo spänstfenomen . . .
- ST 19.10.1972 Rapsodi från Rydal

Rydstoff nr 1, 1974 Guldklockor utdelade i Rydal
 ST 20.6.1974 Hembygdsvårdare i Rydal med många strängar på lyran
 BT 23.8.1974 Ny giftbesprutning i Rydal vållade proteststorm
 VD 17.9.1974 Hormoslyret dödar våra bin. Efter besprutningar i Rydal: Kilovis med döda bin! Odlarna kräver ersättning
 ST 5.5.1977 Hemtextilt centrum — MARKTEX — skapas i Rydal
 ST 9.10.1980 Vallonättling i Rydal berättar
 BT 15.7.1980 Två Rydal isolerade utan broar
 BT 10.9.1977 En amerikan i hemvävarbygden
 ST 7.9.1978 Hjalmar Vååk i Rydal
 BT 14.11.1979 Föreningshuset i Rydal. Festen är tillbaks efter 10 års tystnad
 VD 30.3.1979 Hon öppnar dörren till en ny framtid
 VD 5.3.1980 Om Rydahlsbolagets skogsbesprutning med fenoxisyror
 VD 20.12.1980 Om varsel och uppsägningar vid Rydboholm och Rydahl
 VD 23.12.1980 ”
 VD 9. 1.1981 ”
 VD 10.1.1981 ”

Otryckta källor

Ritningar, Rydahls Manufaktur AB.
 Byggnadsnämndens arkiv, Marks kommun.
 Brandförsäkringsbeskrivningar 1890—1937, Skandias centralarkiv, Norrköping.
 Byggnadsinventeringsblanketter 1976, Älvsborgs läns museiförening.
 Levnadsberättelse nertecknad 1958 av textilarbetare född 1888 i Rydal.
 Uppgifter ur Rydahls Manufaktur AB:s företagsarkiv -kartor, inventarieförteckningar, lönelistor, sammanträdesprotokoll, arbetsstadgar, äldre foton, intervjuer med arbetsledning, arbetare samt pensionärer, 1979—1980 av Karin Ekerman och Eva Lillienberg.
 Generalplan för Rydal — Örjan Lüning, Stockholm 1949.
 Studiematerial till studiecirklar om *Helg och söcken i Sjuhäradsbygden* i anslutning till program i Sveriges Radio 1947.

KÄLLFÖRTECKNING ALLMÄNT

Tryckta källor

Allhem, Västergötland
 Andersson, Henrik, Industriminnen, utställningskatalog, Arkitekturmuseet/riksutställningar/RAÄ, Stockholm, 1978
 Andersson-Palmqvist, Lena, Decentraliserad textilindustri, Konsthögskolans arkitekturskola, Uddevalla, 1980
 Bedoiré, Fredric, Nisser, Marie, editors, The Industrial Heritage in Scandinavia, The third international conference on the conservation of Industrial Monuments (TICCIM), Scandinavian Reports, Nordiska Museet, Stockholm, 1978
 Bedorie, Fredric, Industriarkitektur i Stockholms innerstad, Stockholms Stadsmuseum, Almqvist & Wiksell Informationsindustri AB, Uppsala, 1973

- Bedoire, Fredric, Stavenow-Hidemark, Elisabet, Arkivguide för byggnadsforskare, *Fataburen 1974*, Nordiska Museets och Skansens årsbok, Stockholm, 1974
- Bengtsson, Tommy, *Industri under avspärrning. Studier i svensk textilproduktion 1935—1950*. Ekonomisk-historiska föreningen, Lund, 1980
- Berg, Th. C. *Manufakturaktiebolaget i Malmö 1855—1930*, Malmö, 1931
- Bergstrand, C.M. *Livet i Mark på 1800-talet*, AB Akademiförlaget Gumpert, Göteborg, 1965.
- Borås och de sju häradena 1980. Årsbok för Borås Museum med Tekomuseum, Borås 1980
- Billum Kurt, Wiklund Signhild, Garn, väv, trikå, Textilinformation, Stockholm, 1972
- Buchanan, R.A. *Industrial Archaeology in Britain*, Penguin, England, 1972
- Ekerot, Gunnar, *Sveriges industriella verk och anläggningar 1895—1927*
- Forsell, Nils, *Borås stads historia*, 8, 11, Borås, 1952
- Friberg, Arthur, *Borås Textilare 1899—1949*, Borås, 1949
- Fägerborg, Eva, Rosengren, Annette, *Kramfors Sulfittfabrik 1907—1977*, Nordiska Museet, Stockholm, 1979
- Gårdlund, Torsten, *Industrialismens samhälle. Den svenska arbetarklassens historia*, Tidens förlag, Stockholm, 1942
- Hellspong & Lövgren *Land och Stad*, Gleerups, Lund, 1974.
- Industribostäder, *Industrins Bostadsförening*, bildad 1945.
- Industri- och transportminnen, *Industriminnesgruppen*, Stockholm, 1975.
- Industriminnesdokumentation — Handbok, Svenska Cellulosa- och pappersbruksföreningens industrihistoriska utskott, Stockholm, 1977.
- Kinderarbeid van omstreeks 1800 tot 1914 Museum voor industriële archeologie en textiel, Gent, 1980 (utställningskatalog till utställning om barnarbete, Textilindustrimuseet, Gent, Belgien, 1980)
- Larson, Birger, *Korta notiser belysande Tekos utveckling från hantverk fram till vår tid*, Textilinstitutet, Borås, 1972
- Liedgren, Rut, *Så bodde vi*, Nordiska Museet, Stockholm, 1961
- Lindqvist, Sven, *Gräv där du står — hur man utforskar ett jobb*, Bonniers, Stockholm, 1978
- Maskin Makt, utställningskatalog, *Plusutställningar*, Stockholm, 1977
- Michanek, Ernst, *Socialboken*, Tidens förlag, Stockholm, 1966
- Molin, A. *Svensk arbetslagstiftning*, Nordstedts förlag, Stockholm, 1938
- Nisser, Marie, red. *Industriminnen*, Arkitekturmuseet, Liber, Stockholm, 1979
- Nisser, Marie, editor, *The Industrial Heritage, The third International Conference on the conservation of Industrial Monuments (TICCIM). National Reports*, Nordiska Museet, Stockholm, 1978
- Olsson, Lars, *Då barn var lönsamma*, Tidens förlag, Stockholm, 1980
- Paulsson, Gregor m.fl. *Hantverkets Bok, Textil I*, Lindfors förlag, Stockholm, 1939
- Sandvall, Sven, *Borås 7.7.1913*
- Schön, Lennart, *Från hantverk till fabriksindustri*, Lund 1979

- Segal, C.M, red. Encyclopedia of Textiles, Doris publishing Co, USA, 1960
- Sillén, Gunnar, Stiga vi mot ljuset, Malmö, 1977 Sjuhäradsbygdens industriella utveckling, festschrift vid Tekniska Förbundets i Borås 25-årsjubileum 1933, Borås, 1933
- Sterner, Björn, Bygdeknallar och stadsköpmän
- Sterner, Björn, Från hemslöjd till storindustri — Sjuhäradsbygdens ekonomiska historia och geografi, Borås, 1968
- Sterner, Björn, Sjuhäradsbygden
- Sterner, Björn, Textil hemindustri i Sjuhäradsbygden under 1900-talets första hälft, Borås, 1973.
- Svensk Uppslagsbok, 29, Nordens, Malmö, 1954.
- Svenska Industrier, Göteborg, 1945
- Sveriges Industri, Sveriges Industriförbund, Stockholm, 1948
- Sveriges Industrilexikon band 1, Sohlmans förlag, Stockholm, 1948.
- Textillexikon. Handvörterbuch der gesamten textilkunde. Herausgegeben von Hugo Glafey, Deutsche Verlagsanstalt, Stuttgart und Berlin, 1937.
- The Textile Manufacturer, tidskrift, 1880-talet, Emmot & Co, Manchester.
- Uppfinningarna. Andra delen: Textilindustrin, Baltiska förlaget AB, Malmö, 1926
- Wallqvist, Hjalmar, Bostadsförhållanden för de mindre bemedlade i Göteborg. Skrift utgiven av Lorénska stiftelsen, nr 5, Stockholm, 1899
- Östling, Gösta, Litteratur om textil historia i Sverige, främst Borås och Sjuhäradsbygden, Borås, 1949

- BN 14.9.1923 Viskafors samhälle och dess föreningsliv
- Industritidning för Borås och Sjuhäradsbygden 1923. (utgiven med anledning av Göteborgs Stads 300-års jubileumsutställning)
- BN 3.9.1924 Rydboholms AB 90 år
- BT 8.9.1924 Rydboholmsverkens 90-års jubileum
- BT 6.9.1947 Svaneholms postlokaler
- VD 6.9.1947 Husen byter färg, även i Viskafors, vita blir röda
- BT Mässnummer 1949 Boråsmässan — reklam m.m
- VD 12.8.1949 Bomullsläget. . .
- Medborgaren 22—29.6.1951 150-årsminne med medaljer för 379 stundar. Musselinets stamort tillsätter egen präst. (Rydboholm)
- BT Jubileumsnummer 1826—1951 Om textilindustri
- VD 4.5.1961 Så här var det för 75 år sedan
- VD 24.12.1968 Tidsbild från det gamla brukssamhället Rydboholm
- VD 11.11.1977 Deras Viskafors är dömt att dö. Fram växter nu en villaförstad
- BT 9.9.1977 Marks hemvävarbygd år 1856 sedd med amerikanska ögon

FÖRKORTNINGAR

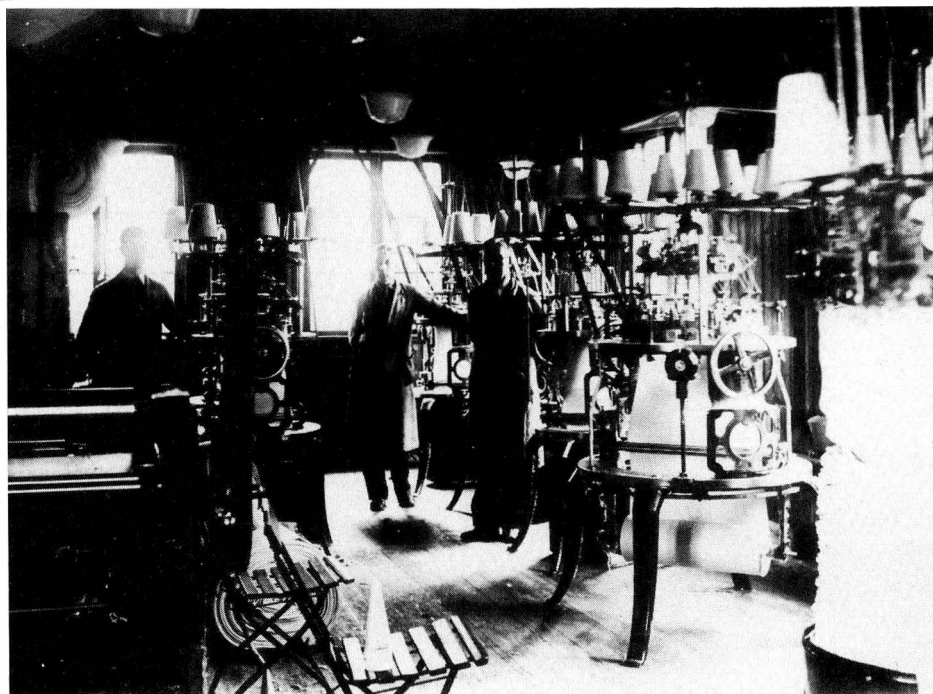
BD = Borås Dagblad
 BN = Borås Nyheter
 BT = Borås Tidning

GHT = Göteborgs Handels & Sjöfartstidning
 ST = Sjuhäradsbygdens Tidning
 VD = Västgöta-Demokraten

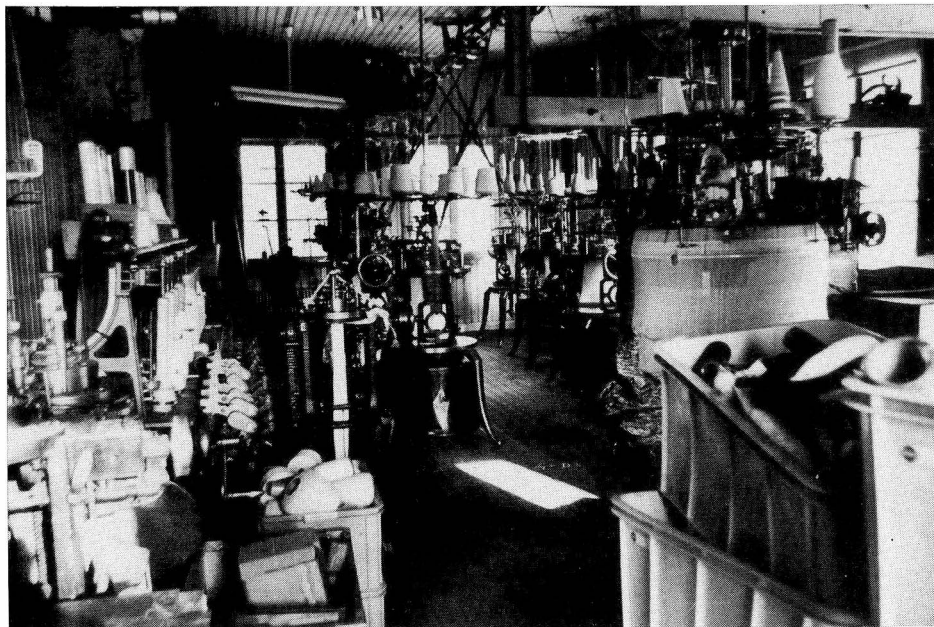
FRITZ SJÖBLOMS TRIKÅFABRIK I BORÅS

AV
KARIN EKERMAN
OCH
ANDERS LARSON

Undersökningen av Fritz Sjöbloms Trikåfabrik i Borås utfördes under mars månad 1980. Beslutet att dokumentera anläggningen togs redan vid första besöket i fastigheten dit museipersonalen var kallad ”för att eventuellt ta hand om några maskiner, som skulle skrotas”. Fabriken kan närmast beskrivas som ”ett fruset historiskt ögonblick”. Byggnaden som uppfördes 1926 och tillbyggdes 1929 var exteriört och interiört oförändrad med grönfärgad pärlspånsinredning som inramning till den drygt 50-åriga maskinparken. Produktionen hade med lätthet kunnat sättas igång igen genom att slå på strömbrytarna, då maskinerna stod färdigträdade med garn och tråd och råvaru- och trikålager var välfyllda.

I stickverkstan ca 1933. Fr.v. Georg, Gösta och Fritz Sjöblom.

Stickverkstan 1980. (T.v. spolmaskin och muddstickmaskin) Inga större förändringar har skett.

Bakgrunden till att fabriken stod helt intakt, som om den hade lämnats vid en arbetsdags slut, var att den ursprunglige ägarens son, Gösta Sjöblom, efter nedläggningen 1958 inte hade avyttrat firman och dess inventarier utan drivit tillverkningen i liten skala på sin fritid. Efter Gösta Sjöbloms död 1979 stod anläggningen orörd till dess arvingarna på nyåret 1980 beslöt att utrymma byggnaden. Produktionen, som sedan firmans start 1909 främst hade omfattat underkläder och nattdräkter i trikå kunde således i detalj följas genom fotodokumentation på platsen, från garnlagret i källaren via stickeriet, skärnummet och sysalen, till kontoret där de färdiga varorna lagrades och varifrån försäljningen organiserades.

Det som föremålen och fabriksbyggnaden i sig inte kunde berätta kompletterades under inventeringens gång genom intervjuer med personer som deltagit i eller haft beröring med verksamheten. Totalt intervjuades sju personer varav fyra hade varit anställda. Firman sysselsatte, när den var som störst, aldrig mer än 15 personer.

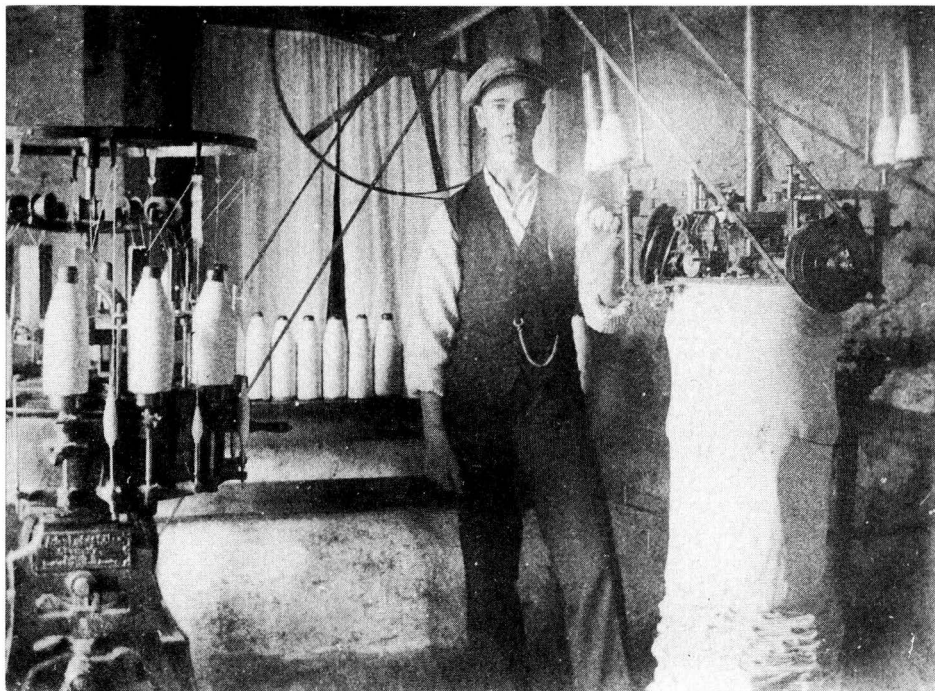
Under inventeringens gång tecknades en överenskommelse med ägaren att museet kostnadsfritt kunde överta de föremål som önskades. Resultatet av undersökningen på Fritz Sjöbloms Trikåfabrik blev på detta sätt inte endast det sedvanliga basmaterialet i form av fotografier, uppmätningar, intervjuer, arkivalier och produktprover utan även en föremålssamling om ca 500 nummer vars centrala del är den kompletta sticksalsutrustningen, från elkontakter till maskiner och reservdelar. Denna insamling möjliggör en framtida rekonstruktion av en fungerande arbetsmiljö från 1930-talet — ett värdefullt tillskott till Tekomuseum.

Fritz och Klara Sjöblom ca 1910 i den första stickverkstan i ett ombyggt stall.

GRUNDANDE

Firman grundades 1909 underorstrejken av Fritz Sjöblom som tidigare varit anställd på Deckes Triká i Borås. Fritz och hans hustru Klara drev sedan tillverkninngen i liten skala med hjälp av en handdriven rundstickmaskin och en symaskin, som inhystes i ett ombyggt stall i stadsdelen Norrby i Borås. 1912 byggde familjen ett bostadshus på Tallåsgatan på Normalm. I husets källare inreddes en permanent stickerilokal och ännu en maskin inköptes. Företagets andra rundstickmaskin visade sig vara så hög att ett hål fick tas i taket genom familjens köks-golv. En låda som täckte halva köksgolvet dölde sedan stickmaskinens överdel. En numera övertapetserad plåtbit i källartaket avslöjar var maskinen en gång stått. Till en början stickade Fritz medan Klara klippte och sydde på en symaskin i köket. Så fort sonen slutat skolan, som tolvåring, fick han hjälpa till med verksamheten. Fritz och Klara sålde själva triksåplaggen. De ”knallade” till bl.a. Dal-sjöfors, Rydboholm och Kinna. Sommartid satte de en korg på cykeln och for iväg. Vintertid hade de en spark. Skulle de långväga tog de tåget. Svärdottern har hört dem berätta att på den tiden (1910- och 1920-talet) var Algots Johansson, en välkänd knalle som grundade konfektionsfabriken Algots i Borås, med på tåget. En tid på 1920-talet arbetade Fritz och Klara hos Peterséns Trikáfabrik på Öster-långgatan i Borås. Då denna lades ner ca 1925, återgick de till den egna firman igen.

Georg Sjöblom vid stickmaskinerna i källaren till bostadshuset. 1910-talet.

FABRIKEN BYGGES

1926 började en särskild fabriksbyggnad att uppföras på tomten. I den lilla gulreveterade tvåvåningsbyggnaden med tegeltak inrymdes sedan en kombinerad stick-, sömnads- och postorderindustri i liten skala. I början skötte Fritz och sonen de tre stickmaskinerna i "verkstan". En manlig släkting skötte kontoret. Eftersom han "var lite insatt i försäljning" hade man kommit överens inom släkten, att han skulle börja i fabriken. I början stod skrivmaskinen i en fönsternisch "så de va ju primitivt". Fyra sömmerskor och en tillskärerska var anställda då fabriken var ny. Garnlagret var i början fortfarande i bostadshusets källare "De va inte så mycke på den tiden".

1929 byggdes fabriken till och verksamhetens omfattning ökade något. Sedan dess har inga större förändringar av byggnaden skett, vare sig interiört eller exteriört. Trägolven är obehandlade, förutom på kontoret/lagret där golvet är målat i en rödbrun färg. De pärlspåntade väggarna är målade i ljusgrönt och "aprikos".

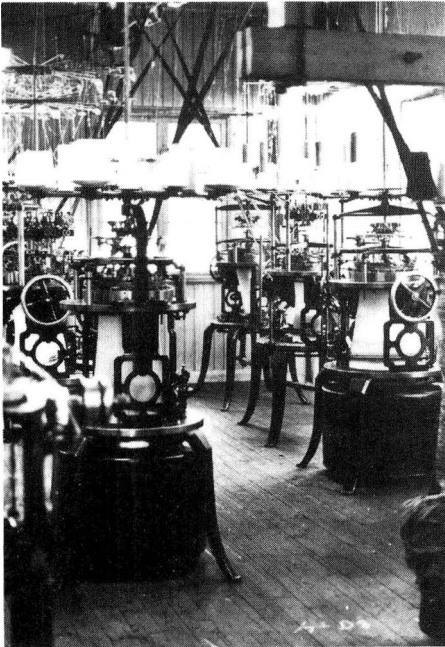
PRODUKTIONSGÅNG FR.O.M. 1930

I källaren fanns garnlagret, vilket förnyades genom inköp från agenturfirman AB Gustav Häggström eller direktköp på Åkerlunds Bomullsspinneri och AB Svenskt Konstsilke i Borås. Pannrummet med den stora vedpannan försåg fabrikslokalerna med varmluft via väl tilltagna plåtrör. I början eldade man med

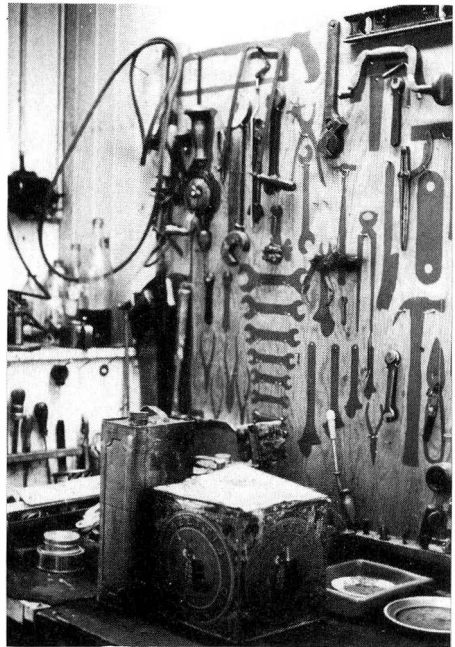

Fritz Sjöbloms Trikåfabrik AB från slutet av 1920-talet. Foto 1980.

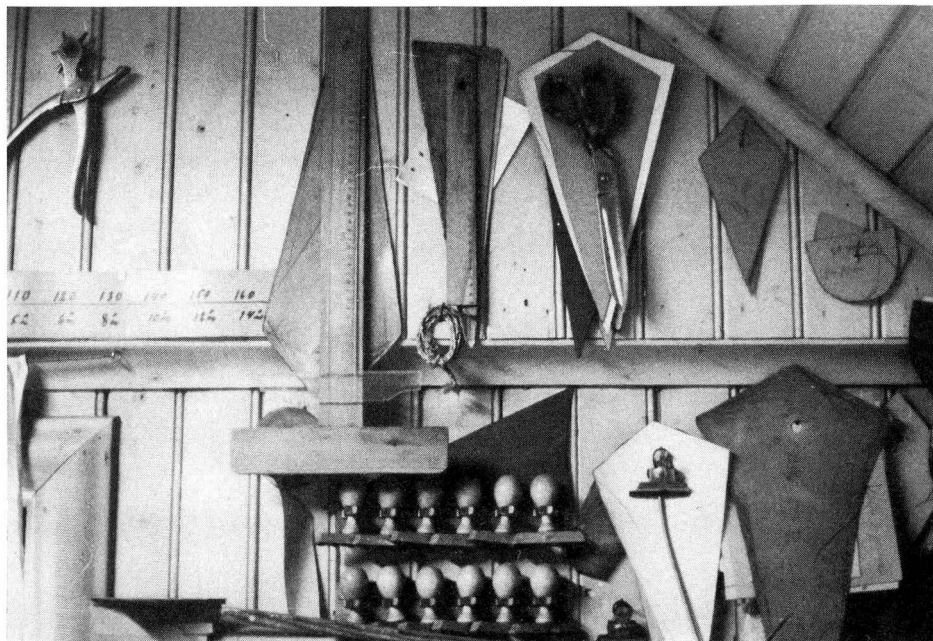
Stickverkstan 1980. Stickmaskiner från 1930-talet.

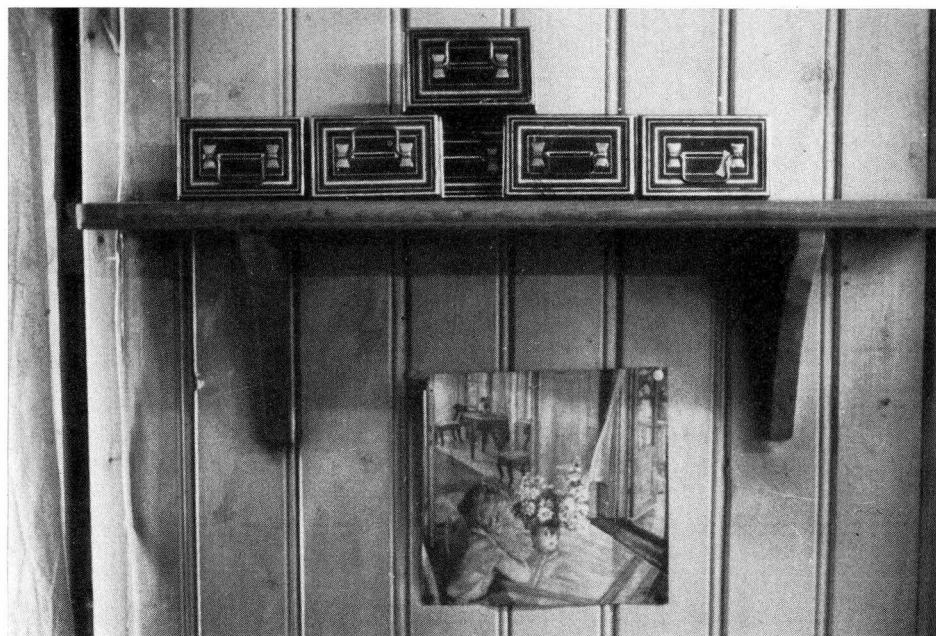
Verkttygshörnan i sticksalen.

”Skäret”

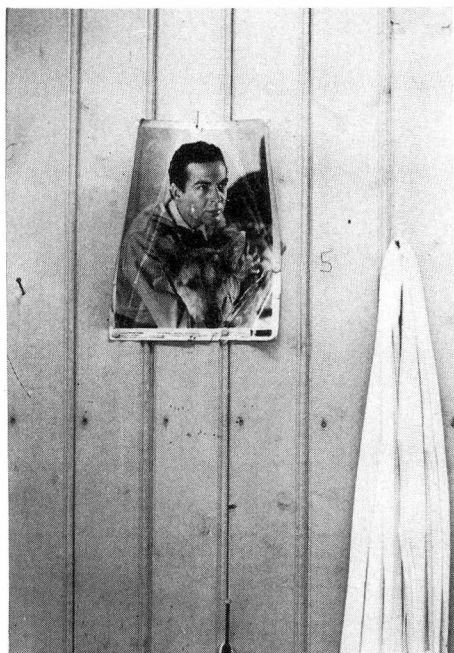
Väggen i skäret med mönstermallar, linjaler, sax och stämpeldynor.

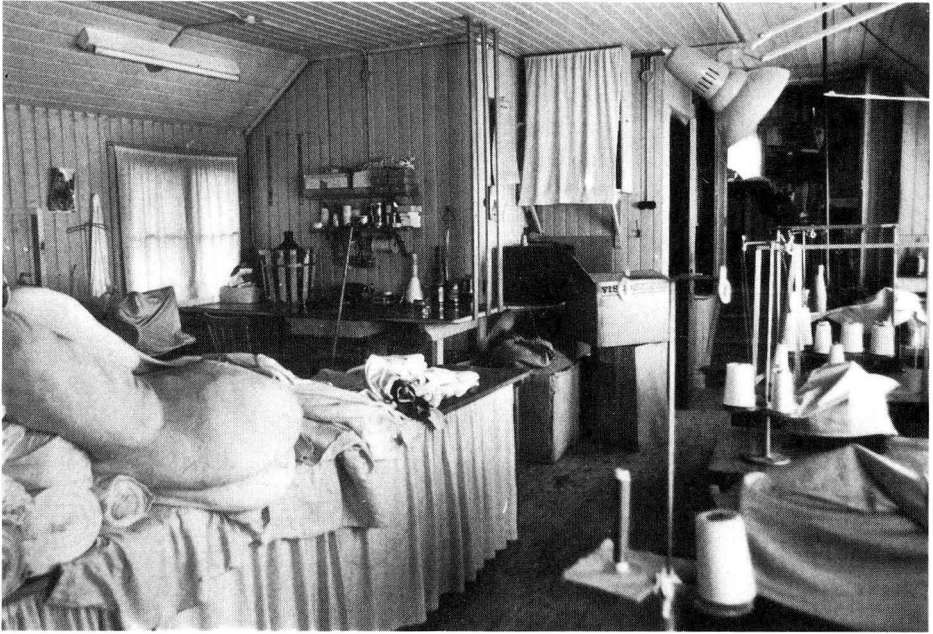
De plåtaskar i vilka sömmerskornas ackordskuponger samlades.

Syverkstan

Filmstjärnor prydde väggarna i "syverkstan".

Syverkstan. I borte vänstra hörnet synades, märktes och packades plaggen.

Syverkstan, 1940-talet. T.v. Eivor "Eja" Nyman syr. T.h. Mary Andersson synar ett plagg.

På väggarna i syverkstan fanns blyertsanteckningar om krig och fred: Kriget Finland—Ryssland utbröt den 30/11 1939. Fred Finland 13/3 1940. Flyglarm 15/2 43, larm 17.00—17.25. Fred 7/5 1945.

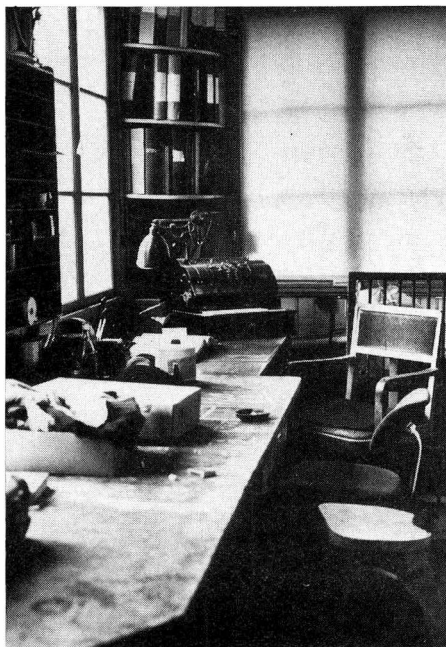
ved och koks. Oljeeldning infördes på 1940-talet i samband med att bostadshuset moderniserades.

Första våningens yta upptogs till största delen av sticksalen där en spolmaskin och ett femtontal stickmaskiner konkurrerade om utrymmet. Maskinerna, varav flera var av det engelska fabrikatet Stibbes, drevs av två elmotorer via ett gemensamt transmissionssystem för remdrift. Äldre maskiner togs, enligt uppgiftslämnarna, aldrig ur drift, "Dom bytte kanske ut någon som blev dålig", varför inventarierna ger en bild av den tekniska utvecklingen från sekelskiftet fram till 1930-talet, då de flesta investeringarna gjordes. Tillverkningen i sticksalen skötes helt av ägaren och dennes manliga släktningar, som mest fyra personer.

På andra våningen fanns skärmmet och sysalen där förestånderskan, tillskärerskan och, de som mest tio, sömmerskorna arbetade efter ackordssystem. Varje varuparti följdes av ett kuponghäfte, varifrån sömmerskorna kunde riva en kupong efter varje avslutat moment. Tillverkningen var specialiserad. Varje sömmerska sydde olika typer av sömmar, en del sydde fast dekorationer o.s.v. Kupongerna samlades sedan i små plåtsparbössor och sammanräknades på avlöningsdagen vid varje veckas slut. Ett tiotal ackordsbössor stod fortfarande på sin hylla i sysalen.

I ett hörn av sysalen arbetade en kvinna som bl.a. sydde i knappar och satte resår i plaggen. Därefter synades plaggen, märktes, veks och packades mellan pappskivor.

Väggarna på båda våningsplanen bar många personliga spår av dem som varit verksamma i fabriken. Dåtidens idoler som Clark Gable och Scarlett O'hara var-

Kontoret

vades med vykort, amatörfotografier och blyertsanteckningar med notiser om allt från listan för kaffekokning till avgörande datum under sista världskriget och böjningsmönster i språkläran. Miljön överensstämde väl med de intervjuades samstämda uppfattning om företaget som sades ha präglats av en speciell familjekänsla. De anställda "töserna" bjöds regelbundet hem till ägaren på julfester och familjehögtider och på arbetsplatsen var det aldrig så noga med varken arbetstider eller gällande avtal.

Sista anhalten i tillverkningen utgjordes av det kombinerade kontoret/färdiglagret, där räkenskapsböckerna sköttes av den manlige kontoristen och plaggen packades för avsändning. Varje år skickades en kollektion till Norrland där en agent sålde varor på provisionsbasis. "*Dom åkte härifrån ända till Kiruna och Malmberget*". Om orderkuverten i posten var tjocka visste man att sysselsättningen var tryggad för en tid framåt. "*Om kuverten var tjocka då va de mycket order, då va de roligt*". Orderna expedierades mot postförskott. När de beställda varorna skulle skickas iväg åkte Fritz Sjöblom taxi till posten. Han menade att det var billigare än att köpa egen bil.

Många i släkten hjälpte på något sätt till med verkstaden. Fritz Sjöbloms svärdotter, som inte arbetade i själva fabriken, skötte förutom sin syateljé även firmans bokföring. Hon ansågs skriva snyggt och berättat att hon alltid hade bäst betyg i välskrivning i skolan. Böckerna lämnades sedan till en man som gjorde bokslut.

Produkterna bestod främst av dam- och herrunderkläder samt pyjamas. Damunderkläderna var oftast av ljusblå eller laxfärgad silkepläterad bomull, liksom

S.k. complet från 1930-talet i blåmelerad lahmans. Tjocka bomullsunderkläder av denna typ såldes framförallt till Norrland.

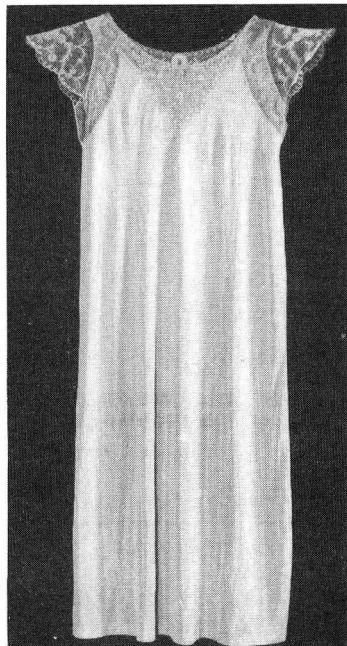
de pyjamas och nattlinnen som tillverkades. På 1930-talet kostade en herrpyjamas 7:50.

S k lahmans eller arbetstriå var ett ribbstickat gråblått eller oblekt tyg som användes mycket till herrundertröjor och -kalsonger. Färgerna på plaggen gjorde att smutsen inte syntes så mycket och det var "tjocka grejor" som sålde bra i Norrland. 4:ans tjocka lahmans långkalsonger med tröja "gick bra" och kostade på 1930-talet 5:—.

På 1930-talet började man sticka s k "interlock" av macco-garn från Egypten. Det är en tätare ribbstickning som ser slät ut. Den kvaliteten blev mycket

Undertröja och kalsonger från slutet av 1930-talet i macco-bomull. Obs! Endast resår bak.

Nattlinne ljusblå rayon med beige spets från slutet av 1930-talet.

omtyckt eftersom den var behagligare att ha på sig än tidigare kvaliteter p.g.a. sin släta yta. En anställd menar, att den nästan kändes som plysch.

På muddmaskinen från 1927 stickades muddar som såldes till Ligells Trikäfabrik i Borås, där träningsoveraller tillverkades in på 1960-talet.

Det var ägaren och hans son, som tillsammans med ”flickorna i syverkstan” gjorde modellerna till plaggen. Från början var kalsongerna helt raka, utan resår och med knappar fram. ”De va noga att kalsongerna passade på den tiden de inte fanns nån resår upptill”. På 1950-talet började man sy upp kalsonger med ”y-front”.

Under andra världskriget med dess bomullsbrist användes lite ylle i plaggen men man ”sålde aldrig nåt vidare av de eftersom de var för stickigt”. En oblekt yllepläterad bomullsvara stickades också och syddes upp. ”Den gick å sälja men va aldrig populär”.

Enbart konstsilke i dam- och herrkläderna förekom också under kriget men så snart man fick bomull igen, slutade man tillverka dessa kläder, eftersom de inte alls var starka.

De tyger som skulle färgas eller tvättas, för att de inte skulle krympa, skickades till E.W. Justs färgeri på Getängsvägen i Borås.

Enligt en av de anställda var det alltid väldigt god kvalitet på de tillverkade varorna, och firmans anseende var gott. *”De va aldrig nåra klagomål eller returser. Vi va berömda för vi hade så bra kvalitet. Dom va skickliga, både Georg å den gamle, dom hade hållit på me trikå i hela sitt liv”. — ”De va fina pyjamasar, starka va dom. Dom va för bra egentligen. Dom höll för länge, de e säkert!” — ”De va väldigt präktiga grejor”.*

På 1950-talet hårdnade den utländska konkurrensen alltmer och firman började avvecklas. — *”I början va de stora lass med plagg som skulle sys”. — ”De gick bra från början. De va inte många problem på den tiden. På 50-talet kärva de till sej”.*

Vid tiden för nedläggningen var det sju anställda förutom dåvarande ägaren Gösta Sjöblom. Avvecklingen skedde långsamt med färre arbetsdagar till att börja med, till dess Gösta Sjöblom var ensam kvar 1958. Därefter drevs anläggningen endast som bisyssla till ett ordinarie förvärvsarbete fram till Gösta Sjöbloms död 1979.

DE ANSTÄLLDA

De flesta började i fabriken eftersom de var släkt eller bekanta med Sjöbloms. Endast en gång, i slutet av 1940-talet annonserades efter en sömmerska. Två sömmerskor började hos Sjöbloms eftersom maken resp. fadern, som var stenarbetare, lärt känna firman och dess ägare då han bl.a. murade cementmurar runt

”Töserna” på trappan till fabriken, 1940-talet. Fr.v. bakre raden: Hulda Karlsson, Lilly Johansson, Ebba Strömberg. Fr.v. främre raden: Mary Andersson, Eivor Nyman, Eivor Söderberg, Agnes Andersson.

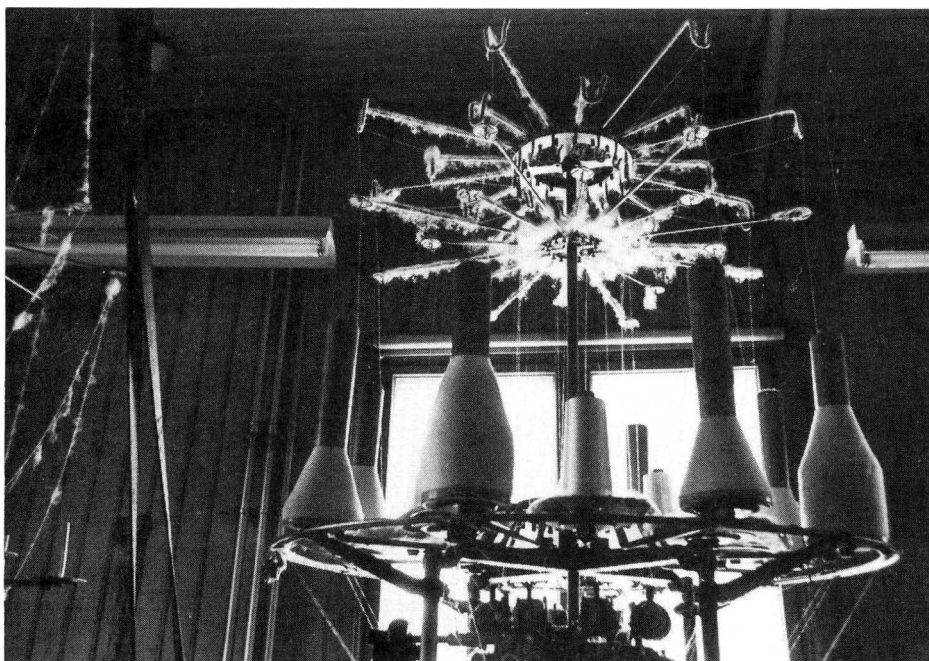
fabrikstomten. En annan sömmerska bodde granne med Sjöbloms och fick på så sätt kännedom om firman.

Flertalet anställda kommer från Borås med omnejd och har stannat länge i firman. *”Vi hade en stam som va gammal i gården å trivdes så dom stanna ju kvar”*.

De som har haft andra arbeten innan eller efter arbetet hos Sjöbloms, har i flera fall varit sömmerskor. Några har haft hushållsarbete, hemma och hos andra. Vissa har stått i affär. De flesta har åtminstone haft en till i familjen, som arbetat inom teko.

ARBETSFÖRHÅLLANDEN

Arbetstiden på Sjöbloms var från klockan 7.00—17.00. Förestånderskan hade egen nyckel och låste upp kvart i sju. 9.00—9.30 var det frukostrast, sedan var det 1½ timmes middag mellan klockan 12.00 och 13.30. Då åkte de flesta hem för att laga mat. Flertalet hade familj som väntade på mat hemma. En del gick, andra cyklade hem. *”De va såpass bilfritt då, så de gick å cykla”* (1950-talet). Vid tretiden på eftermiddagen var det kafferast. — Töserna turades om att koka kaffe. Vid kokplattan i hörnet av sysalen fanns ett skåp med koppar samt kaffe, som de lade ihop till. — På lördagar var var arbetstiden 7.00—13.00. Före helgen arbetade sömmerskorna ibland in en halv timme på middagen för att kunna gå tidigare. *”å sen börja dom putsa maskiner timmar innan dom skulle gå. Om en satt kvar å sydde sa dom andra: Ska du sitta kvar å sy i helgen? E du girig? —*

Damm på stickmaskin.

Dom höll aldrig arbetstiden ut, ja tyckte de va lite för slapphänt, men de va inte så mycket arbete, å dom andra tyckte väl de va bra". På 1950-talet började arbetet halv åtta på morgonen och lunchen var ½ timme kortare.

Varje arbetsdag följde man vissa rutiner. I sticksalen började man med att blåsa damm. *"Då öppna man fönsterna å damma så de vissla om de"*. Sedan oljade man maskinerna. *"Man fick ge dom en duvning, så dom skulle gå"*.

Hos Sjöbloms hade de anställda två veckors semester kring midsommar redan på 1930-talet trots att andra fabriksarbetare då bara hade en vecka. Vid jultid varade ledigheten från några dagar före jul t.o.m. trettonhelgen. De flesta uppskattade ledigheten men meningarna var delade om den påtvingade uteblivna inkomsten. *"De va lite knivigt ibland, att vi va tvugna å va lediga så länge. Vi fick 100 kr i julklapp men vi va hemma nästan en månad också"*.

Något övertidsarbete förekom aldrig. Om det var mycket att göra kunde det i stället hända att sömmerskorna kanske fick 10 öre mer betalt om de kunde få plaggen sydda till en viss tid. *"då la dom på ett extra kol å satte till alla klutar"*.

Männen som arbetat med stickning samt kontors/lagerarbete har alltid haft mer betalt än sömmerskorna. Männen har dessutom haft fast månadslön till skillnad från kvinnorna, som arbetat på ackord. Den man som skötte det kombinerade kontoret och färdiglagret räknade varje vecka ut hur mycket var och en av sömmerskorna skulle ha i lön. Lönen delades sedan ut i kuvert. På 1930-talet då det var strejk arbetade sömmerskorna bara fyra dagar i veckan och tjänade då 19—20:— i veckan. Kontorsarbetaren hade vid samma tid fast månadslön och tjänade ca 4000:— om året (jfr 75 kr/vecka). Den flicka som i slutet av 1930-talet som 14-åring började hjälpa till i fabriken med städning och inköp tjänade då 35 öre i timman. I mitten av 1940-talet tjänade kontoristen 6—7000:—/år medan sömmerskelönen var 40—50:— i veckan. 1955 hade kontoristen 8000:— i fast lön per år (jfr ca 150 kr veckan) medan sömmerskornas ackordslön fortfarande låg kvar på 40—50:— i veckan. Ovanstående jämförelseuppgifter har givits av kontoristen.

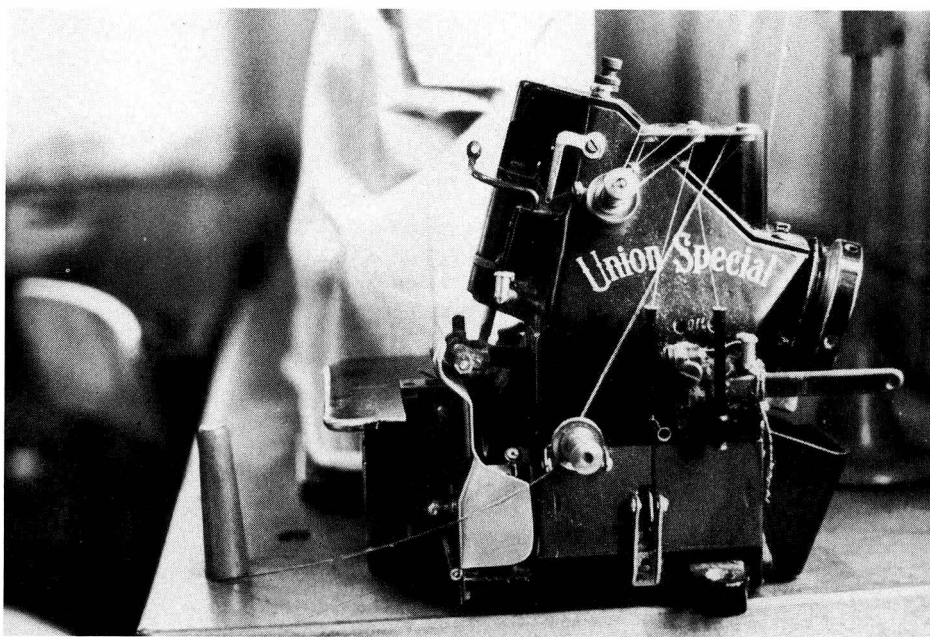
Enligt en av sömmerskorna var deras lön hela tiden 25—30:—/vecka medan den avtalsenliga lönen var betydligt högre. De flesta föredrog emellertid lägre löner och större frihet. *"Men vi va inte organiserade eller nåt sånt. De kom mycket an på oss själva. Vi tog kafferaster. Vi hade ingen stämpelklocka utan de va fritt. Alla tyckte lika bra om et"*. — Kontors/lagerarbetaren säger om sömmerskornas löner: *"Dom hade inte så mycket egentligen. De e klart, de gick ju upp lite grann, men de e ju inte som nu"*. Sömmerskornas lön ökade lite ju längre de arbetat i fabriken och tillskärerskan, som samtidigt var förestånderska, hade lite mer betalt än de övriga.

Ackordsarbetet kunde ibland upplevas som stressigt av sömmerskorna. Meningsskilljaktigheter kunde också uppstå om lönen då man sålde varorna till ett fast styckepris utan hänsyn till storleken, vilket givetvis återspeglades i ackordsättningen. — En av sömmerskorna berättar att man på 1950-talet skulle börja sy nylon-underklänningar och -trosor med spets vilka skulle sys med s.k. monteringsöm (både raksöm och sicksack) på overlockmaskin. Den nyanställda söm-

merskan som var van vid tidsstudier från ett större företag, där hon arbetat tidigare, fick provsy. ”Hur mycket kan vi sy dom för?” undrade ägaren. ”Han bjöd ett pris som var värt — ingenting”. Sömmerskan svarade: ”Ja tänker inte sy nåt”. Priset sömmerskorna erbjöds per plagg motsvarade en timlön på 50 öre. — På slutet av 1940-talet erbjöds 6:25 dussinet för en pyjamasmodell med muddar i byxorna och V-ringad jacka. Den vana sömmerskan, som provsydde, kunde sy ett dussin på en timme men vågade inte acceptera ackordslönen, eftersom de andra inte kunde sy lika snabbt.

Personalen fick köpa plagg till rabatterat pris ”hellre än att de skulle försvinna”. Sömmerskorna köpte också trikå billigt för att sedan sy kläder hemma. Ofta köpte de varor som var något felaktiga och följaktligen blev ännu billigare. ”Om de va lite håll på, gick vi ner me de (till kontoret) å dom titta på de så fick vi köpa de”. En av sömmerskorna tycker, att det var inte mer än rätt att de fick handla billigt, eftersom de hade så låg lön. ”Vi fick köpa plagg billigt men vi hade heller inte mycket lön å ta av”. Sömmerskorna köpte kläder både åt sig själva och åt sina familjer. ”Ja köpte kalsonger till min far å till min gubbe sen”. Dessutom fick de anställda alltid välja två plagg i julklapp. Tillskärerskan sa: ”Ta nu inga små plagg. Vi va ju sluga så vi tog pyjamas å nattlinnen. Hon tyckte dom gott kunde ge oss lite tyg”. Kontoristen svarade på frågan, om han handlade rabatterat: ”De e klart, ja fick de mesta naturligtvis”.

En av sömmerskorna berättar, att de vande sig vid ”sina maskiner”. De var väldigt rädda om dem och ville helst inte låta någon annan sy på dem. Men när någon var sjuk, tvingades de också lära sig sy på de andras maskiner.

Symaskin från 1950-talets början, den yngsta symaskinen i verkstan.

De flesta symaskinerna var från 1920-30-talet, endast en var yngre, en Union special från 1950-talets början.

”Ja hade en gammal maskin. Maskiner blir nästan som människor — dom vänjer sej. Den gamla som suttit där, älskade den å sydde snabbt”. Så småningom blev även den nya sömmerskan van vid maskinen. Hon berättar om en annan kvinna: ”Hon släppte inte en människa till den (sin maskin). Den va hennes ögonsten. Men så va hon hemma ett tag å ja fick lära mej den. Men de hade inte varit nådigt om ja kört sönder den. Ja va på så gott som alla maskinerna. De va nödvändigt för de va alltid nån hemma eller sjuk.”. Hon berättar hur försiktig man fick vara och hur svårt det var att lära sig sy på de s.k. overlock- och flatlock-maskinerna som har nio trådar att hålla reda på. ”Om man inte trär ordentligt går knivar å allt åt skogen”.

FACKLIG ANSLUTNING

Endast en av de anställda hos Sjöbloms, den sömmerska som anställdes senast (i slutet av 1940-talet) var fackligt ansluten. Hon blev inskriven i facket redan i slutet av 1930-talet då hon arbetade som sömmerska i en annan fabrik. *”. . . men då hade ja inte så stort begrepp om de där”. Trots att denna kvinna vid anställningsintervjun talade om, att hon var fackligt engagerad, mötte det inte några hinder, utan hon blev anställd omgående. ”Dom tog väldig hänsyn, ja tala om me en gång att ja va organiserad. Dom tog inte alls illa upp”. Trots att denna kvinna ”tjatade” på de andra sömmerskorna om facket, var det bara en som var lite intresserad vilket ”förmodligen berodde på att hon hade en bror som va rätt radikal”. Han sade till sin syster: ”Tänk två gånger innan du svarar. De e inte rättvist att hon ska va me å betala å ni andra snålåker”. Den fackligt anslutna pekade på vilka förmåner sömmerskorna skulle kunna få, om de anslöt sig till fackföreningen. ”. . . vi kan begära så och så i ackord å lön — en del ackord liknade apa, helt enkelt”. Det var emellertid inte lätt att väcka något intresse kanske delvis beroende på att de flesta var äldre än den fackligt aktiva. Dessutom ansåg majoriteten att de hade det så fritt och bra och de föredrog det, eftersom organisering inte bara skulle innebära kanske högre löner, utan det skulle också krävas bl. a. striktare arbetstider. Den fackligt engagerade var emellertid av en annan åsikt. ”De va stor frihet å lite för långa pauser, ibland halvtimmavis. Man kan inte snacka om dålig lön då. Dom andra tyckte dom hade de så bra. Dom fattade nog inte riktigt att dom haft mer nytta av å va organiserade, men dom ville nog heller inte betala avgift.” En av sömmerskorna som var med till slutet, berättade för den fackligt anslutna: ”De va besvärligt när vi sluta, vi fick knappt lön eller semesterlön”. Den sistnämnde hade då lust att svara ”De kunde ni haft om ni velat”. Vad det gäller den fackligt engagerade sömmerskans lön, så fick hon exakt, vad hon skulle ha när hon slutade, dock inte utan motstånd. Anledningen att hon sade upp sig var, att hon förvägrades den avtalsenliga index-reglerade löneförhöjningen. ”Vi har ingen anledning å betala ut detta”. Efter påtryckningar från fackets ombudsman som ansågs ”rätt hård” och som ville blockera fabriken, eftersom de inte ville betala avtalsenliga löner, ändrade sig emellertid Gösta Sjö-*

blom: *"Ombudsmannen har ringt. De förstår du väl att vi ska betala ut de. Ja skulle gärna vilja bli bekant med honom, å lära lite mer om detta"*. Svaret han fick var: *"Uppllysning kan du få av mej. Nu e måttet rågat. Nu slutar ja"*. När den sista avlöningen hämtades ut, sade Fritz Sjöblom *"Vi har egentligen betalt dej för mycket semesterlön"* — *"Ja har inte begärt nåt utöver avtalet"*. — *"Vi har inget avtal med facket"*. Det var lite *"strävt"* att arbeta de sista veckorna, sade sömmerskan. *"De e inte så lätt å va ensam organiserad. Dom stack upp ibland sådär, men sen ändrade dom på de särskilt om de va nåt med lönen, t.ex. indexreglering. Timlönen steg på våren å dom kunde inte förlika sej med att ja skulle ha mer betalt"*. Georg Sjöblom var emellertid rättvis och förstående enligt sömmerskan. Han bad sömmerskans man godkänna lönelistor eftersom maken var fackligt aktiv och *"rätt aggressiv"*. Medan Gösta Sjöblom var oförstående, ansågs Fritz Sjöblom egentligen fackligt intresserad. Han var med under storstrejken 1909. På gamla dagar blev han emellertid mer intolerant. Han *"va bra men levde kvar i de gamla å hade svårt å acceptera"*. Han sa: *"Du har ju betalt för dom två dar du e hemma"*. I slutet arbetade de bara 4-dagars vecka. När sömmerskan bad om intyg till fackföreningen, att hon var permitterad *"tände den gamle rätt bra"*. Han tyckte inte hon skulle stämpla och ha fler förmåner än de andra. Att hon betalade avgift tog man ingen hänsyn till. *"Inte ens arbetskamraterna fattade de. En teg för de mesta de va ju ingen idé å tjata"*.

Trots sömmerskornas oförstående drevs emellertid en del förbättringar igenom tack vare deras arbetskamrats fackliga engagemang. Arbetsledningen vågade inte motsätta sig alla krav då de kände till att påtryckningsmetoderna kunde vara starka. Sömmerskorna brukade turas om att varje fredag städa källartrappan och toaletten utan ersättning. Den organiserade sömmerskan: *"De hade ja aldrig vart med om. Ja tänkte, dom driver med mej. De va verkligen 1800-tal"*. När hon frågade de andra sömmerskorna om lön tror hon, att Georg Sjöblom lyssnade. Han sade senare till tillskärerskan: *"Dom ska ha timlön för den vecka dom städar"*.

De övriga anställda har förklarat varför de trots allt inte var fackligt anslutna: *"Dom tyckte kanske, dom hade de bra, som dom hade de, men de va ju fel förstås, för idag hade dom fått avgångsvederlag"* (vid avvecklingen). — *"De va sån anda, så de va aldrig tal om"*. — *"De va aldrig nåt snack om de. Folk va mycket beskedligare förr, dom gjorde sitt arbete och gick sen hem"*.

ARBETSMILJÖ

Om sysalen säger en av sömmerskorna: *"De kunde vart bättre, de va ju så varmt där uppe, speciellt på sommarn, som i en bastu, å lågt i taket. De va trångt å ingen luft med plagg som tog upp hela ytan."* En annan sömmerska säger: *"De fanns inget å klaga på, men man hade inte så stora pretentioner på den tiden."* Sömmerskorna hängde sina ytterkläder under ett draperi i skäret och när de drack kaffe vintertid satt de vid sina maskiner. Några större olyckor hände aldrig förutom att sömmerskorna ibland sydde sig i fingrarna och att de ibland skar sig *"uppe i skäret"*. (en halvtrappa upp från sysalen).

Om sticksalen säger en av de anställda: *”De dåna ju bra från remdriften, men de vande man sej ju vid efter ett par månader. — I början tyckte ja de va fruktansvärt”*. Enligt en annan av de anställda *”bullra”* de inte så farligt. *”De e inte som å komma in i en vävsal i ett väveri. Då får man ju ha öronproppar. — ”Sen damma de ju lite grann”*. — *”De e klart de damma”*.

I sticksalen kunde det vara farligt att ha vigselringen på sig. Om man fastnade med fingret i ett hjul till remdriften, kunde det hända, att man följde med nästan upp till taket. När en av de anställda fastnade i maskinen, sade hans far: *”Nu har du lärt dej de så nu sätter du inte fingret där”*. Alla *”skulle”* fastna någon gång så de lärde sig.

UMGÄNGE OCH FRITID

”Töserna” i syverkstan drack kaffe för sej och männen i sticksalen för sej. *”De va roligt å gå upp å skoja me töserna i sysalen ibland”*, säger kontoristen.

Det var inte bara i fabriken som arbetskamraterna träffades. De umgicks även utanför arbetet trots stor åldersskillnad och trots att de flesta bodde i olika stadsdelar i Borås (Sjöbo, Trandared och Söderkulla). Man gick bl.a. hem till varandra på födelsedagar. *”Vi umgicks också när vi fyllde år. Då va vi hemma hos dom (som fyllde år)”*. En tid hade sömmerskorna också symöten hemma hos varandra. Flera av dem har fortfarande sömnad som sin största hobby. *”De har ja gjort i hela mitt liv, sytt”*. — *”Ja har inte tröttnat än. Ja kan ju inte låta bli att sy”*. En av kvinnorna sade, att hon började sy när hon var 12 år, en annan har idag så stor produktion, att hon tar emot beställningar och säljer sina alster till vänner för en billig peng.

De anställda brukade också träffas hemma hos Sjöbloms. Varje jul blev de bjudna på julkaffe och tårta. *”Sjöbloms bjöd alltid på kaffe å lite kalas efter jul”*. Varje sommar brukade alla åka till Sjöbloms sommarstuga i Frufällan utanför Borås. *”Sjöbloms hade ett sommarställe i Frufällan. Där bjöd dom upp oss ibland. Vi hade lite skoj där å drack kaffe å tårta å den som ville kunde gå ut på sjön”* (Öresjö). När någon i familjen Sjöblom hade födelsedag blev *”töserna hembjudna med sina karlar”*. Trots att Sjöbloms hade stor släkt, var de alltid angelägna, att de anställda också skulle vara med på födelsedagskalasen.

Efter fabriken nerläggning har de anställda inte haft någon kontakt, med undantag av två sömmerskor, som bodde i närheten av varandra och som fortsatt att umgåås fram till den enas död. En av de f.d. sömmerskorna träffade en gång Gösta Sjöblom som sa: *”Vi har precis tappat kontakten”*. Denna sömmerska som var den mest kritiskt inställda ville då svara: *”Vi har aldrig haft nån kontakt”*. Gösta Sjöblom ville samla alla som arbetat på Sjöbloms och som fortfarande var i livet men det blev aldrig av.

Förutom sömnaden brukade en av sömmerskorna cykla eller dansa på fritiden. *”De va ju inte så mycket nöjen på den tiden som de e nu”*. En sömmerska brukade och brukar fortfarande åka med maken till stugan utanför Borås. En annan av sömmerskorna tyckte, att större delen av hennes fritid gick åt till hushållsarbete, tvätt, städning, bakning och matlagning. Maken hjälpte emellertid till med att

skura trappor. Ingen av de intervjuade sömmerskorna har varit aktiva i något föreningsliv. En av dem ansåg det tillräckligt med makens aktivitet inom facket och idrotten. — Kontoristen var en tid sekreterare i bastufrämjandet i Kypersjö. Gösta Sjöblom *"hade mycket hobbies för sig"*, biodling, duvuppfödning, bokbindning och fotografering.

Sömmerskorna kallades *"töserna"* av alla oberoende av ålder. De anställda har lite olika minne av hur man tilltalade varandra. Enligt några sa alla du till varandra. *"Alla va du me varandra, även sömmerskorna sa du till Sjöblom, så va de nog hela tiden"* — *"Alla sa du till Sjöblom å Sjöblom duade töserna. På ett litet företag blir man mer som en familj allihop"*. Enligt en sömmerska sa man du till alla utom Fritz Sjöblom, som var äldst och som tilltalades *"Sjöblom"*. *"De va inte vanligt på den tiden att man sa du till äldre och överordnade"*. Enligt ännu en annan sömerska var *"töserna"* aldrig du med arbetsledningen/Sjöbloms. Tillskärerskan/förestånderskan däremot *"va kanske du me dom, hon hade vart me länge"*. Den manlige kontoristen var också du med Sjöbloms, att de andra inte var det, berodde på att *"de va den andan, de skulle inte va så"*.

En av *"töserna"* berättar, hur det var, när hon började på fabriken som 14-åring. Där fanns då en sömmerska i 50-årsåldern, som flickan då tyckte verkade *"förskräckligt gammal"* — *"Tänk va dom skratta åt mej när ja börja där för ja neg å sa tant, ja va ju bara 14 år. Så va de ju på den tiden, en hade väldig respekt, ja tyckte dom va gamla"*. Till Georg Sjöblom sa denna sömmerska till en början inte du och aldrig någonsin till *"gamla"* Fritz Sjöblom, *"Dom äldre kanske gjorde de"*.

Förmodligen sade sömmerskorna du till varandra medan flertalet av dem kallade arbetsledningen vid efternamn. Kanske de äldre sömmerskorna så småningom duade Sjöbloms.

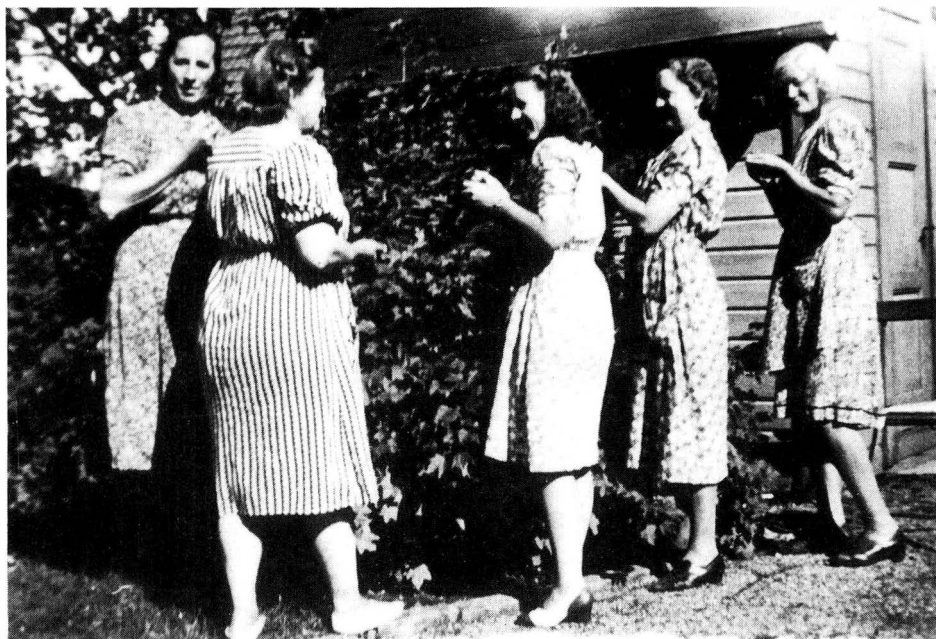
TRIVSEL

En av anledningarna till att majoriteten av de anställda trivts så bra på Sjöbloms har att göra med företagets litenhet och den familjeanda som präglade fabriken. Arbetsledningen upplevdes som mycket omtänksam. Friheten i arbetet har också varit stor. Ovanstående fördelar föredrogs av flertalet framför högre löner.

"De blev väl som en stor familj här kan man säga". — *"Vi var som en enda stor familj allihopa"*. — *"På ett litet företag blir man mer som en familj allihop"*. — *"På Sjöbloms va vi som en stor familj"*.

Det stod ett äppelträd mellan fabriken och lekstugan och det var *"tösernas apel"*. Likaså fanns *"tösernas vinbärsbuske"*, i trädgården. Där var också en syrenberså med ett bord och två soffor och sommartid var det *"tösernas"* plats på frukostrasten. *"Töserna"* hade även ett cykelställ. *"Dom var ju så förskräckligt snälla dom här människorna (Sjöbloms). Dom bjöd oss ju varje jul å bjöd oss till sin stuga. Julklappar å så där fick vi ju"* — *"Alla fick plommon. Ja minns att ja fick gå ut me farbror (Fritz Sjöblom) å plocka plommon, som delades upp så vi fick en hög var. Alla va omtänksamma, men lönen va låg. Men de va allmänt då-*

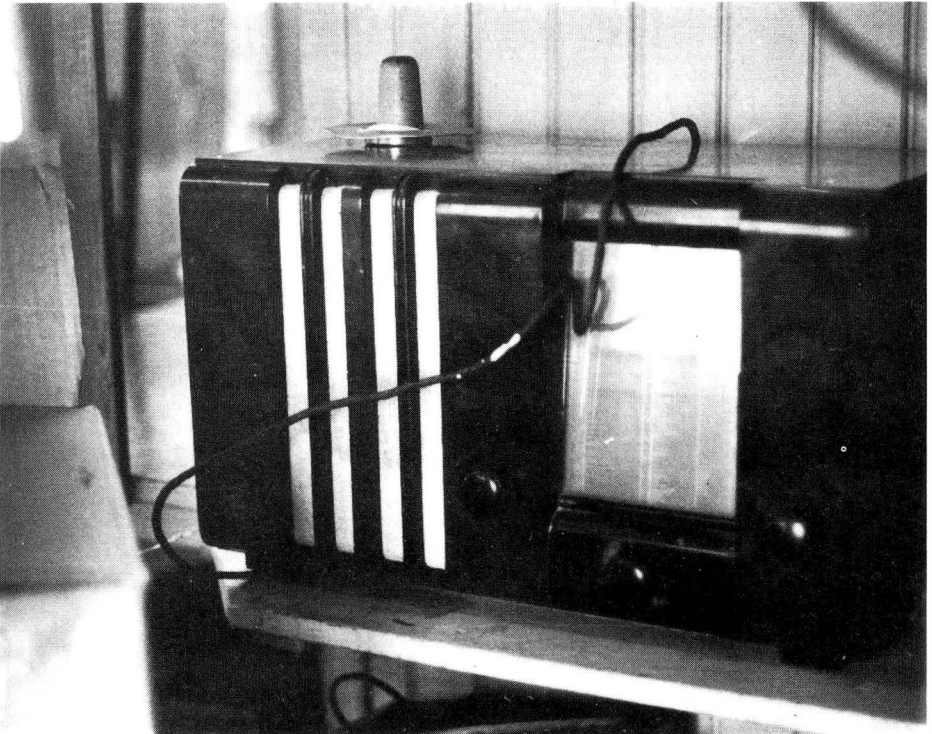
"Tösernas vinbärsbuske", 1940-talet. Fr.v. Ebba Strömberg, Agnes Andersson, Eivor Nyman, Lilly Johansson och Maja Bornemark.

"Töserna" från syverkstan i syrenbersån på frukostrasten, ca 1939—40. Fr.v. Agnes Andersson, Eivor Nyman, Mary Andersson, Ebba Strömberg, Maja Bornemark och Hulda Karlsson.

"Töserna" kunde koka kaffe och lyssna på radio när de ville.

"Töserna" på väg till Sjömarkens badplats, 1940-talet. Fr.v. Eivor Söderberg, Maja Bornemark, Mary Andersson, Eivor Nyman, Ebba Strömberg, Agnes Andersson, Hulda Karlsson och Lilly Johansson.

"Töserna" vid Sjömarkens badplats, 1940-talet. Fr.v. Hulda Karlsson, en väninna till någon av dem, Ebba Strömberg, Maja Bornemark, Eivor Nyman, Agnes Andersson, Mary Andersson och Eivor Söderberg.

ligt betalt.”—”De va väldigt fritt å bra naturligtvis. Sömmerskorna me dom hade de väldigt fritt å bra. Dom kunde dricka kaffe när dom ville. De va inte nåt. Rätt som de va, va de nån som ville ha, då koka dom kaffe. — Töserna satte på radion om dom tyckte de va roligt.” — ”En fick göra precis som en ville där. Man kunde ta kafferaster, när man ville å vi drack eftermiddagskaffe. Fritz Sjöblom var inte så noga me de. På sommaren kunde han ropa: Kom ner nu töser! Då hade han köpt läskedrycker, som han bjöd på i bersån. — ”Om de va fint väder kunde den gamle (Fritz Sjöblom) säga: Nu kan ni åka å bada! Då cyklade töserna till Sjömarken utanför Borås.”

Endast en av sömmerskorna hade en mer kritisk inställning till arbetet på Sjöbloms. Det var också hon som anställdes sist, hade större erfarenheter av andra teko-fabriker och också var den enda fackligt organiserade. Hon var även den enda som sa upp sig — p. g. a. oenighet med arbetsledningen, som vid upprepade tillfällen endast efter påtryckningar betalade ut hennes avtalsenliga lön. — ”Ja hade nog sett lite för mycket av dom större”. Hon vet inte precis om det var någon direkt fördel att Sjöbloms var en liten fabrik. ”Jo, kanske att de va mer familjärt. Men man tjänade mindre. Dom va visserligen familjära å kamrattliga, men de ska va lite mer. Man ska kunna tjäna sitt levebröd också. En fattar inte att dom kunde va där år efter år, dessa stackars människor. Ja förstår inte va dom kunde leva av. En kunde inte spara ett öre. De gick ju inte ihop sej. Men de e tur en fått se lite av varje. En har ju fått lite erfarenheter å gjort lite dumheter”.

TEXTILINDUSTRIINVENTERINGAR UTFORDA AV BORAS MUSEUM/TEKOMUSEUM ÅREN 1970—1980

REGISTER ÖVER ARKIVERAT INVENTERINGSMATERIAL

- Företag:** Algots AB, Eiser AB fr. o.m. 1977/78,
f.d. Algot Johanssons AB 1907—1977/78
- Bransch:** Konfektion
- Ort:** Borås
- Grundat:** 1907
- Inventerat:** 1978
- Insamlat mat.:** Fotografier ca 600, situationsplan, ljudinspelning, 1 st skärbord från 1910-talet, 2 st arbetsskjortor, mönster och tygprover från 1930—40-talet, gamla bilder ca 50, företagsarkiv 20 hyllmeter, övrigt arkivmaterial.
- Företag:** Almedahls AB, f.d. Almedahl—Alingsås AB 1967-1970-talets början, f.d. Almedahl—Dalsjöfors AB 1929—1967, f.d. Dalsjöfors Fabriker 1919—1929, f.d. Dalsjöfors Väfveri AB 1897—1919.
- Bransch:** Väveri, plastbeläggningssavd. (spinneri 1904—1965)
- Ort:** Dalsjöfors
- Grundat:** 1897
- Inventerat:** 1975
- Insamlat mat.:** Fotografier ca 145, tygprover ca 100, gamla bilder 22.
- Företag:** Anna Andersson (Hemslöjden, Öxabäck)
- Bransch:** Textil hemindustri, förläggarverksamhet
- Ort:** Öxabäck
- Grundat:** 1920-tal—början (nedlagt 1977)
- Inventerat:** 1974
- Insamlat mat.:** Fotografier 25, intervju 1, uppmätning, tygprover ca 500.
- Företag:** Firma Textilindustri Andreasson & Svensson
- Bransch:** Trikå
- Ort:** Blidsberg
- Grundat:** 1939
- Inventerat:** 1977
- Företag:** Bergvings Konfektion AB
- Bransch:** Konfektion
- Ort:** Hökerum
- Grundat:** 1944 (nedlagt 1977)
- Inventerat:** 1977
- Insamlat mat.:** Fotografier 16, intervjuer 2, övrigt arkivmaterial.

Företag: G. Bjälming's Trikåfabrik (f.d. Bjälming & Ignell
1935—1952)
Bransch: Trikå
Ort: Blidsberg
Grundat: 1935
Inventerat: 1977
Insamlat mat.: Fotografier 3, intervju 1, övrigt arkivmaterial.

Företag: AB Blidsbergs Trikåfabrik.
Bransch: Trikå
Ort: Blidsberg
Grundat: 1920
Inventerat: 1977
Insamlat mat.: Fotografier 14, intervju 1, gamla bilder 10.

Företag: Bogesunds Väveri AB
Bransch: Väveri
Ort: Ulricehamn
Grundat: 1934
Inventerat: 1977
Insamlat mat.: Fotografier 45, intervjuer 2, ritningskopia 1, tygprover ca
110, övrigt arkivmaterial.

Företag: Bolon AB
Bransch: Väveri
Ort: Ulricehamn
Grundat: 1947
Inventerat: 1977
Insamlat mat.: Fotografier ca 40, intervju 1, mattprover 5, övr. arkiv-
material.

Företag: A.J. Borgs Väveri (Se Marks Jaquardväveri AB)
Bransch: Väveri
Ort: Kinnahult
Grundat: 1893 (sammanslogs m. Marks Jaquardväveri AB 1972,
numera Marks—Pelle Vävare)
Inventerat: 1972
Insamlat mat.: Fotografier ca 95, uppmätning 1, tygprover ca 200.

Företag: AB Borås Handvävnadsindustri
Bransch: Väveri
Ort: Borås
Grundat: 1935 (nedlagt 1981)
Inventerat: 1979
Insamlat mat.: Fotografier 140, dia ca 10, intervjuer 5, gamla bilder ca 20, tygprover ca 50, övrigt arkivmaterial.

Företag: AB Borås Jaquardväveri
Bransch: Väveri
Ort: Borås
Grundat: 1913 (nedlagt 1979)
Inventerat: 1979
Insamlat mat.: Fotografier ca 500, dia ca 30, intervjuer 12, tygprover ca 50, gamla bilder ca 25, övrigt arkivmaterial.

Företag: Brunnsnäs Damkonfektion
Bransch: Konfektion
Ort: Ulricehamn
Grundat: 1941
Inventerat: 1977
Insamlat mat.: Fotografier 20, övrigt arkivmaterial.

Företag: AB Eiser (f.d. AB Sveriges Förenade Trikåfabriker 1913—1969 f.d. Carl Eisermans Trikåfabrik 1903—1913)
Bransch: Trikå
Ort: Borås, Fritsla
Grundat: 1903
Inventerat: 1973, 1975
Insamlat mat.: Fotografier 40, uppmätning 1, gamla bilder 5, tygprover ca 100, övrigt arkivmaterial.

Företag: Ekelund & Esspe, f.d. S.A. Ekelund & Co, Kinnabacka 1859—1911.
Bransch: Väveri (förlägggarverksamhet 1859—1960-tal, trikå 1920—1970-tal börj.)
Ort: Kinnabacka, Horred
Grundat: 1859
Inventerat: 1972, 1975
Insamlat mat.: Fotografier 200, ritningskopia 1, gamla bilder 9, tygprover ca 30, övr. arkivmaterial. (utställningsdokumentation 1979)

Företag: Elo Mode AB
Bransch: Konfektion
Ort: Ulricehamn
Grundat: 1950
Inventerat: 1977
Insamlat mat.: Fotografier 45, intervju 1, kappa 1, ritningskopior 14, övr. arkivmaterial.

Företag: Erikson & Larson AB (Erlabolaget, Elson)
Bransch: Konfektion
Ort: Borås
Grundat: 1892
Inventerat: 1978
Insamlat mat.: Fotografier ca 100, modell av sysalen 1949, skala 1:20, gamla bilder ca 310, övrigt arkivmaterial.

Företag: Gustafsson & Carlesund
Bransch: Konfektion
Ort: Blidsberg
Grundat: 1947 (nedlagt 1969)
Inventerat: 1977
Insamlat mat.: Övrigt arkivmaterial.

Företag: Halla Textil AB (f.d. Allmogeslöjden 1910—1920/21)
Bransch: Väveri, förläggatverksamhet
Ort: Överlida
Grundat: 1910 (nedlagt 1975)
Inventerat: 1974, 1975
Insamlat mat.: Fotografier 86, intervjuer 12, uppmätningar 1, tygprover ca 400, färgkar 1, m.fl. föremål, gamla bilder 11, företagsarkivet ca 3 hyllmeter, övr. arkivmaterial.

Företag: Hedängens Ullspinneri AB
Bransch: Spinneri
Ort: Bollebygd
Grundat: 1923
Inventerat: 1980
Insamlat mat.: Fotografier 65, intervjuer 1, filminspelning ca 15 min., kardverk 2, spinnmaskin 1, övrigt arkivmaterial.

Företag: Häggådalens Mek. Linneväfveriers AB
(Almedahl—Dalsjöfors AB fr.o.m. 1929)
Bransch: Väveri
Ort: Kinna
Grundat: 1894
Inventerat: 1976
Insamlat mat.: Fotografier ca 230, intervjuer 2, uppmätningar 3, tygprover ca 100, gammal bild 1, övrigt arkivmaterial.

Företag: Hökerums Skjortfabrik (f.d. Mats Helin 1937—1977)
Bransch: Konfektion
Ort: Ulricehamn
Grundat: 1937
Inventerat: 1977
Insamlat mat.: Fotografier 5, övrigt arkivmaterial.

Företag: Ljungafors Klädesfabrik AB (sen. Borås Yllefabriks AB)
Bransch: Väveri, spinneri
Ort: Svenljunga
Grundat: 1904 (brann 1930)
Inventerat: 1974
Insamlat mat.: Fotografier 150, intervjuer 2, gamla bilder 4.

Företag: AB Kamgarn (Stigtex AB fr.o.m. 1976)
Bransch: Spinneri
Ort: Borås
Grundat: 1909
Inventerat: 1978
Insamlat mat.: Fotografier ca 570, ritningskopior, gammal bild 1, företagsarkiv ca 9 hyllmeter, övrigt arkivmaterial.

Företag: Kasthall AB (f.d. Kasthalls Mattfabrik, f.d. Kasthalls Mattfabrik AB, f.d. Ludvig Andersson 1889)
Bransch: Väveri
Ort: Kinna
Grundat: 1887
Inventerat: 1976
Insamlat mat.: Fotografier ca 170, situationsplaner, tygprover ca 235, övr. arkivmaterial.

Företag: Kinna Yllefabrik (avd. Brättingstorp)
Bransch: Trikå
Ort: Brättingstorp, Kinna
Grundat: 1927 (nedlagt omkring 1965)
Inventerat: 1973
Insamlat mat.: Fotografier ca 50, gamla bilder 2, uppmätning 1, övrigt arkivmaterial.

Företag: Kinna Yllefabrik
Bransch: Trikå
Ort: Kinna
Grundat: 1914 (nedlagt 1965)
Inventerat: 1974
Insamlat mat.: Fotografier 5, ritningskopior 1, gamla bilder 2, tygprover 5, övr. arkivmaterial.

Företag: Kinnasand AB (f.d. AB Claes Håkansson Kinnasands Mek. Väveri 1918, f.d. Claes Håkansson Kinnasands Mek. Väveri 1889, f.d. Claes Håkansson 1873)
Bransch: Väveri
Ort: Kinna
Grundat: 1873
Inventerat: 1976
Insamlat mat.: Fotografier 150, situationsplan 1, tygprover ca 85.

Företag: Kinnaströms Väfveri AB
Bransch: Väveri
Ort: Kinna
Grundat: 1885 (nedlagt 1967)
Inventerat:
Insamlat mat.: Fotografier 90, intervjuer 2, situationsplan, gamla bilder 2, provböcker 1885—1967, övrigt arkivmaterial

Företag: Konfektions AB Uni-Teko (f.d. Nordiska Beklädnads-kompaniet)
Bransch: Konfektion
Ort: Ulricehamn
Grundat: 1945
Inventerat: 1977
Insamlat mat.: Fotografier 5, intervju 1, övrigt arkivmaterial.

Företag: Kungsfors Fabriker AB (Borås Wäfveri AB 1870, avd. Kungsfors 1914)
Bransch: Spinneri, väveri
Ort: Skene
Grundat: 1914
Inventerat: 1975
Insamlat mat.: Fotografier 265, intervjuer 1, uppmätning 1, övrigt arkivmaterial.

Företag: AB Ludvig Svensson (f.d. Kinnamaks Mek. Väveri 1887—1928)
Bransch: Väveri
Ort: Kinna
Grundat: 1887
Inventerat: 1976
Insamlat mat.: Fotografier 170, situationsplaner, tygprover ca 235, övrigt arkivmat.

Företag: Marks Jacquardväveri AB (Marks—Pelle Vävare fr.o.m. 1972)
Bransch: Väveri
Ort: Björketorp
Grundat: 1926 (sammanslogs 1972 m. A.J. Borgs Väveri)
Inventerat: 1975
Insamlat mat.: Fotografier ca 50, situationsplan, tygprover 70, gamla bilder 2.

Företag: AB Marks Textilfabrik
Bransch: Spinneri, väveri
Ort: Kinnahult
Grundat: 1908 (nedlagt 1972)
Inventerat: 1972
Insamlat mat.: Fotografier 55, uppmätning 1, tygprover ca 230, gamla bilder 3, övr. arkivmaterial.

Företag: Nitta Textil AB (f.d. Ådalens Konfektions lokaler)
Bransch: Konfektion
Ort: Hökerum
Grundat: 1951 (nedlagt 1971)
Inventerat: 1977
Insamlat mat.: Fotografier 10, intervjuer 2.

Företag: Bröderna Nyman AB
Bransch: Konfektion
Ort: Långhem
Grundat: 1954
Inventerat: 1975
Insamlat mat.: Fotografier ca 16, gamla bilder 5.

Företag: AB Pettersson & Tissell (senare A.J. Borgs Väfveris lokaler)
Bransch: Väveri
Ort: Kinnahult
Grundat: 1885 (nedlagt 1968)
Inventerat: 1973
Insamlat mat.: Fotografier ca 50, uppmätningar 2.

Företag: AB Rask Modetrikå (numera Kenneth Rask AB)
Bransch: Trikå
Ort: Blidsberg
Grundat: 1973
Inventerat: 1977
Insamlat mat.: Fotografier 10, intervjuer 2.

Företag: Roséns Trikåindustri AB
Bransch: Trikå
Ort: Ulricehamn
Grundat: 1934
Inventerat: 1977
Insamlat mat.: Intervju 1, ritningskopior, övrigt arkivmaterial.

Företag: Rydahls Manufaktur AB (dotterbolag till Rydboholms AB, Rydboholm)
Bransch: Spinneri
Ort: Rydal
Grundat: 1853
Inventerat: 1973, 1979
Undersökningen omfattar åren: 1853—1979
Insamlat mat.: Fotografier ca 1.000, gamla bilder ca 100, färgdia ca 40, intervjuer ca 40, uppmätningar 3, ljudinspelning, förteckning över företagsarkivet, garnprover, övrigt arkivmaterial.

Företag: Rydboholms AB, avd. Viskafors
Bransch: Väveri, spinneri
Ort: Viskafors
Grundat: 1857 (nedlagt 1979)
Inventerat: 1973, 1979
Insamlat mat.: Fotografier ca 625, uppmätningar 14, tygprover ca 825, maskiner bl.a. vävstol, övrigt arkivmaterial.

Företag: Bröderna Sandbergs Syverkstad
Bransch: Konfektion
Ort: Hillared
Grundat: 1920-talet (nedlagt 1968, ägaren driver tillverkning i liten skala)
Inventerat: 1978
Insamlat mat.: Klädesplagg ca 10, övrigt arkivmaterial.

Företag: Fritz Sjöbloms Trikáfabrik
Bransch: Triká
Ort: Borås
Grundat: 1909 (nedlagt 1979)
Inventerat: 1980
Undersökningen omfattar åren: 1909—1979
Insamlat mat.: Fotografier 125, intervjuer 7, ritningskopior 2, klädesplagg och tygprover ca 100, företagsarkiv 2 hyllmeter, ca 15 rundstickningsmaskiner med remdrift, div. inventarier och mönster.

Företag: Stämmemad (förläggargård byggd 1858)
Bransch: Textil hemindustri, förläggarverksamhet
Ort: Kinna
Grundat:
Inventerat: 1974
Insamlat mat.: Fotografier ca 40, uppmätning 1.

Företag: AB Textilfabriken Merkur (f.d. Textilfabriken Merkur 1922—1936)
Bransch: Triká, konfektion
Ort: Borås
Grundat: 1922 (produktionen nedlagd 1979)
Inventerat: 1979
Insamlat mat.: Fotografier 10, ruggmaskin 1, klädesplagg ca 200, gamla bilder, övr. arkivmaterial. (Företagsarkivet till Landsarkivet, Göteborg 1979)

Företag: Timmele Konfektion AB
Bransch: Konfektion
Ort: Timmele
Grundat: 1947
Inventerat: 1977
Insamlat mat.: Fotografier ca 20, intervju 1, ritningskopior, övrigt arkivmaterial.

Företag: Fabriks AB Topeco
Bransch: Trikå
Ort: Ulricehamn
Grundat: 1948
Inventerat: 1977
Insamlat mat.: Fotografier 10, ritningskopior.

Företag: Torsbo Trikåfabrik (ägare 1913—1971 Sveriges Förenade Trikåfabriker, senare AB Eiser)
Bransch: Trikå
Ort: Gällstad
Grundat: omkring 1880 (nedlagt 1971)
Inventerat: 1974
Insamlat mat.: Fotografier ca 120, intervjuer 3, uppmätningar 2, tygprover ca 100, gamla bilder

Företag: Tranemo Yllefabriks AB
Bransch: Konfektion
Ort: Tranemo
Grundat: 1934 (tillverkningen nedlagd 1970-talets slut)
Inventerat: 1975
Insamlat mat.: Fotografier 25, ritningskopior, produktprover ca 15, övr. arkivmaterial.

Företag: Uddebo Möbelygsväveri (f.d. Uddebo Väveri AB, f.d. Uddebo Möbelygsväveri AB, 1944, f.d. Uddebo Möbelygsväveri o. Uddebo Trikåfabrik 1879—1913).
Bransch: Väveri, tidigare även trikå
Ort: Uddebo
Grundat: 1897
Inventerat: 1974
Insamlat mat.: Fotografier 136, intervjuer 2, ritningskopior 2, tygprover ca 75, gamla bilder 29, övrigt arkivmaterial

- Företag:** Ivar Wahl AB
Bransch: Konfektion
Ort: Ulricehamn
Grundat: 1959
Inventerat: 1977
Insamlat mat.: Fotografier ca 50, intervju 1, klädesplagg 1, övrigt arkivmaterial.
- Företag:** Claes Welander AB
Bransch: Trikå
Ort: Ulricehamn
Grundat: 1913
Inventerat: 1977
- Företag:** Wilsoc AB
Bransch: Trikå
Ort: Ulricehamn
Grundat: 1944
Inventerat: 1977
Insamlat mat.: Fotografier 15, intervju 1, produktprover.
- Företag:** L.J. Wingqvist
Bransch: Spinneri, väveri, beredning
Ort: Fritsla
Grundat: 1874 (väveri, beredning nedlagt 1976)
Inventerat: 1972, 1974
Insamlat mat.: Fotografier 335, intervju 1, uppmätningar 10, tygprover ca 350, gamla bilder 5, övrigt arkivmaterial.
- Företag:** Wiskabergs Fabriker AB (senare AB Sveriges Förenade Trikåfabriker, därefter Eiser AB 1950-tal)
Bransch: Väveri (1896—1930), trikå (1930—1950-talet)
Ort: Borås
Grundat: 1896 (nedlagt 1952, rivet 1979)
Inventerat: 1978
Insamlat mat.: Fotografier ca 50, intervju 1, tygprover ca 30, gamla bilder 5, modell av Wiskabergs Fabriker, inköpt 1979, övrigt arkivmaterial.
- Företag:** AB Åsundens Trikåfabrik
Bransch: Trikå
Ort: Ulricehamn
Grundat: 1917
Inventerat: 1974
Insamlat mat.: Fotografier ca 55, intervjuer 2, ritningskopior 15, gamla bilder 20.

Företag: Älvsereds Trikåfabrik
Bransch: Trikå
Ort: Älvsered
Grundat: 1928 (nedlagd 1977/1978)
Inventerat: 1977

Företag: Ätradalens Yllefabrik
Bransch: Spinneri
Ort: Blidsberg
Grundat: 1898 (nedlagd 1936)
Inventerat: 1977
Insamlat mat.: Fotografier ca 35, intervjuer 2.

FÖRTECKNING ÖVER FÖRETAGSARKIV PÅ BORÅS MUSEUM 1981 OMFATTANDE TEXTIL HEMINDUSTRI, TEXTILINDUSTRI OCH POSTORDER.

Algots AB, Borås
Almgrens Sidenväveri, Stockholm
Allmänco AB, Borås, postorder
Andersson Anna, Öxabäck, hemindustri
Arnells, Hyssna, hemindustri
Ahlafors Väveri och Spinneri, Ahlafors
Borås Band- och Hängslefabrik, Borås
Borås Jacquardväveri AB, Borås
Dalhems Väveri, Borås
Fritz Sjöbloms Trikåfabrik, Borås
Halla Textil AB, Överlida
Häggådalen Mek. Linneväfveriers AB, Kinna
Kamgarn AB, Borås
Kinnaströms Väveri, Kinna
Larsson Kronäng, Kinna, hemindustri
Norra Kinds Hemindustri, Gällstad
Trikafabriken, Torsbo
Wingqvist, L.J., Fritsla
Åkerlunds Bomullsspinneri, Borås.

Fotografier i rapporterna:

1970 Christer Järlegren, Borås Museum.
1973 Arne Hansson, Margaretha Persson, Borås Museum.
1979/80 Karin Ekerman, Borås Museum.

Äldre fotografier är inlämnade och reprofotograferade av Torleif Steinsson, Borås Museum. Om inget namn är angivet invid bilden är fotografen okänd.

DE SJU HÄRADERNAS KULTURHISTORISKA FÖRENING

STYRELSE

Utsedda t.o.m. årsmöte 1983

Kommunalrådet AXEL-UNO NYLANDER

Rektor BIRGER LARSON

Lektor STEN FURHAMMAR

Skoldirektör REINHOLD IVARSSON

Fru MEJE JOSEFSON

Överste ÅKE LUNDBERG

Direktör YNGVE MAGNUSSON

Agronom FREDRIK ZETHELIUS

Utsedda t.o.m. årsmöte 1982

Bankdirektör PER-OLOF KLEIN

Rektor GUSTAF BOGER

Stadsarkivarie TORGNY BONDESTAM

Fru GUN FLORÉN

Lärare BERTIL GARDELL

Fru LISBETH HEDELIN

Distrikschef WALDEMAR JOHANNESON

Leg. läk. GUNNAR Björkman

Lektor SVEN SANDSTRÖM

Länshemslöjdskonsulent INGRID STRÖMVALL

Utsedda av Borås Kommun:

Tekniker RUNE KNIBERG

Fru BRITT-MARIE SUNDBLAD

Herr SVEN LEIJBERTZ

Arbetsutskott

Föreningens ordförande AXEL-UNO NYLANDER, v.ordf. BIRGER LARSON, skattmästare PER-OLOF KLEIN, sekr. ANDERS LARSON samt RUNE KNIBERG, BRITT-MARIE SUNDBLAD och SVEN LEIJBERTZ. Suppl. MEJE JOSEFSON, REINHOLD IVARSSON och SVEN SANDSTRÖM. Revisorer: Aukt. revisorn KARL-ERIK WÄNGNERUD och aukt. revisorn JAN-ERIK LARSSON (suppl.). Utsedda av Borås Kommun kassör ALLAN BAYARD och kamrer BENGT LANNÉR (suppl.).

SAMMANTRÄDEN

Föreningens årsmöte hölls den 24 maj i Fristad, då det ingick som en programpunkt under en hembygdsdag som arrangerats i samarbete med Västergötlands Fornminnesförening. Kommunalrådet Axel-Uno Nylander utsågs att leda de stadgeenliga årsmötesförhandlingarna varefter Föreningens förtjänstmedalj i brons utdelades till Olof Andersson, Seglora, David Haldorson, Timmele, Karin Störner, Dalum och Kurt Mars, Kinna. Efter årsmötet återupptogs det med Fornminnesföreningen gemensamma programmet då bl.a. ämneslärare Folke

Andersson presenterade folklivsforskaren Klas Olofsson, Fristad. Efter gemensam lunch gavs tillfälle att deltaga i ett antal exkursioner i grannskapet.

Den 30 oktober hölls Föreningens höstmöte i Ramnakyrkan. Föredragshållare var Leif Petzäll, Borås, som i anslutning till museets pågående utställning "Kinesiskt porslin och textil" redogjorde för den mångtusenåriga kinesiska kulturtraditionen.

Föreningens styrelse har under året haft 3 sammanträden och Föreningens arbetsutskott har haft 4 sammanträden. Extra föreningsmöte hölls den 17 mars, då beslut togs om remissvar till den pågående länsmuseumutredningen.

UTSTÄLLNINGAR OCH ÖVRIG MUSEIVERKSAMHET

Museerna visade under året 14 utställningar varav 6 i egen regi och 8 vandringsutställningar.

"Älvsborgs län 300 år", jubileumsutställningen som producerades av Stiftelsen Älvsborgs Länsmuseum och Länsstyrelsen i samarbete med Föreningens museer, visades p.g.a. dess storlek i förhyrda lokaler på Boråsmässan, dit även vandringsutställningen "Knarkplågan" förlades.

Under september visades på Museet Kulturhuset "Hemslöjd 80", vilken arrangerades av De Sju Häradernas Hemslöjdsförening, Älvsborgs Läns Hemslöjdsförbund och Föreningen Hemslöjden i Borås i samarbete med Borås Museum. Denna sammanställning av hemslöjd av igår, idag och imorgon följdes även upp med en rad uppskattade publikaktiviteter.

Ohlsonska gården

- 13.1—10.2   **Sätt att sitta.** Stolens historiska utveckling skildrad av Röhsska Konstslöjdmuseet i Göteborg. Distribution Stiftelsen Älvsborgs Länsmuseum (SÄL) samt kompletterad med lokalt material från Borås Museum.
- 17.2—13.3   **Hantverk.** Hantverk från tre kontinenter presenterat av Stiftelsen Afro Art, Stockholm.
- 20.3—18.5   **Hedesundavävarna.** En dokumentation av ett unikt pedagogiskt projekt, där svenska barn på vävläger får lära sig att färga garn och väva direkt efter fantasin. Riksutställningar, Stockholm.
- 26.5—31.8   **Det gamla Borås.** Bilder, ritningar, kartor och modeller ur museets samlingar.
- 7.9—28.9   **Ringdans 80.** En samproduktion mellan Borås Museum, Borås Hembygds-gille och Vuxenskolan med anledning av Svenska Ungdomsringens 60-års jubileum.
- 14.9—12.10   **Ta hand om hus.** Samspelet byggnadsvård och energisparande sammanställt av Arkitekturmuseum, Stockholm.
- 19.10—9.11   **Kinesiskt porslin och textil.** Antikt kinesiskt porslin samt silkebroderier och sidenvävnader från dagens och gårdagens Ki-

Utställningen "Kinesiskt porslin och textil" var en av storsatsningarna under 1980 vilket även uppmärksammades besöksmässigt.

na presenterat av klubb Ming Tzú, Borås, och Borås Museum i samarbete med Medborgarskolan.

16.11—14.12 **Gammalt silver.** Ett urval från Borås Museums samlingar. En temautställning parallellt med Museet Kulturhusets "Silver idag — Argentum".

21.12— **Marinarkeologi — vad är det?** En vandringsutställning från Sjöhistoriska Museet i Stockholm kompletterad med lokalt material från Borås Sportdykarklubb och Dykarklubben Corallen, Borås.

Tekomuseum:

—17.2 **När jag var liten.** Om barn i gårdagens värld. Producerad av Borås Museum/Tekomuseum.

24.2—23.3 **Gullers västgötabilder.** Ett urval av fotograf K W Gullers färgbildsmaterial sammanställt av SÄL.

13.3—16.11 **"Det är dom små detaljerna som gör det"**. Modeaccessoarer ur museets samlingar.

EGNA VANDRINGSUTSTÄLLNINGAR

Museet har under året fortsatt sin satsning på vandringsutställningar. Den tidigare tillfälliga sammanställningen "Ekelund & Esspe — från förläggars verksamhet

Barnverksamhet anordnades under året ett flertal gånger, ett av de traditionella arrangemangen var sportlovskul 25—29 februari.

till industri, 1859—1979”, ombearbetades under våren för vandring och visades sedan i Kinna och Örby samt på museerna i Vänersborg och Varberg. En mindre del av ”Det gamla Borås” fortsatte på samma sätt i ett visningsprogram på Borås ålderdomshem.

Borås Museums samling av västsvenska bonader visades tillfälligt på Värmlands museum under september medan den tidigare vandringstställningen ”Knallen” bl.a. visades som sommarutställning på Varberg museum.

Borås Museum har även stått som medarrangör för en historik om Torpa stenhus vilken under sommaren ingår i torpaktiviteterna medan den vintertid kan fungera som vandringstställning.

Museernas vandringstställningar visades under året på ett 50-tal platser i och utanför länet och besöktes av sammanlagt 41.680 personer.

PROGRAMAKTIVITETER

Museerna har även under 1980 arrangerat de numera traditionella aktiviteterna Sportlovskul (25—29.2), Museernas dag den 30 mars med sammanlagt 7000 besökare, öppethusdag med musik och folkdans i Ramnaparken den 15 maj, Spelmansstämma-Hantverksdag med ca 5000 besökare den 14 september samt ett flertal uppföranden ”Musik i Museum” i Ramnakyrkan under året. Under utställningen ”Ringdans 80” ansvarade Borås Hembygds-gille för programverksamhet varje söndag, detta resulterade bl.a. i att årets Spelmansstämma var ovanligt välbesökt samt kunde bjuda på uppvisning av inbjudna norska folkdansare. Bland de övriga söndagarnas erbjudanden kan nämnas ”Dans genom tider-

Under "Ringdans 80" arrangerade Borås Hembygdsgille söndagsaktiviteter, vilka inleddes med "dans genom tiderna" söndagen den 7 september.

na", rådgivning om folkdräkter och aktiviteter kring "Hemslöjd 80", detta bildade sammanlagt ett hembygdstema som lockade rekordpubliken 23.300 personer till Boråsmuseerna under en enmånadsperiod.

"Kinesiskt porslin och textil" var året kvalitetsmässiga och ekonomiska storstatning, då föremål inlånades av såväl privatpersoner som svenska museer. Sammanställningen väckte även ett riksintresse, vilket underströks av Östasiatiska museets chef docent Bo Gyllensvärd och den deltagande delegationen från Kinesiska Folkrepubliken ambassad, vid vernissagen den 19 oktober.

Bland årets övriga aktiviteter kan nämnas att Rikskonserters "Textilarbetarnas historia" uppfördes för sista gången på Tekomuseum den 13 januari samt att intendent Ingrid Bergman, Nordiska Museet, föreläste om folkdräkter på Borås Museum den 22 maj.

PEDAGOGISK VERKSAMHET

Kontaktgruppen Skola-Museum till trots har skolbesöken vid museerna varit i avtagande. Större delen av de skolklasser som besöker museernas basutställningar får emellertid numera guidning av personalen och det är vår förhoppning att lärarhandledningar och pedagogiskt material på sikt skall motivera fler skolor till besök.

Under "Länsutställningen" på Boråsmässan erbjöds samtliga skolklasser (ca 2200 elever) sakkunnig visning. Parallellt med denna utställning visades den

speciellt anpassade "Knarkplågan" av personal från polisens brottsförebyggande rotel, en debattkväll anordnades även i anslutning till detta utställningstema den 3 december.

Museernas verksamhet har under året presenterats i länets taltidning och den 1.10 besöktes Tekomuseum av en grupp dövblinda vilka under ett heldagsprogram studerade temat "Sjuhäradsbygdens textilindustri förr".

Museipersonalen har under året deltagit vid informationsprogram för hembygdsföreningarna i Borås, Svenljunga och Tranemo kommuner, vilka har följts upp med besök och speciella utbildningskvällar hos ett antal hembygdsföreningar.

Tack vare en projektanställning under 5 månader har det textila materialet i utställningen "Dräkt och textil i Sjuhäradsbygden före 1850" kunnat bearbetas. Ett mycket omfattande studiematerial i form av beskrivningar, analyser och foton kompletterar nu denna basutställning.

BESÖKSSTATISTIK

Trots de vikande skolbesöken har museernas totala besöksstatistik stigit även under 1980. En markant del av denna ökning kan tillskrivas den intensifierade vandringsutställningsverksamheten.

	1979	1980
Borås Museum	41.935	41.835
Tekomuseum	10.100	6.923
Vandringsutställningar	33.863	41.680
Länsutställningen	<u> </u>	<u>5.837</u>
	Summa: 85.898	Summa: 96.275
Torpa-utställningen		21.038
Hemslöjd 80		15.600

TEKOMUSEUM

Tekomuseums framtida planering och flyttning har utretts under 1980. Ett principbeslut har under året tagits av Borås Kommun, då 10 miljoner kronor har avsatts för ett framtida Tekomuseum. Platsen för detta museum har emellertid ännu ej fastställs.

En betydande avtrappning av museets verksamhet har därför företagits under året, då museets inre arbete har intensifierats. Den publika verksamheten har dessutom försvårats, då lokalerna blivit alltmer trångbodda och svårarbetade. Arbetet med textil- och dräktarkivet har fortsatt under året och museets maskinmagasin var vid årets slut totalt utnyttjat på grund av talrika nyförvärv under året. Den 29 september hölls en endagskonferens kring "Tekomuseum i Borås — framtida dokumentations- och insamlingsansvar". Ett 50-tal representanter från olika avnämarkategorier och intressenter deltog under konferensdagen vilket vittnar om ett brett intresse och stöd för museets arbete. Konferensdagen kom-

Visning av maskinsamlingen under konferensen "Tekomuseum i Borås . . ."

mer rent praktiskt att resultera i bildandet av en referensgrupp, vilken huvudsakligen skall studera museets framtida arbetsinriktning.

Beslut togs under året om bildandet av ett antal mindre arbetsgrupper, med deltagande av fackexpertis från Textilinstitutet i Borås, vilka skall detaljstudera den framtida teknikhistoriska insamlingen.

FÖREMÅLSVÅRD, FASTIGHETSUNDERHÅLL M.M.

Nymanska gården har under året målats utvändigt med traditionell oljefärg i ursprunglig gul-brun nyans. I samband med detta företogs även utbyten av plådetaljer och vissa takomläggningar. Ett större parti taktegel har inköpts för framtida underhållsarbeten.

För att förhindra skadegörelse, glaskrossning, har k-glas inköpts för att skydda fönstren i friluftsmuseets småstugor.

Anticimex har under året behandlat Ramnaparkens byggnader och museets föremålsanläggningar för att förebygga skadedjursangrepp. Hela museianläggningen skyddas på detta sätt i framtiden genom löpande saneringsavtal.

På grund av ett antal känsliga utställningsarrangemang har stöld- och inbrottskyddet i Ohlsonska gården förstärkts. Denna del av museet uppfyller idag försäkringsbolagens mest kvalificerade krav.

Museets arkivvårdare har under året förtecknat och ordnat museets personarkiv samt de under året inkomna företagsarkiven.

Under året slutfördes den tidigare påbörjade omläggningen av fotoarkivet, där negativerna bl.a. försetts med nya arkivpåsar.

Då museet under året kunde anställa ytterligare en amanuens med ansvar för registrering och föremålsvård har ett stort antal tidigare inkomna museiföremål kunnat registreras. Speciell märktrusning har inköps för detta ändamål.

Som en förberedelse för nya basutställningar i Nymanska gården har nya takarmaturer införskaffats för andra våningsplanet.

DOKUMENTATION, ACCESSION

Antalet registrerade föremålsnummer uppgick vid årsskiftet till 63.219, varav 1.304 tillkommit under året. Vid sidan av arbetet med fotosamlingens omläggning har 15.476 nya negativ inregistrerats. Fotoarkivet omfattar därmed totalt 124.576 nr. Biblioteket har under året tillförts 690 volymer och innefattar nu 15.839 nummer.

För medel ur Hörstadiusfonden inköptes under året tre finnvävnader av Agneta Kempe, gobelängen "Blommor till Mileny" av Krystyna Czarnocka samt "Kammaren", interiör av gammal gård, av Lena Lindh-Michelson.

Föremålssamlingarna har vidare genom inköp utökats med ett flygeltäcke av linne med filébroderier samt en skalmodell av Brännerigården, Borås, utförd av Gösta Alvedal.

Bland årets gåvor kan speciellt omnämnas en större samling möbler, husgeråd och textilier från Greta Andersson, Borås.

Museets textilsamling har bl.a. utökats med föremål från Bollebygds tingshusarrest innefattande fångkläder, en storväst från 1920-talet, en Algotsskjorta från 1955, handmålade brickdukar som utförts av Maria Ewers, Borås, broderade draperier i jugendstil daterade till 1915, köksgarnityr i västgötasöm från 1930-talet och stövlar med tillhörande galoscher, vilka tillhört fjärdingsmannen, knallen och lanthandlaren Anders Johan Johansson-Karlberg på Assargården, Dalsjöfors under 1820-30-talen.

Tekomuseums samlingar har utökats genom en omfattande donation av fru Svea Sjöblom, Borås. En komplett trikåfabrik från 1920-talet omfattande ett tjugotal maskiner, vilka tillsammans med inventarier, varulager och arkivalier överförts till museet. Denna gåva möjliggör en framtida rekonstruktion av en fungerande arbetsmiljö, typisk för den tidiga trikåindustrin. Tekomuseums omfattande tygprovssamlingar har under året uppmärksammats, då ett projektplaneringsmöte hölls på museet den 28 november. Detta planeringsmöte resulterar förhoppningsvis i en framtida nordisk totalinventering av textila provsamlingar inom samarbetet "Nordisk arbetsgrupp för dräkt- och textilforskare".

1980-års textilindustriinventering har inriktats på en komplettering av materialet från Rydahls Manufaktur AB samt framför allt på en bearbetning av 1970-talets inventeringar, vilket har utförts av projektanställd personal under hela året. I samband med gåvan från Svea Sjöblom dokumenterades f.d. Fritz Sjöbloms trikåstickeri ingående, varvid även intervjuer utfördes. Ytterligare en textilindustridokumentation utfördes under hösten på Hedängens Ullspinneri i Bol-

lebygd, där bl.a. produktionen filmades med 16 mm-utrustning, detta som en förberedelse för ett framtida övertagande av spinneriets snart hundraåriga maskinpark.

För underlättande och förbättrande av industriinventeringarna har teknisk utrustning inköpts under året, bl.a. en diktafonutrustning, som medför ett smidigare handhavande av inspelade intervjuer, samt kompletterande fotoutrustning.

ÖVRIGA UPPDRAG

Museipersonalen har under året varit i kontakt med ett stort antal hembygdsföreningar i rådgivningsfrågor. Museet har vidare varit representerat i styrelsen för Samarbetsorganisationen för hembygdsföreningarna i Borås kommun, samt deltagit i motsvarande organisationer i Svenljunga och Tranemo kommuner. Rapporter och yttranden har avgivits till Länsantikvarien, Länsmuseum och Borås kommun, i det sistnämnda fallet huvudsakligen plan- och byggnadsärenden.

Museets tjänstemän har deltagit i följande arbetsgrupper, konferenser och seminarier. T.f. museichef Anders Larson har under året deltagit i arbetsgruppen för industrimiljö inom SAMDOK (kulturhistoriska museernas samtidsdokumentation) samt representerat museet i de konferenser som arrangerats av Referensgruppen för kulturvetenskaplig forskning i Väst-Sverige.

Anders Larson har även deltagit i de arbetsgrupper och förhandlingar som tillsetts med anledning av den fortsatta länsmuseumutredningen, Borås kommuns fortsatta museumutredning, utredningen om Tekomuseum's framtida lokalisering samt arbetsgruppen för ett bevarandeprogram i Borås, och arbetsgruppen för utredning angående en västsvensk konserveringsanstalt. Som representant för boråsmuseerna deltog Anders Larson i en konferens för textilindustrimuseer i Belgien 20—24 augusti, deltagandet resulterade i en representation för Tekomuseum i det nybildade "Textile Heritage Projekt of TICCIH (the international committee for the conservation of the industrial heritage).

Intendent Eva Goliger har arbetat i den nordiska projektgruppen "Inventering av tygprovssamlingar", har varit ledamot i SAMDOK-rådet samt styrelserepresentant i De Sju Häradernas Hemslöjdsförbund. Eva Goliger har vidare deltagit i arbetsgruppen för museumutredningen i Borås samt deltagit i Älvsborgs Läns hemslöjdförbunds textilinventeringar. Intendent Goliger kunde med hjälp av resestipendier från Hörstadiefonden och Statens Kulturråd delta i "Textil resa till Kina" 12.5—2.6, varvid fotodokumentation och föremål av intresse för museernas textilsamlingar kunde införskaffas.

Amanuens Margaretha Persson deltog under året i kurs i trycksaksplanering för byggnadsinventerare, "Från inventering till rapport", anordnad av Riksantikvarieämbetet i Stockholm samt kursen "Renovering och Restaurering", anordnad av Centrum för byggnadskultur i Västra Sverige. Amanuens Persson har vidare deltagit i de möten som under året anordnats av Centrum för Teknikhistoria i Göteborg.

Personalen vid Borås Museum och Konstmuseet företog under våren en studieresa till Götaälvdalen, då bl.a. museerna i Lödöse och Trollhättan besöktes.

PERSONAL

Personal anställd av föreningen: T.f. museichef Anders Larson, intendent Eva Goliger, amanuens Margaretha Persson, amanuens Britt Åstrand från och med 1/9, kamrerass. Marianne Josefson t.o.m. 31/7, kamrerass. Gunnar Kirsten från och med 1/8, museitekniker Rune Johansson, receptionist Kirsti Mustajärvi, receptionist Gunilla Swanteson (vikarie), Karin Munktell (deltid). Under sommaren tjänstgjorde Ann Follin som extra guide.

Personal anställd genom Arbetsmarknadsstyrelsen och efter 1/7 av föreningen anställd med lönebidrag: Stig Klamvik, Henrik Kotsalainen, Linda Köster (deltid), Alva Lindgren t.o.m. 29/2, Eva Irehall från och med 1.2, Anna-Lisa Persson (deltid), Margaretha Persson, Torleif Steinsson, Sture Svensson (deltid), Gösta Thulin, Barbro Törnell (båda deltid) och Gösta Wahlgren.

Av Landsarkivet i Göteborg placerad på Borås Museum, Göte Kallin.

För inventering av textilindustrier Karin Ekerman, Deborah Thompson och Eva Lillienberg.

Projektanställd för textilinventering Elisabeth Gustavsson.

EKONOMI

Beträffande Föreningens ekonomi hänvisas till följande vinst- och förlusträkningar samt balansräkningar. Härvid har resultaträkningar uppdelats på lokal och regional verksamhet och har verksamheten slutredovisats i gemensam balansräkning.

Beträffande större reserveringar har dess a skriftligt motiverats under regional verksamhet.

REGIONAL MUSEIVERKSAMHET 1980

Nedanstående redogörelse avser den regionala museiverksamhet för vilken Föreningen enligt speciellt avtal har erhållit 325.000 kr, från Stiftelsen Älvsborgs Länsmuseum, avseende verksamhetsåret 1980.

Den av Föreningen ursprungligt uppställda budgeten har av en rad olyckliga omständigheter måst revideras under verksamhetsåret. Omfördelningarna har emellertid gjorts i samråd med länmuseichefen och framgår klart i den ekonomiska uppställningen.

Det, som allvarligast har påverkat Föreningens planerade verksamhet under 1980, har varit, att utredningen om Tekomuseums framtida placering kraftigt har försenats. Detta medför att museet, som idag inrymmer i trångbodda och dåligt underhållna lokaler, har fått arbeta på sparläga. Större investeringar i form av utrustning och maskinreoveringar har fått skjutas på framtiden, då ovissheten om de framtida lokalerna gör en långtidsplanering omöjlig. Den under 1980 budgeterade konservatorstjänsten har under året ej kunnat tillsättas p.g.a den akuta bristen på utbildad konservatorspersonal i Sverige. Konservatorstjänsten kommer först att tillsättas 1.1. 1981, då en person med lämplig utbildning kan tillträda, tjänstemannen kommer emellertid att behöva en längre introduktionsperiod med specialiserad praktikantutbildning på andra konservatorsanstalter.

P.g.a. ovanstående har tre större reservationer företagits av Föreningens regionala medel under 1980 1) 34.497:76 kr för utbildning av textilkonservator, täckande merkostnader i form av traktamenten och resor. 2) 50.000 kr för utrustning av en framtida konservatorsateljé. 3) 45.000 kr för maskintekniska tjänster d.v.s. för täckanden av arvoden och materialkostnader vid iordningställande av äldre textilmaskiner.

Årets regionala arbete har p.g.a. ovanstående reservationer och omfördelningar koncentrerats på en bearbetning och komplettering av de sedan 1972, på landstingsmedel, företagna textilindustriinventeringarna. arbetsinsatsen motsvarar ett årsarbete för projektanställd personal plus 8 månaders tjänstgöring för en heltidsanställd amanuens med uppgift att under halva sin tjänstgöring ansvara för regional verksamhet. För att få kontinuitet i denna bearbetning utnyttjades det speciella projektanslaget (25.000 kr) under vintern 1979 för att överbrygga två anställningsperioder för projektanställd personal. Inventeringsrapporten, uppdelad på dels redogörande exempel dels på förteckningar av befintligt arkivmaterial, föreligger f.n. i manuskript och kommer att publiceras i Föreningens årsbok 1981.

Under Verksamhet 2 har vissa direkta kostnader för Folke Millqvists arbete upptagits. Millqvist har under året företagit omfattande arkivstudier kring den tidiga förlagsverksamheten och textilindustrin i bygden. Delar av detta material har publicerats i 1980-års årsbok, resterande ingår i museets arkivsamlingar och kommer att utnyttjas vid framtida publikationer kring den tidiga industrialiseringen.

Under Verksamhet 2 har vidare upptagits resekostnader m.m. vilka uppstått i samband med det kontinuerligt pågående samarbetet med Landsarkivet i Göteborg avseende insamlandet av äldre företagsarkiv. I direkt samband med industriinventeringarna har även kontakt tagits med studieförbundens länsdistrikt för att om möjligt samordna insamlandet av textilarbetarminnen och arkivalier vilka kan alstras via studiecirkelverksamhet.

Parallellt med detta har kontakt tagits med en rad hembygdsföreningar i ett försök att samordna insamlingen av fotomaterial m.m. samt att initiera en fortsättning på de traditionella "torpinventeringarna", d.v.s. inventeringar mer inriktade på socknarnas tidiga näringsliv i form av handel, småindustri o. dyl. Ett tiotal hembygdsföreningar beräknas ingå i detta samarbete under 1981.

Under posten maskintekniska tjänster inräknas specialistarvoden, för iordningställande av Tekomuseums maskinpark.

Då den regionala verksamheten av naturliga skäl varit integrerad i Föreningens övriga verksamhet hänvisas f.ö. till Föreningens ordinarie årsberättelse.

RESULTATRÄKNINGAR

1979

1980

Rörelsens intäkter

anlag	1.048.560:—	1.159.300:—
medlemsavgifter	15.476:—	13.050:—
hyror	6.780:—	4.710:—
försäljning av årsböcker	15.379:25	18.579:70
försäljning av kataloger, kort	12.494:90	21.811:10
textilkonservering	970:—	2.000:—
gåvor	1.021:10	1.218:—
lönebidrag	—	380.726:—
ianspråktagna reserverade medel	53.000:—	15.000:—
	<u>1.153.681:25</u>	<u>1.616.394:80</u>

Rörelsens kostnader

personalkostnader	601.687:41	1.085.368:14
lokalkostnader	179.871:60	209.540:72
underhåll av byggnader och samlingar	40.194:56	66.336:68
inköp av museiföremål	12.703:35	30.934:89
administrationskostnader	58.733:65	86.474:49
kostnader för foto, katalog och litteraturinköp	16.273:36	18.865:75
kostnader för årsbok	79.661:40	62.594:70
kostnader för utställningar	38.232:57	37.788:07
kostnader för Tekomuseum	56.915:93	43.776:14
kostnader för textilind. inventering	23.451:95	—
kostnader för försäkringar	37.913:—	31.486:—
kostnader för larm	29.783:39	14.852:70
reservering av anslag	15.000:—	15.000:—
	<u>—1.190.422:17</u>	<u>—1.703.018:28</u>

Avskrivningar

inventarier	— 2.634:95	— 4.119:76
-------------	------------	------------

Finansiella intäkter

intäksräntor	+ 28.175:—	+ 45.022:31
--------------	------------	-------------

Redovisning av förvaltade fonder

disponibel fondavkastning	22.644:46	33.226:07
fondavkastning att överföra till resp. fond	30.121:29	44.209:77
ianspråktaget av Margit Hörstadius fond	7.935:10	15.400:—
fondavkastning överförd till resp. fond	30.121:29	44.209:77
	<u>+ 30.579:56</u>	<u>+ 48.626:07</u>

Skatter

	<u>— 264:—</u>	<u>— 0:—</u>
--	----------------	--------------

Årets överskott

	<u>19.114:69</u>	<u>2.905:14</u>
--	------------------	-----------------

REGIONAL VERKSAMHET

Resultaträkning		1980
Intäkter speciellt projekt		
Anslag		25.000:—
Kostnader	<u>25.000:—</u>	<u>—25.000:—</u>
		0:—
Intäker övrig regional verksamhet		
anslag		300.000:—
Kostnader		
verksamhet 1, ½-amanuens tjänst	37.027:—	
textilindustriinventering	47.498:—	
sociala kostnader	34.050:—	
maskintekniska tjänster	5.000:—	
annonser för textilkonservator	8.331:25	
verksamhet 2	14.187:14	
rapport, inventeringar	24.408:85	
reservering för utbildning av textil-		
konservator	34.497:76	
reservering för konservatorsateljé	50.000:—	
reservering för maskintekniska tjänster	<u>45.000:—</u>	<u>300.000:—</u>
		0:—

BALANSRÄKNINGAR

	1979-12-31	1980-12-31
Tillgångar		
kassa, bank	276.913:98	584.272:85
diverse fordringar	19.840:30	73.403:79
museiföremål	1:—	1:—
fastigheten Hökerum 1:33	1:—	1:—
byggnader	1:—	1:—
inventarier	<u>10.539:86</u>	<u>13.835:—</u>
	307.297:14	671.514:64
Avkastade bundna fonders tillgångar		
bankmedel	374.410:55	403.220:32
reverser	200.000:—	200.000:—
aktier	22.340:75	22.340:75
obligationer och förlagsbevis	<u>45.000:—</u>	<u>45.000:—</u>
	641.751:30	670.561:07
Summa tillgångar	<u>949.048:44</u>	<u>1.342.075:71</u>

Skulder och eget kapital		
diverse skulder	149.736:65	122.899:—
övriga skulder	25.966:—	58.801:—
upplupna kostnader	—	225.817:25
reserverade anslag	108.000:—	237.497:76
	<u>283.702:65</u>	<u>645.015:01</u>
Avkastande fonder		
Thor och Leonore Odencrantz fond	77.390:12	78.656:10
Fritz Brusewitz fond	29.499:87	29.720:02
Jubileumsfonden	37.428:15	37.770:85
Magda och Axel Planks fond	95.801:17	
Axel Henrikssons fond	7.749:92	7.832:12
Ständiga ledamöters fond	4.240:16	4.271:11
Margit Hörstadius fond	332.059:60	356.431.70
Helena Franckes fond	49.116:51	49.658:69
Ramnakyrkans syförenings fond	8.465:80	9.351:50
	<u>641.751:30</u>	<u>670.561:07</u>
Fonder disponerade i byggnader och museiföremål		
Stiftande ledamöters fond		
Johannes Erikssons fond		
Gunnar Skoglunds fond		
Familjen Bergengrens fond		
Borås Wäfveris fond		
Eget kapital inkl. årets resultat	<u>23.594:49</u>	<u>26.499:63</u>
Summa skulder och eget kapital	<u>949.048:44</u>	<u>1.342.075:71</u>

Borås 1981-02-12

DE SJU HÄRADERNAS
KULTURHISTORISKA FÖRENING
DESS STYRELSE

GÅVOR 1980

Uno och Agda Ahlberg
Margit Alef
Ruth Andell
Greta (Walter, Kurt o. Ragnar)
Andersson
Ateljé Git
Zara Bengtsson
Inga Bergendahl
Susanne Berndtsson
Bomullsfabrik nr 5
Xian, Kina
Nils Brüde
Anders Carlberg
Vera Diurson
Ekelund & Esspe
Gudrun Ekstrand
Jörgen Gillberg
Eva Goliger
Karin Haak
Rolf Hallberg
Åke Hedlund
Barbro Herloff
Inga Holmén
I 15, kapten Gustafson
Ragna Jörnmark
AB Kinnasand
Gunnar Kirsten
Ebba Källander
Svea Landén
Alva Lindgren
Länsmuseet i Skara
Mariastiftelsen
Gulli H. Olsson
Marks-Pelle Vävare
Inga Pettersson
Olle Rehn
Christina Rinaldo
Stina Sandberg
Silketryckerifabriken, Soochow, Kina
Svea Sjöblom

Rolf Stenholm
Svenska Akademien
Nils Svensson
Sven Svensson
Bertil Söderberg
Margareta Tilander
Tio textiler experter i Peking
Åkerlundhs Bomullsspinneri
Oscar Åring
Britt Åstrand
Anna Ödblad

BOLLEBYGDS HÄRAD

Bollebygds hembygdsförening: Ordf. Sven Svensson, v.ord. Allan Claesson, sekr. Gösta Johansson, kassör Gull-Britt Karlsson.

Björketorps sockens Hembygdsförening: Ordf. och sekr. Arvid Åblad, v. ordf. Ivar Andersson, kassör Anna-Greta Johansson.

Ödenäs Hembygdsförening: Ordf. Torsten Ingeborn, v. ordf. Alf Karlsson, sekr. Kersti Ingeborg, kassör Jon Lennström. Bidrag 2 000:— från Alingsås Kommun. Varje år anordnas hemslöjdsdag. Torpinventering pågår.

Töllsjö hembygdsförening: Ordf. Arne Johansson, v. ordf. Evert Johansson, kassör Tore Johansson.

GÄSENE HÄRAD

Gäsene Hembygds och Fornminnesförening: Ordf. Bertil Persson, v. ordf. Curt Jonsson, sekr. Inge Alm, kassör Carl-Anders Holmström. Herrljunga kommun bidrog med 6.500:—

Hudene hembygdsförening i Fåglavik: Ordf. Artur Florén, v. ordf. Runo Bergström, sekr. Arno Ahlgren, kassör Rune Wärn. Anslag från Kulturnämnden i Herrljunga kommun kr 600:—, från Herrljunga kommun kr 3.000:—.

Jällby Hembygds- och fornminnesförening: Ordf. Rune Nordner, v. ordf. Kurt Max, sekr. Irené Andersson, kassör Margareta Filipsson.

Odqvistska släktföreningen, Upptorp, Storegård 2⁵ i Od: Ordf. Gösta Odqvist, v. ordf. Mikael Odqvist, sekr. Lars Skoglund, kassör Angela Borg.

Svältornas Fornminnesförening: Ordf. David Andersson, v. ordf. Simon Johansson, sekr. Greta Sävenstrand, kassör Sten Svensson. Anslag från Vårgårda Kulturnämnd kr 2.000:— från Älvsborgs läns landsting kr 1.000:—. Aktiviteter slättergillen under 6 sommarlördagar, helgmålsböner under 5 lördagar.

KINDS HÄRAD

Dalstorp-Nittorp hembygdsförening: Ordf. Karl Andersson, v.ordf. Arvid Thun, sekr. Mats Josefsson, kassör Svea Westerlund. Tranemo kommun har bidragit med 5.000:— för renovering av stuga. Tipspromenader har arrangerats och torp- och backstugeinventering pågår.

Hillareds hembygdsförening: Ordf. Sture Svensson, v. ordf. Bertil Karlsson, sekr. Lise-Lotte Johansson, Kassör Sture Franzén. Schedvinska Stiftelsen har bidragit med 3.000:—. Torpinventering pågår. Aktiviteter under året: valborgsmässofirande, deltit i framtagande av turistbroschyr.

Kalvs hembygdsförening: Ordf. Tage Bengtsson, v. ordf. Otto Olsson, sekr. Edvin Strand, kassör Edvin Johansson.

Kindgillet, Göteborg: Ordf. Bengt Lorentzon, v. ordf. Gerhard Andersson, sekr. Ulf Kinding, kassör Lennart Lindgren.

Limmareds hembygds- och fornminnesförening: Ordf. Lilian Larsson v. ordf. Sickan Danielsson, sekr. Ingrid Ohlstenius, kassör Åke Haglund.

Ljungsarps hembygdsförening: Ordf. Martin Junkell, v. ordf. Wivan Skattberg, sekr. Lennart Kallin, kassör Åke Johansson.

Ljushults hembygdsförening: Ordf. Erik Hökås, v. ordf. Ivan Strömsjö, sekr. Britta Larsson, kassör Bo Lidén. Föreningen har anordnat fester vid midsommar och Lucia, torpvandring, dessutom har husförhör hållits.

Månstads Hembygdsförening: Ordf. Ragnar Gripestam, v. ordf. Gösta Larsson, sekr. Märta Åberg, kassör Sture Larsson.

Mårdaklevs Naturskyddsförening: Ordf. Aina Nilsson, v. ordf. Sylvia Andersson, sekr. Nils Persson, kassör Gunvor Larsson. Bidrag med kr 5.900:— från Svenljunga kommun.

Svenljunga hembygdsförening: Ordf. Ingemar Jansson, v. ordf. Gösta Andersson, sekr. Stig Rydberg, kassör Gösta Andersson.

Tranemo Hembygdsförening: Ordf. Rune Holmberg, v. ordf. Einar Abrams-son, sekr. Lars Almroth, kassör Arne Willhammar.

Tvärreds Hembygdsförening: Ordf. Arvid Larsson, v. ordf. Bertil Gardell, sekr. John Svensson, kassör K.G. Broman. Ulricehamns Kommun gav bidrag med 1.000:—. Föreningen har anordnat valborgsmässofirande, tipspromenader, bussutflykt och slåttergille.

Ölsremma Hembygdsförening: Ordf. Hjalmar Hulander, v. ordf. Oskar Gabri-
riellson, sekr. Margot Hulander, kassör Åke Johansson.

Långhems hembygdsförening: Ordf. Per Ola Jonsson, sekr. Carl Holmberg, kassör Evelyn Boström.

Örsås hembygdsförening: Ordf. Martin Johansson, v. ordf. Ruth Svensson, sekr. samma som v. ordf., kassör Knut Mårtensson. Aktiviteter: Vårotta Kristi Himmelfärdsdag samt midsommarfest med dans. Torpinventering nästan färdig.

MARKS HÄRAD

Bergshems Hembygdsförening: Ordf. Erik Carlsson, v. ordf. Allan Carlsson, sekr. Dagmar Axelson, kassör Bertil Folkesson

Fritsla Naturskyddsförening: Ordf. Sven Svensson, v. ordf. Kenneth Persson, sekr. Lars-Åke Andersson, kassör Wilhard Wernblom. Marks kommun har läm-
nat ett anslag på 2.000:—. Föreningen har anordnat tipspromenader, känn Din bygdpromenader och valborgsmässofirande.

Horreds Hembygdsförening: Ordf. Per Sandlund, sekr. Birgit Karlsson, kas-
sör Folke Bengtsson.

Kinna Hembygdsförening: Ordf. Knut Carlsson, v. ordf. Lennart Larsson, sekr. Ingegerd Strömme, kassör Karl Ottosson.

Seglora Hembygdsförening: Ordf. Valborg Gustavsson, v. ordf. Olof Anders-
son, sekr. Berit Karlsson, kassör Inger Bengtsson. Bidrag från Borås kommun kr 5.400:—, från kulturnämnden kr 2.000:—

Skene-Örby Hembygdsförening: Ordf. Brita Carlsson, v. ordf. Gunnar Karlsson, sekr. Gustav Larsson, kassör Axel Hedin. Föreningen arrangerar Valborgsmässofirande, julmarknad, kvartalsträffar och utställningar.

Surte-Kattunga Hembygdsförening: Ordf. Hjördis Karlsson, V. ordf. Uno Wenander, sekr. och kassör Bo Davidsson.

Sättila Hembygdsförening: Ordf. Alrik Skarin, v. ordf. Rigmor Davidsson, sekr. Folke Eriksson, kassör Karl-Erik Eriksson. Bidrag från Marks kommun kr 3.000:—. Föreningen arrangerar tipspromenader, arbetskvällar, valborgsmässofirande.

REDVÄGS HÄRAD

Blidsbergs Hembygdsförening: Ordf. Gustaf Bjälming, v. ordf. Sten Berger, sekr. Assar Ek, kassör Allan Johansson. Bidrag har lämnats med 2.000:— från vardera Ulricehamns Kulturnämnd och Ulricehamns Sparbank. Föreningen har inköpt en ryggåsstuga "Mors minne".

Dalums Hembygdsförening: Ordf. Eric Claesson, v. ordf. Artur Filipsson, sekr. Rickard Andersson, kassör Eric Johansson.

Hössna Hembygdsförening: Ordf. Harald Knutsson, v. ordf. Gösta Carlsson, sekr. Anna-Lena Hultman, kassör Anita Andersson. Bidrag har erhållits från Ulricehamns kommun, Ulricehamns Sparbank och från Hössna pastorats hästförsäkringsförening. Aktiviteter: torpvandring, utflykt, slättergille, visafton, tipspromenader.

Kölaby Hembygds- och fornminnesförening: Ordf. Olle Josefson, v. ordf. Gunnar Martinsson, sekr. Eva-Lisa Törnqvist, kassör Rune Franzen. Bidrag från Ulricehamns kommun. Aktiviteter: torpvandringar, midsommarfirande, julfest.

Liareds Hembygdsförening: Ordf. Mats Svensson, v. ordf. Lars Johansson, kassör Henrik Isaksson, sekr. Laila Asplund.

Norra Åsarp—Smula Natur- och Hembygdsförening: Ordf. Bengt Fransson, v. ordf. Sven Thor, sekr. Rolf Ivarsson, kassör Valter Tärning.

Stränsered och Gullered's Hembygdsförening: Ordf. Nils Larsson, sekr. Nils Lidén, kassör Arne Axelsson. Inventering av övergivna boplatser pågår.

Timmele Hembygdsförening: Ordf. Karin Johansson, v. ordf. Anders Neuman, sekr. Margareta Engqvist, kassör Jan-Erik Johansson. Arangemang under året: torpvandring, tipspromenader, underhållsafton. Fornminnesmärkning slutförd.

VEDENS HÄRAD

Fristads Hembygdsförening: Ordf. Waldemar Johanneson, v. ordf. Stig Flyckt, sekr. Folke Andersson, kassör Göran Bördin. Arrangemang under året: Valborgsmässofest, tipspromenad, marknad.

Gingri Hembygdsförening: ordf. Waldemar Johannesson, sekr. Anna-Lisa Edvinson, v. ordf. Sture Nilsson, kassör Stellan Strandh. Föreningen har under året arrangerat: midsommarfest, tipspromenader.

Hedareds Byalag: Ordf. Thure Andersson, v. ordf. Göran Samuelsson, sekr. Nils Göran Nilsson, kassör Erik Johansson.

Sandhults Hembygdsförening: Ordf. Karl Sandin, v. ordf. Sven Nyman, sekr. Hugo Benjaminsson, kassör Kerstin Nyman. Arrangemang under året: friluftsgudstjänst, midsommarfest, hembygdsfest, tipspromenader, höstbasar, symöten med makramékurs.

Hembygdssektionen av Viareds Naturskyddsvänner: Ordf. Lars Joelsson, sekr. Maja Josefsson, kassör Sven Gustafsson.

Vänga Hembygdsförening: Ordf. och kassör Josef Svensson, v. ordf. Arvid Andersson, sekr. Bo Englund. Bok utgiven: Torp i Vänga socken. Torpinventering avslutad.

ÅS HÄRAD

Grovare-Fänneslunda Hembygdsförening: Ordf. Lennart Lövgren, v. ordf. Pär Stawåsen, sekr. Bernt Sandström, kassör Gustav Rydén. Kommunalt bidrag kr 2.000:—.

Brämhults Hembygdsförening: Ordf. Roland Pershagen, v. ordf. Dag Henriksson, sekr. Anna-Lisa Nilsson, kassör Inge Kihl. Föreningen som bildades år 1980 har haft följande aktiviteter: gökotta, tipspromenader, fotoinventering.

Härna Hembygdsförening: Ordf. Gerhard Claesson, v. ordf. Karl-Wilhelm Törnblad, sekr. Gösta Hernbo, kassör Curt Justing.

Södra Vings Hembygdsförening: Ordf. Märtha Gustafsson, v. ordf. Erik Andersson, sekr. Cissi Sigurdson, kassör Åke Bohlin. Föreningen har erhållit 200:— från Kyrkokassa, 500:— från Ulricehamns Sparbank och 800:— från Kulturnämnden. Årligen hålls loppmarknad, friluftsgudstjänst, gökotta, slåtterhjälp och sommarfest.

Toarps Hembygdsförening: Ordf. Sture Buller, v. ordf. Fredy Gustavsson, sekr. Jarl Hallberg, kassör Bertil Gustavsson. Bidrag från kulturnämnden i Borås kr 3.500:—. Aktiviteter: gudstjänster, tipspromenader, bilrally, kursverksamhet.

Åspereds Hembygdsförening: Ordf. Kerstin Follin, v. ordf. Bror Bäck, sekr. Stig Gustafsson, kassör Gösta Wahlgren. Borås Kulturnämnd har bidragit med 5.000:—. Verksamhet under året: midsommarfest, slåttergille, höstmarknad, julmarknad.

BORÅS STAD

Borås Hembygds-gille: Ordf. Roland Birgersson, v. ordf. Stig Larsson, sekr. Berit Johansson, kassör Gun Haglund. Deltagit i Spelmans- och Hantverksdag anordnad av Borås Museum. Utställning "Ringdans-80" på Borås Museum.

Hembygdsföreningen Westergyllen: Ordf. Yngve Källqvist, v. ordf. Maj-Britt Pettersson, sekr. Gunvor Pettersson, kassör Bengt Arvidsson.

ULRICEHAMN

Brunns Hembygdsförening: Ordf. Anna-Lisa Carlsson, v. ordf. Gustav Aze-
lius, sekr. Inger Karlsson, kassör Tore Karlsson. Bidrag från Ulricehamns kom-
mun kr 5.000:—. Aktiviteter: Frilufsgudstjänster vid hembygdsstugan och kyr-
koruinen.

Ulricehamns Hembygdsförening: Ordf. Carl-Eric Öhlander, v. ordf. Meje Jo-
sefson, sekr. Gillis Hallagård, kassör Sten Josefson. Kommunalt bidrag
1.000:—. Aktiviteter: stadsparksfest tillsammans med Turistföreningen och Kul-
turnämnden. Inventering av lämningar av bygdens ridvägar, torp och broar.

DE SJU HÄRADERNAS KULTURHISTORISKA FÖRENING

har till uppgift att inom häraderna Bollebygd, Gäsene, Kind, Mark, Redväg, Veden och Ås samt Borås och Ulricehamn bedriva och befrämja kulturminnesvård, museal verksamhet, speciellt inom det textila området.

Stöd oss i vår verksamhet genom att bli medlem. Medlemskap berättigar bl.a. till Föreningens årsbok och till fri rådgivning rörande konst och antikviteter. Årsavgiften är f.n. 50 kr.

